

MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ * FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

**ÇOK KATMANLI ANADOLU KENTLERİNİN EVRİMİ ve KENT TARİHİNE DAİR
BİR REHBER ÖNERİSİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Şeyma DOĞAN

Anabilim Dalı: Şehir ve Bölge Planlama

Program: Kentsel Koruma ve Yenileme

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet Rifat AKBULUT

Temmuz, 2024

..... tarafından hazırlanan adlı
bu tezin tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

.....
Tez Yöneticisi

Bu çalışma, jürimiz tarafından Anabilim Dalında
..... tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: _____

Üye : _____

Üye : _____

Üye : _____

Üye : _____

Bu tez, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Enstitüsü tez
yazım kurallarına uygundur.

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında;

- tez içindeki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel etik kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda ilgili eserlere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu,
- atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak gösterdiğimi,
- kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- ücret karşılığı başka kişilere yazdırmadığımı (dikte etme dışında), uygulamalarımı yaptırmadığımı,
- ve bu tezin herhangi bir bölümünü bu üniversite veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı

beyan ederim.

Başarılarımla mutlu olan ve bana inanan herkese,

ÇOK KATMANLI ANADOLU KENTLERİNİN EVRİMİ VE KENT TARİHİNE DAİR BİR ŞABLON ÖNERİSİ

ÖZET

Kentleşme sürecinin izini sürerken, sıklıkla fiziksel kalıntılara odaklanmanın insanın toplumsal, kültürel ve ekonomik evrimini tam olarak anlamada yetersiz kalabileceği anlaşılmıştır. Kent, mimari yapıların ötesinde, sosyal pratikleri ve kültürel ifadeleri de içeren bütün bir yapıdır. Anadolu'nun tarihi, kentleşme sürecinin evrimini anlamak açısından eşsiz bir araştırma zemini sunmaktadır. Bu makale, Anadolu kentlerinin geçmişten günümüze yaşadığı dönüşümleri ele alarak, bu dönüşümü derinlemesine incelemektedir.

Anadolu'da kentleşmenin ilk örnekleri olarak kabul edilen Antik Yunan Dönemi'nden başlanarak sırasıyla Roma, Bizans, Selçuklu, Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi'ne kadar uzanan süreçte, kent planlama anlayışları incelenmiştir. Her dönemin kendine özgü planlama anlayışının çözümlenmesi, o dönemin sosyal, kültürel ve ekonomik dinamiklerini anlamak açısından büyük önem taşımaktadır. İncelemeler sırasında tarihi haritalar, kadastral haritalar, arkeolojik buluntular ve yazılı kaynaklar gibi çeşitli araçlara başvurulmuştur.

Antik Yunan Dönemi'nde kentlerin genellikle akropol etrafında şekillendiği ve ticaret yolları üzerinde stratejik noktalara kurulduğu görülmektedir. Roma Dönemi'nde ise kentsel planlama, daha sistematik bir hal almış ve yollar, su kemerleri, tiyatrolar gibi kamusal yapılar kent yaşamının ayrılmaz parçaları haline gelmiştir. Bizans Dönemi'nde dini yapılar ve surlar kent dokusunu belirlerken, Selçuklu ve Osmanlı Dönemi'nde ise camiler, medreseler, kervansaraylar ve hamamlar kentsel yaşamın merkezinde yer almıştır. Cumhuriyet Dönemi'nde ise modern kentleşme hareketleri ve planlı kentleşme projeleri ön plana çıkmıştır.

Anadolu'nun farklı bölgelerinden seçilen kent merkezlerinin tarihteki değişimlerinin çözümlenmesi, diğer kentlerin tarih boyunca mekânsal evrimlerinin incelenmesine yardımcı olacak bir şablon oluşturulmasına katkı sağlamıştır. Bu kapsamda, her dönemin kendine özgü kentsel dinamikleri ve mekânsal organizasyonları detaylı bir şekilde analiz edilmiştir. Bu analizler, Anadolu kentlerinin geçmişten günümüze uzanan kentleşme sürecinin bütüncül bir bakış açısıyla anlaşılmasına olanak tanımıştır. Bu çalışma, kentsel dönüşümlerin sadece fiziksel yapılar üzerinden değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel dinamikler üzerinden de okunması gerektiğini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kent Evrimi; Kent Tarihi; Çok Katmanlı Kentler; Kentleşme Süreci, Anadolu Kent Tarihi.

THE EVOLUTION OF MULTI-LAYERED ANATOLIAN CITIES AND A TEMPLATE PROPOSAL FOR URBAN HISTORY

ABSTRACT

When tracing the process of urbanization, it has often been understood that focusing solely on physical remnants can be insufficient in fully grasping the social, cultural, and economic evolution of humanity. A city is a holistic entity that encompasses social practices and cultural expressions beyond architectural structures. The history of Anatolia provides a unique research ground for understanding the evolution of the urbanization process. This article delves into the transformations experienced by Anatolian cities from past to present, examining this evolution in depth.

The study begins with the Ancient Greek Period, considered by some researchers to be the earliest example of urbanization, and proceeds sequentially to the Republican Period, examining the urban planning approaches of each era. In addition to analyzing the planning concepts of each period, tools such as historical maps and cadastral maps were utilized.

In the Ancient Greek Period, it is observed that cities were generally formed around the acropolis and were established at strategic points along trade routes. During the Roman Period, urban planning became more systematic, with roads, aqueducts, theaters, and other public structures becoming integral parts of urban life. In the Byzantine Period, religious buildings and walls defined the urban fabric, while in the Seljuk and Ottoman Periods, mosques, madrasas, caravanserais, and baths were at the center of urban life. The Republican Period, on the other hand, saw the emergence of modern urbanization movements and planned urban projects.

The analysis of the historical changes in selected urban centers from different regions of Anatolia has contributed to the creation of a template that can assist in examining the spatial evolution of other cities throughout history. In this context, the unique urban dynamics and spatial organizations of each period have been thoroughly analyzed. These analyses have enabled a comprehensive understanding of the urbanization process of Anatolian cities from past to present. This study emphasizes that urban transformations should be interpreted not only through physical structures but also through social and cultural dynamics.

Keywords: Urban Evolution; Urban History; Multi-layered Cities; Urbanization Process; Anatolian Urban History.

ÖNSÖZ

Çocukluğumdan beri antik kentlere büyük bir heyecan besleyip Anadolu'nun tüm antik kentlerini ziyaret etmeyi kendine ödev belirlemiş biri olarak Lisans eğitimim süresince bilgi birikimimi ilerletmek amacıyla Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Arkeoloji bölümü derslerine zaman zaman katıldım. Bu vesileyle 2019 yılından beri Adramytteion Antik Kenti'nin kazılarında ekibin bir parçası olmayı başardım. Yolculuğumda ufkumu açan, Adramytteion ekibine katılmama sağlayan, her sohbetimizde yeni fikirler edindiğim ve bana gerçek anlamda danışman ve rehber olan değerli hocam Prof. Dr. M. Rifat Akbulut'a sonsuz şükranlarımı sunarım. Ayrıca Adramytteion Antik Kenti kazısı ailesine katkılarından dolayı teşekkür etmeden geçemeyeceğim. Ayrıca Yüksek Lisans sürecimde daima yanımda olan sevgili arkadaşlarım Hazal Doğruel ve Büşra Sümeyye Fişek'e de teşekkürlerimi borç bilirim.

Son olarak tüm hayatım boyunca arkamda olup desteklerini esirgemeyen ve bu süreçte maddi ve manevi her türlü yardımda yanımda olan sevgili ailem, hayatım boyunca en büyük desteğim sevgili annem Gülay Yıldız'a, her zaman sınırsız imkân sağlayan sevgili babam Nazım Yıldız'a, beni her daim destekleyen kahramanım sevgili ağabeyim Ozan Yıldız'a ve tüm süreçte desteğini asla esirgemeyen motivasyon kaynağım sevgili eşim Fürgan Doğan'a minnettarlığımı ve şükranlarımı sunuyorum.

Haziran, 2024

Şeyma DOĞAN

İÇİNDEKİLER

ÖZET	vii
ABSTRACT	ix
ÖNSÖZ.....	xi
İÇİNDEKİLER	xiii
ÇİZELGE LİSTESİ	xv
ŞEKİL LİSTESİ	xvii
SEMBOL VE KISALTMALAR LİSTESİ	xix
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Tezin Amacı	2
1.2. Tezin Yöntemi	3
1.3. Tezin Kapsamı	3
2. TARİH BOYUNCA ANADOLU KENTLERİNİN EVRİMİ	5
2.1. Antik Çağda Kent Yerleşimleri	6
2.1.1. Hellen ve Roma Kent Yerleşimleri.....	7
2.1.2. Hellen Kentlerinin Roma Kentine Evrimi	35
2.2. Anadolu'da Orta Çağda Kentleşme	36
2.2.2. Bizans İmparatorluğu döneminde mekân organizasyonu	37
2.2.3. Selçuklu Dönemi kentleşme ve mekân organizasyonu.....	48
2.2.4. Osmanlı dönemi kentleşme ve mekân organizasyonu	61
2.3. Erken Cumhuriyet Dönemi Kent Planlaması ve Modernist Yaklaşımlar ...	80
3. KENT TARİHİ ŞABLONUNUN GÜNÜMÜZ KENTLERİNDE İNCELENMESİ .85	85
3.1. Side.....	85
3.2. Antalya Kaleiçi	91
3.3. Edirne	103
3.4. Trabzon.....	117
3.5. Bergama	133
4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	145
KAYNAKÇA	167

ÇİZELGE LİSTESİ

Çizelge 4.1. Side Kenti Şablon Uyumluluk Matrisi	160
Çizelge 4.2. Antalya (Kaleiçi) Kenti Şablon Uyumluluk Matrisi	161
Çizelge 4.3. Edirne (Kaleiçi) Kenti Şablon Uyumluluk Matrisi	162
Çizelge 4.4. Bergama Kenti Şablon Uyumluluk Matrisi.....	163
Çizelge 4.5. Trabzon Kenti Şablon Uyumluluk Matrisi	164

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 2.1. Pergamon akropolisinin 3D rekonstrüksiyonu. (Kaynak: Alman Arkeoloji Enstitüsü (DAI), Berlin Özgür Üniversitesi ve Berlin Teknik Üniversitesi 3d modelinden üretilmiştir.)	9
Şekil 2.2. Timgad'ın Yerleşim Planı	15
Şekil 2.3. I. Gismondi tarafından Diana Insulası'nın yeniden inşası, Ostia (Kaynak:Yegül & Favro, 2019).....	16
Şekil 2.4. Çeşme avlulu trikliniumun yeniden inşası, Domus Flavia; Marie Saldaña tarafından render edilmiştir.....	17
Şekil 2.5. Fishbourne, İngiltere'deki villanın aksonometrik ve plan rekonstrüksiyonu; Marie Saldaña ve Diane Favro tarafından yapılmıştır (Kaynak: Yegül & Favro, 2019)	19
Şekil 2.6. Selçuklu Dönemi Sivas Kenti (Kaynak: Tankut, 2007).....	51
Şekil 2.7. Selçuklu Dönemi Konya Kenti Yerleşim Planı (Kaynak: Tankut, 2007).....	55
Şekil 2.8. Selçuklu Dönemi Kayseri Kenti Yerleşim Planı (Kaynak: Tankut, 2007)...	56
Şekil 2.9. Selçuklu Kenti Bölgesel Arazi Kullanımı ve Yerleşim Deseni (Kaynak: Tankut, 2007).....	60
Şekil 3.1. Side Antik Kenti Planı (Kaynak: Beaufort, F. 2002).....	87
Şekil 3.2. Side'nin Günümüz Mülkiyet Durumu ve Antik Çağ Yapıları	90
Şekil 3.3. Geç Osmanlı Dönemi Yapı İşlev Haritası (Kaynak: Atalay, 2016).....	91
Şekil 3.4. Kaleiçi Ortofoto Üzerinde Alan Sınırı	92
Şekil 3.5. Antik Dönemde Olası Kaleiçi Yerleşim Düzeni.....	95
Şekil 3.6. Bizans Döneminde Kaleiçi Yerleşimi.....	97
Şekil 3.7. Selçuklu Döneminde Kaleiçi Yerleşimi.....	99
Şekil 3.8. Süleyman Fikri Erten Kaleiçi Haritası	101
Şekil 3.9. Osmanlı Döneminde Kaleiçi Yerleşimi	102
Şekil 3.10. Antik Dönem'de Edirne Kaleiçi Planı (Veriler Işığında Yazar Tarafından Hazırlanmıştır).....	106
Şekil 3.11. 1361-1500 Yılları Arasında Edirne (1940 Peremeci Haritası) (Kaynak: Y. Güner 2017)	107
Şekil 3.12. Bizans Dönemi'nde Edirne Kaleiçi Planı (Veriler Işığında Yazar Tarafından Hazırlanmıştır).....	109
Şekil 3.13. Osmanlı Dönemi'nde (XIV. – XVII. yüzyıllar arası) Edirne Kaleiçi Planı (Veriler Işığında Yazar Tarafından Hazırlanmıştır).....	112
Şekil 3.14. Fransız General Osmont 1854 Planı	113
Şekil 3.15. Osmont Planı Yakın Görüntü	114

Şekil 3.16. 1885 Mehmet Selami Edirne Haritası.....	115
Şekil 3.17. 1902 Büyük Yangınından Sonra 1905 Yılında Dilaver Bey Tarafından Yapıtılan Edirne Planı.....	116
Şekil 3.18. 1918 Yılında Çizilen Edirne Yerleşim Planı (Kaynak: Tabak, 2018).....	117
Şekil 3.19. 1223 Yılı öncesi Trebizond Yerleşim Planı (Breyer & Winfield)	121
Şekil 3.20. Trabzon'daki Bizans Kiliselerinin Konumları (Breyer & Winfield, 1985)	124
Şekil 3.21. Antik Trabzon (Trebizond) Kale Planı (Kaynak: Wagner & Debes, 1898)	126
Şekil 3.22. Yıllara Göre Müslüman ve Hristiyan Mahalleleri (Demir Koç, 2020)kald	128
Şekil 3.23. Trabzon Haritası 1850 (Kaynak: (Topalidis, 2023))	129
Şekil 3.24. 1913 Öncesi Trebizond Sokak Planı (Kaynak: Wagner & Debes, 1913)	132
Şekil 3.25. Dönemlere Göre Kentin Makroformu (Kaynak: Karadayı, 2000).....	133
Şekil 3.26. Pergamon Hellenistik ve Roma Dönemi Kent Kalıntıları Bergama'nın dijital haritası 1.1 (DAI 2020)	137
Şekil 3.27. Antik Dönem'de Bergama Yerleşim Planı (Kaynak: Baç, 2012).....	139
Şekil 3.28. Bergama'nın 1907 Otto Berlet Haritası (Kaynak: Conze, 1913).....	143
Şekil 3.29. Bergama'nın Kent Gelişim Süreci (Kaynak: Demir, 2010).....	144
Şekil 4.1. Antik Yunan Kentlerinin Yerleşim Şablonu	147
Şekil 4.2. Antik Roma Dönemi Kentlerinin Yerleşim Şablonu	149
Şekil 4.3. Bizans Dönemi Kentlerinin Yerleşim Şablonu.....	152
Şekil 4.4. Selçuklu Dönemi Kentleri Yerleşim Şablonu.....	154
Şekil 4.5. Osmanlı Dönemi Kentleri Yerleşim Şablonu	158

SEMBOL VE KISALTMALAR LİSTESİ

M.Ö. : Milattan Önce

M.S. : Milattan Sonra

1. GİRİŞ

Kentleşme sürecinin izini sürerken, sıklıkla fiziksel kalıntılara odaklanmanın insanın toplumsal, kültürel ve ekonomik evrimini tam olarak anlamada yetersiz kalabileceği anlaşılmıştır. Bu noktada, dil ve ritüel gibi maddi olmayan unsurlara odaklanmanın, ilk insanın varlığını sadece kemik, çömlek parçaları, alet ve silahlarla sınırlamamanın önemli olduğunu kabul etmek gerekir. Kent, mimari yapıların ötesinde, sosyal pratikleri ve kültürel ifadeleri de içeren bütün bir yapıdır.

Kentlerin evrimini anlamak, sadece bugünkü kentsel yapıları değil, aynı zamanda zaman içindeki katmanlara, mekânın kültürel ve tarihsel bağlamına derinlemesine nüfuz etmekle mümkündür. Bu çerçevede, kentleşmenin öncesi olarak kabul edilen mezralar, kutsal yerler, köyler, obalar, ilkel sığınaklar ve mağaralar gibi yerleşim birimlerinin önemini anlamak, Anadolu'nun kentleşme sürecine dair kritik bir arka plan sağlayacaktır.

Paleolitik çağdan itibaren, Anadolu'nun farklı coğrafyalarında kent öncesi yerleşimlerin varlığını sürdürdüğü bilinmektedir. Mezolitik çağ ekonomisindeki su kaynakları, ulaşım kolaylıkları ve korunaklı tepecikler gibi faktörler, kentleşmenin temelini oluşturan yerleşim yerlerini belirlemede kritik bir rol oynamıştır.

Lewis Mumford, kentin dinamik yapısını anlamak için mıknaş benzetmesini kullanmıştır. Bu benzetme, kentin durağan ve izole olmayan bir ortam olduğunu vurgulamakta ve ticaretin canlı olduğu ve çeşitli ilişkilerin kurulduğu bir atmosferi temsil etmektedir. Paleolitik çağ kültürünü inceleyerek, bu dönemdeki toplumların geniş sahalara ve hareket serbestliğine ihtiyaç duyduğunu, tohumların henüz yeşermediği bir dönemde avcılık ve toplayıcılıkla beslendiklerini gözlemlenmiştir.

Kentleşmenin evrimsel sürecinde köylerin, komşuluk ve güvenli bir ortam yaratma fonksiyonunu üstlendiği belirginleşmektedir. Ancak, kentleşme sürecinde bu komünal özelliklerin zaman içinde çözüldüğü, mahalle ve semtlerde ise hala varlıklarını sürdürdüğü gözlemlenmektedir. Belki de en çarpıcı örneklerden biri, kırsal alanlarda günümüze kadar yaşayan adetler ve batıl inançlardır. Bu, Anadolu'daki köy kültürünün derin bir köklülüğüne işaret eder ve kentleşme sürecindeki bu geçişin izlerini sürmek adına önemli bir kaynaktır. Anadolu'nun tarihi, kentleşme süreçlerinin evrimini anlamak açısından eşsiz bir araştırma zemini sunmaktadır. Bu tez, Anadolu'daki kentlerin

geçmişten günümüze yaşadığı dönüşümleri ele alarak, bu evrimi derinlemesine incelemeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda, özellikle Anadolu'nun farklı bölgelerinden Antalya, Edirne, Trabzon, Bergama ve Side tarih içindeki değişimlerinin çözümlenmesi yapılarak üretilen kent tarihi şablonlarına uyum sağlayıp sağlamadığı tahlil edilecek ve böylelikle diğer kentlerin tarih boyunca mekânsal değişimlerinin incelenmesine yardımcı olacak bir şablon önerisi hedeflenmektedir.

1.1. Tezin Amacı

Bu tezin amacını anlamak için önce çok katmanlı kentlerin ne olduğuna değinmekte fayda vardır. Çünkü bu tezin doğmasına olanak kılan birçok medeniyete ev sahipliği yapan Anadolu kentleridir. Çok katmanlı kent dediğimiz yerleşim yerleri bugün Kentsel Koruma'da "toprağın altı mı yoksa toprağın üstü mü" dilemmasının başrolleridir.

Anadolu, sadece doğu ve batı arasında coğrafi bir köprü değil aynı zamanda bir kültür köprüsüdür. Göbeklitepe, seramik üretimi ve taş işçiliği gibi karmaşık kültür yapısına sahip olan bir alandır. MÖ. 10.000'lere tarihlenen bu alan, yerleşim yeri olarak değil, kültürel merkez olarak nitelendirilir. İç Anadolu'da ise Çatalhöyük ve Aşıklı Höyük, düz damlı ve bitişik nizamdaki konutlarıyla öne çıkan, kültürel etkileşim ve iş birliği becerilerinin geliştiği ilk yerleşim örnekleridir. Bu alanlar, bölgedeki kültürel ve sosyal gelişimin izlerini taşımaktadır (Belge, 2023).

Araştırmacı ve filozofların büyük bir çoğunluğunun ilk kentler olarak kabul ettikleri *polislerin* M.Ö. 9. yy.da ortaya çıkması ve daha sonra Mikenlerin Anadolu'daki yerleşimleri kolonize etmesi Anadolu'daki ilk kentleşme sürecinin başladığını gösterebilir. Daha sonra ise sırayla Roma İmparatorluğu, Bizans İmparatorluğu, Selçuklu ve Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti dönemlerini yaşayan bölgenin çok katmanlı kentleri meydana getirmesi kaçınılmaz bir sonudur.

Bu sebeple birçok medeniyete ev sahipliği yapan Anadolu kentleşme süreçlerinin evrimini anlamak açısından eşsiz bir araştırma zemini sunar. Tüm dönemlere ait mekân organizasyonunu anlamak ve özümsemek kentlerin tarihini araştırırken kolaylık sağlayacaktır. Tezin amacı bu bağlamda kent tarihçilerine bir rehber oluşturmaktır. Ayrıca Türkiye'deki mevzuatta kentsel koruma yapısal bazın ötesine gidememiştir. Ancak bunca medeniyete ev sahipliği yapan bir mekânın kültür katmanlarını korumak için sadece mimari öğeleri temel almak koruma açısından büyük bir eksikliğe sebep olacaktır. Bunun en iyi örnekleri sokak ve mahalle isimlerinde görülmektedir. Çünkü kent kültürü oluşturmaz, kültür kenti oluşturur.

1.2. Tezin Yöntemi

Anadolu'daki çok katmanlı kentlerin evrimini anlayabilmek için öncelikle bu coğrafyada ilk kent yerleşmeleri olarak nitelendirilen Antik Yunan polislerinden başlanmış ve sırasıyla kent yerleşmelerini dönüştüren Roma, Türk Dönemi ve Türkiye Cumhuriyeti medeniyetlerinin mekân organizasyonları kendi dönemleri içerisinde literatür taramasıyla incelenmiştir. Medeniyetlerin kendinden sonrakine bıraktığı kentsel miras ve yeni gelenin uyguladığı değişimler bu bağlamda incelenmiştir. İncelenen değişimler neticesinde kentsel evrimi anlamak adına dönemsel şablonlar hazırlanmıştır.

Hazırlanan kent şablonları, çok katmanlı olduğu bilinen Anadolu şehirleri üzerinde incelenmiştir. Kentler incelenirken haritalar, sur ve yol izleri, sokak ve mahalle adları, kadastral haritalar kullanılarak şablonun mekân organizasyonu ile uyumluluğuna bakılmıştır.

1.3. Tezin Kapsamı

Tezin literatür araştırmasının daha sistematik olabilmesi için mekânsal ve zamansal olarak sınırlandırılmıştır. Anadolu yani diğer adıyla Küçük Asya tezin mekânsal olarak incelediği bölgenin coğrafi sınırlarını tanımlayan alanın adıdır. Literatür taraması yapılırken bu alan göz önünde bulundurulmuştur. Diğer yandan tarih boyunca Küçük Asya'daki kentlerin evrimi incelenmesinden kaynaklı, kent olarak niteleyebileceğimiz ilk yerleşimler olan Yunan polisleri döneminden başlayarak Erken Cumhuriyet Dönemi'ne kadar olan zaman aralığı tezin kapsamını oluşturmaktadır.

2. TARİH BOYUNCA ANADOLU KENTLERİNİN EVRİMİ

Şehir mekânını anlamların ve sembollerin taşıyıcısı olarak değerlendirirsek, organizasyonu açıkça sosyal ilişkilerin şekillenmesiyle ilgilidir. Bu nedenle, şehir mekânı, kendilerini onun aracılığıyla kurmak ve varlıklarını meşrulaştırmak amacıyla izler bırakmayı amaçlayan geçici yönetim organlarının ve sosyal güçlerin ihtiyaçlarına uygun bir şekilde düzenlenir (Kiousopoulou, 2024).

Kentlerin tanımlanması çeşitli yaklaşımlarla yapılmaktadır ve bu yaklaşımlar arasında net bir ayırım bulunmamaktadır. Demografik yaklaşım, genellikle nüfus büyüklüğü ve yoğunluğuna odaklanarak bir şehri tanımlar. Ancak, bu yaklaşımın bazı tarihten önceki yerleşimleri dışarıda bıraktığı görülmektedir. Örneğin, Greko-Romen şehirlerinin çoğu antik dönemde 5.000'in altında nüfusa sahipti. Başka bir yaklaşım ise nüfus yoğunluğuna veya çekirdeklenmeye bakar. Bu yaklaşım, şehirlerin mutlak büyüklükle değil, yoğunlukla ilişkilendirilmesini öne çıkarır. Demografik özelliklere odaklanan bir başka yaklaşım ise doğurganlık, ölümlülük, hastalık, yaş yapısı ve cinsiyet oranı gibi faktörlere vurgu yapar. Ayrıca, yerleşim düzeni ve yapılaşmanın özelliklerine odaklanarak da kentler tanımlanabilir. Örneğin, merkezi meydanlar, taş döşeli caddeler, savunma duvarları gibi unsurlar bu tanımlamada rol oynar. Ancak, tanımlama sürecinde kültürel farklılıklar ve sezgisel anlayış da göz önünde bulundurulmalıdır. Fatihlerin Meksika'daki Tenochtitlan'a girdiklerinde, farklı bir kültürün ürünü olmasına rağmen, hemen bu yabancı medeniyeti "büyük bir şehir" olarak tanımladılar, bu tanımlamanın sezgisel bir anlayışa dayandığını gösterir (Zuiderhoek, 2017).

Kentlerin ortaya çıkışı, işlevlerin sınırlı bir alanda bir araya getirilmesi ve topluluğun dinamik bir etkileşim içinde tutulmasıyla önemli değişikliklere neden olmuştur. Kent öncesi yerleşim yapıları, tapınaklar, pınarlar ve köyler gibi unsurlar, kentlerin genel büyüme sürecine katılarak yapısal farklılaşma yaşamış ve kent kültürünün temelini atmıştır. İçsel dinamiklerin yanı sıra dış etkenlerin etkisiyle de yakından ilişkilidir. Arkeologların keşifleri, ilk yerleşimcilerin tarımın öğrenilmesinden önce tahıl toplamaya başladığını ortaya koymaktadır. Bu süreç, tarıma doğru bir geçiş hızlandıran dış etkenlerin etkisiyle gerçekleşmiştir.

Dış etkenlerin etkisiyle dağınık ve örgütsüz topluluklar, kentleşmeye doğru evrilmiştir. Bu süreç, içsel dinamiklerin yanı sıra dış etkenlerin karmaşık etkileşimini yansıtarak

kentlerin temel yapı taşlarını oluşturmuştur. Tarım devrimi öncesi dönemdeki yaşam tarzından kentleşme sürecine geçişte dış etkenlerin oynadığı kritik rol, Anadolu'daki kentlerin tarih sahnesine çıkışının temelini oluşturmuştur.

Kentlerin oluşumunu anlamak için teknik, siyasi, dini ve kültürel boyutlarını incelemek gerekmektedir. Kentlerin kültürel, dini ve toplumsal yapısı, genel büyümeyle birlikte evrim geçirerek belirgin bir farklılaşma göstermiştir. Kentler arasındaki rekabet, savaşın bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve kentlerin güç odakları olmuştur. İktidarın kente entegre edilmesi, kraliyet kalelerinin inşası, merkezi komuta ve yerleşim yerlerinin organizasyonu, kentlerin iktidar yapılarını ve hukuki boyutlarını belirlemiştir. Kentlerin büyüme sürecinde hukukun ve düzenin ortaya çıkması, kentler arası ilişkileri etkilemiştir (Mumford et al., 2007).

Kentte yer alan yapısal unsurlar ise kültür ve sosyal gereksinimlere bağlı olarak değişmiş kentlinin inanç ve geleneğine göre şekillenmiştir. Mimari öğelerin ve kentsel yapıların kimisi yok olurken kimisi evrimleşerek günümüze kadar ulaşabilmiştir.

2.1. Antik Çağda Kent Yerleşimleri

Antik Yunan düşünürleri, polis politik bir varlık olarak özgür ve egemen bir "şehir devleti" olması gerektiğini savunmuştur. Aristoteles'e göre, bir polis sadece karşılıklı yaralanmayı önlemek ve mal alışverişi amacıyla paylaşılan ortak bir mekân değildir; ailelerin ve klanların iyi yaşamak ve amaç dolu bağımsız bir yaşam için ortaklıklarıdır. Modern tarihçiler, gerçek bir polis siyasal egemenlikte ve mümkünse ekonomik açıdan kendi kendine yeterliliğinin temel özelliklerini gördüklerinden, polis kelimesini "şehir devleti" veya "devlet" olarak çevirmeyi tercih ederler. Onlara göre, tamamen özerk olmayan bir Yunan şehri gerçek bir polis değildir; gerçek bir polis, bu nedenle, özerkliği ve bağımsızlığı için sürekli mücadele etmeli, bireysel ve bencil olmalıdır. Bu kavramın mantıksal sonucu olarak, Hellenistik dönemin Yunan polislerinin sonu olduğu düşünülmektedir.

Bu tür ifadeler ve tanımlamalar, Yunanlıların ve Romalıların polis ve civitas'larını diğer yerleşim türlerinden hangi kriterlere göre ayırdıklarını anlamamıza yardımcı olur. Bazı durumlarda emik yaklaşım yanıltıcı olabilir; örneğin, Roma imparatorluk döneminde yazan Yunan seyahat yazarı Pausanias, hiçbir kamu binası olmayan küçük bir yerin bile kendi zamanında bir polis olarak kabul edildiğini belirtirken, Klasik Sparta gibi büyük bir polis ise açıkça tanımlanmış bir kentsel merkezi olmadığını iddia etmiştir (Thucydides 1.10.2). Ancak genel olarak Yunan ve Roma kaynakları, polis ve

civitates'i tanımlarken yurttaşlar ve kamu binaları ile kentsel çekirdek gibi iki unsurdan birine ve genellikle her ikisine de atıfta bulunur.

Köylerin kent yapısına tahavvülünün temelinde yatan sebep ticaretin gelişimidir. Pazar için olan üretim paranın yaygınlaşmasıyla birlikte artmış pazarın bulunduğu merkezi köyler, zanaatkarların pazarın yanında ev kurmaları sonucu köylerini terk etmesiyle köyler zamanla kendi kendine yeterliliklerini kaybetmiştir. Pazar kasabasına dönüşen merkezi köyler ise gelişerek kentleri meydana getirmişlerdir. (Pustu, 2006)

İlk Yunanlılar ve Romalılar, atalarına ruhani bir şekilde evlerindeki ocakta tapınıyorlardı. Bu nedenle, atalara tapınma, ocak-tanrıçası Hestia veya Vesta kültüyle yakından ilişkilendiriliyordu. Bu inancın merkezinde, aile evi ve aile mezarının kutsallığı yer alıyordu; bu nedenle, ailenin evi ve mezarı, üzerinde durduğu toprakla birlikte kutsal ve devredilemezdi. Gentes (aileler) ve phratries (kabileler) gibi grupların zamanla birleşmesi, bu kavramları topluluk düzeyine taşıdı, ki bu sivil ocak kültüyle örneklenen bir durumdu. Fustel'in belirttiği gibi, antik kentler böylece orta çağ ve erken modern Avrupa kent deneyiminden temelde farklı bir şekilde ortaya çıktı (Zuiderhoek, 2017).

2.1.1. Hellen ve Roma Kent Yerleşimleri

Aristoteles'in Siyaset adlı eserinde, polis'in teorik kökeni küçük köylerin birleşmesi veya sinokyum olarak açıklanır. Bu birleşme süreciyle polisler, genellikle tarımsal işlevi olan büyük köyler haline gelmiştir. Ancak, köyden polise geçiş, köylüleri kasabalı yapmamıştır; çoğu zaman sakinler, tarlalarına gitmek için daha uzun bir yolculuk yapmak dışında, ekonomik işlev açısından hala köylü gibi kalmıştır. Polislerin bazıları, yoksulluk nedeniyle terk edilmiş ve sakinleri köylerine geri dönmüştür. Bu durum, polislerin sakinlerinin tamamının şehir hayatının yüklerini taşımaya hazır olmadığını göstermektedir (Pounds, 1969).

Homeros'un eserlerinde polis kavramının ve Homeros toplumunun VIII. yüzyıl sonlarına tarihlendirilmesi, polis oluşumunu yalnızca M.Ö. VII. yüzyıldaki 'hoplit devrimi'ne veya Arkaik tiranların ve kanun koyucuların eylemlerine bağlamamız gerektiğini göstermektedir. Polis'in kökenleri M.Ö. 750'lerden öncesine dayanmalıdır. Arkeoloji, Homeros'un terminolojisinin analizi ve antropolojik spekülasyonlarla, polis oluşumunun M.Ö. IX. ve VIII. yüzyıllarda 'kristalleşme' ve yedinci-altıncı yüzyıllarda 'resmileşme/bütünleşme' olmak üzere iki aşamada gerçekleştiğini göstermektedir.

Geometrik Dönem sonunda Yunanistan'da kutsal alan sayısında büyük bir artış yaşandı. MÖ IX. yüzyılda bilinen birkaç kutsal alan bulunurken, MÖ 700'ler civarında bu sayı en az 70'e çıktı. Bu artış, genellikle ciddi bir nüfus artışının işareti olarak

görülür. MÖ VII. yüzyılda ise bu artış daha da hızlandı. Araştırmacılar, bu değişikliklerin aslında mekânsal organizasyondaki değişimlerle ilişkili olabileceğini öne sürse de, incelenen dönemde toplulukların mekânla ilişkisinde köklü bir değişiklik olduğu kabul edilir. Bu durum, çekirdek yerleşimlerin gelişimiyle paralel olarak yeni bir mekânsal hiyerarşinin ortaya çıkışını ve polis oluşumunu gösterir (Eren, 2019).

Artan nüfus toprağı kıtlaştırmış ve iyi ekilebilir toprakların ekime açılmasına yol açmıştır. Dağınık köyler daha bütünleşmiş hale gelmiş ve *basileuslar* (kral, imparator) iş birliği yapmayı kabul ettikçe sınırlı bir siyasi merkezileşme ortaya çıkmıştır. Bu gelişme, fiziksel bütünleşme anlamına gelmese de bölgesel olarak dağınık yerleşimlerin siyasi olarak birleşmesi mümkündür. Nüfus artışı, çeşitli topluluklar arasında sınır anlaşmazlıklarının ortaya çıkması ve 'bölgesellik' kavramının gelişmesine yol açmıştır.

VIII. yüzyıl Yunanistan'ında, kırsal kutsal alanlar topluluk sınırlarını işaretlemek için kullanılmıştır. Bu da toprak ve sakinler arasında güçlü sembolik bağlar oluşturarak kolektif kimliği güçlendirmiştir.

Tarihi daha öncelere dayanan birçok kentin özü, akropol adı verilen ve çok yüksek tepelere konumlanmış veya erişilemez durumda olmasıyla birlikte rahatlıkla savunulan bir tepe olduğunu söylemek mümkündür. "Başlangıçta "polis" ile "akropol" sözcüğü aynı anlamı verebiliyordu" (Wycherley, 1986).

Şekil 2.1. Pergamon akropolisinin 3D rekonstrüksiyonu. (Kaynak: Alman Arkeoloji Enstitüsü (DAI), Berlin Özgür Üniversitesi ve Berlin Teknik Üniversitesi 3d modelinden üretilmiştir.)

Akropol, aşağı şehre tepeden bakan bir kale, sığınaktı. Kentin geriye kalan kısmı akropol çevresinde toplaşmıştır. Toplaşan aşağı kent, akropol çevresinde veya bir yanında dairesel olarak büyümüştür. Klasik Çağ'da şehir Herodotos'un tanımıyla "tekerlek biçimi" oluşturmuştur (Wycherley, 1986).

Antik kentlerde yerleşim, kentsel çekirdek (asty veya urbs) ve çevresindeki bölgeyi (chora veya ager/territorium) tek bir idari ve sosyopolitik birim olarak kabul ederdi. Bu nedenle, şehir ve kırsal arasında idari ve siyasi bir ayrım yoktu. Polis ya da civitas vatandaşları kent merkezinde veya çevresindeki topraklarda yaşayabilir ve kentin kentsel ve kırsal bölgeleri için aynı idari/coğrafi bölümler kullanılabilirdi. Chora veya territorium sakinleri, yurттаşlar olsun veya olmasın, bireysel çiftliklerde veya geniş arazilerde dağınık olarak yaşayabilirdi. Ancak özellikle geniş topraklara sahip şehirlerde, polis ya da civitas'ın kontrolü altındaki daha küçük kasaba ve köylerde de ikamet edebilirdi. (Zuiderhoek, 2017)

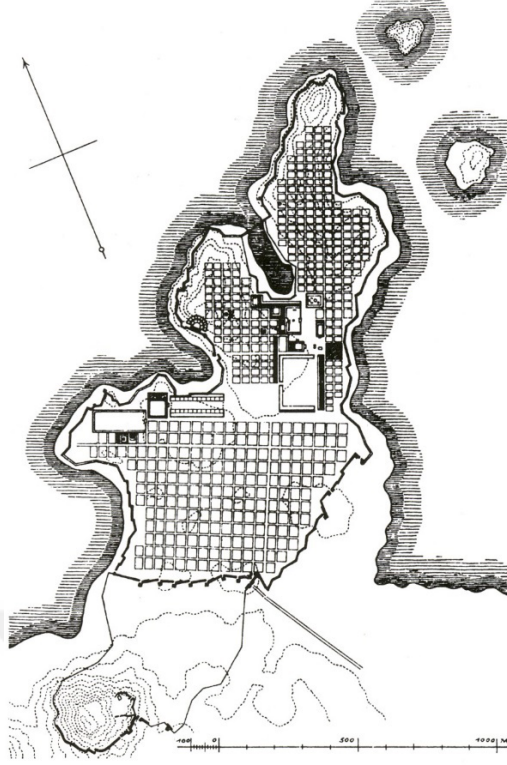
Antik yazılı kaynaklar, Yunan ve Roma şehirlerinin kırsal hinterlandının doğası hakkında sınırlı bilgi sunsa da son yıllarda yapılan kentsel bölgelerin arkeolojik keşifleri ile bu konuda daha fazla bilgi edinildi. Detaylı araştırmalar, Klasik Yunan kentlerinde çoğu sakinin (%70-80) genellikle kent çekirdeğinde yaşadığını, geri kalanının ise chorada köylerde ve çiftliklerde yaşadığını göstermektedir. Ayrıca, kent

çekirdeğinde yaşayanların çoğunun aslında toprak sahibi veya tarlalarına giden kentli çiftçiler olduğu belirlenmiştir. (Zuiderhoek, 2017)

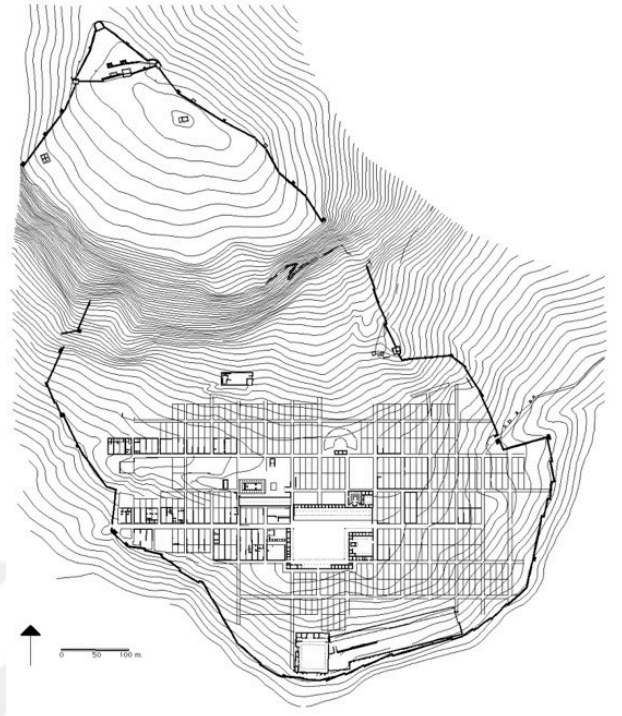
Kır ve kent, özellikle Doğu Yunan'da, temelde 'dil ve isimlendirme, beslenme ve yaşam tarzı, kültürler ve otorite kalıpları' gibi farklılıklar üzerinden 'ayrı dünyalar' olarak tanımlanmıştır. Ancak birçok köyde, kenti örnek alan siyasi kurumlar bulunmaktaydı: meclisler, ihtiyar heyetleri (gerousiai) ve sulh hakimleri ile bazı kamu binaları. Meclislerin, özellikle Roma İtalya'sı ve Kuzey Afrika'da bazılarında rastlansa da, genellikle köylerde bulunmadığı görülmektedir. Büyük köyler, küçük şehirlerden pek farklı değildi ve bir kasabanın polis ya da civitas statüsü kazanması başarı olarak kabul ediliyordu. Köyler, kendi kültür ve şenliklerine sahip olsalar da genellikle polis/civitas'ın daha büyük şenlik ve kültür yaşamına entegre olmuşlardır.

Polis ya da civitas topraklarındaki büyük köylerin genellikle kent çekirdeği ya da merkeziyle bazı 'kentsel' özellikler paylaşması gibi, kent çekirdeğinin içinde ya da çok yakınında da bazı 'kırsal' faaliyetlerin bulunmasının olağandışı olmadığını belirtmelidir. Dolayısıyla, birçok açıdan, polis ya da civitas içinde köy/bölge ile kentsel çekirdek arasındaki sınır son derece dağınıktı. (Zuiderhoek, 2017)

Arkaik Yunan şehirlerinde agoralar, çok amaçlı açık mekânlar olarak hizmet vermiş ve genellikle dini ritüeller, ticaret ve halk toplantılarına ev sahipliği yapmıştır. Bu agoraların özellikleri, şehirlere ve bölgesel farklılıklara göre değişmektedir. Arkaik dönem, geleneksel sınırların ötesine yayılan yeni sosyo-politik yapıların oluştuğu bir dönemdir ve şehirlerin karmaşıklığını belirginleştirmiştir. Özellikle Miletli Hippodamos'un çalışmaları, ortogonal planlama yaklaşımıyla kentsel alanların rasyonel düzenlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu yaklaşım, Atina'nın limanı Pire'nin planlanması gibi projelerde benimsenmiş ve Yunan şehir planlamasını etkilemiştir (Zuiderhoek, 2017).

Şekil 2.2. Miletos Antik Kenti Hippodamian Planı

Şekil 2.3. Priene Antik Kenti Hippodamian Planı

Anadolu, antik dönemin ünlü kentsel plan tipi olan dikdörtgen veya ızgara planın ana yurdu olarak kabul edilir. Bu durum, Miletos ve Priene gibi yerleşimlerde net bir şekilde görülebilir. Güney İtalya ve Sicilya'daki Megara Hyblaea, Metapontum ve Paestum gibi Yunan kolonilerindeki arkeolojik bulgular, neredeyse dikdörtgen gridlerin daha gevşek formlarının (genellikle uzun şehir blokları ile) VII. yüzyılın başlarından itibaren kullanıldığını göstermektedir. Bu gridler, kent ve kırsal alanlardaki yerleşimcilere arazinin adil bir şekilde dağıtılmasını sağlamak için tasarlanmıştı ve bu uygulamanın etkin bir şekilde gerçekleştirilmesinde Yunan arazi ölçerleri olan agrimensores kilit bir rol oynamıştır (Yegül & Favro, 2019).

Miletos, M.Ö. 479'da Persler'in önceki yerleşimini yıktıktan sonra yeni bir şehir olarak kurulmuştur. Bu şehir, düz sokakların dik açılarla kesiştiği ve dikdörtgen bloklar veya oika'nın (eski Yunan konutları) düzenli bir ızgarasını oluşturduğu Hippodamos planının "en erken" ve temel örneği olarak kabul edilir. Miletos'un kuzey ve güney yarım kürelerinin, aynı kuzey-güney yönlendirmesini izleyen ancak muhtemelen kâğıt üzerinde görüldüğü kadar mükemmel olmayan bir ızgaraya sahip olduğunu gösteren erken XX. yüzyıl Alman kazıları bulunmaktadır. Miletos'un merkezi, genellikle Roma İmparatorluk Çağı'na kadar büyük kamu binaları, meydanlar, kolonadlar ile doldurulmuş olan kamu arazisi olarak ayrılmıştır. Daha sonraki yüzyıllarda şehir merkezinin kademeli ve düzenli bir şekilde genişlediğini gösteren arkeolojik kanıtlar

bulunmaktadır. İkinci yüzyılda kentsel büyüme hızlandı ve Kuzey Agora ve Güney Agora'nın çevresi gibi önemli yapıların inşası gerçekleşti. Roma İmparatorluk döneminde ise, bu unsurların daha fazla büyümesi ve entegrasyonu gerçekleşmiş, formal geçitler, sütunlu galeriler ve düzenli yapı cephesi gibi unsurlar, kentsel peyzajı tutarlı ve düzenli bir çevreye dönüştürmüştür (Yegül & Favro, 2019).

Roland Martin'e göre, kentsel planlama ve mimari formlardaki yeni estetiklerin öncelikle Küçük Asya'daki İyonya Yunan şehirlerinde geliştirildiği ve buradan Yunanistan ana karasına yayıldığı görülmektedir. Klasik dönemin Yunan şehirleri, rasyonel biçimlerin irrasyonel olanlara üstün geldiği bir model sunmuştur (Jamieson C. Donati, 2014).

Hippodamian grid planının hak ettiği popülerliğe rağmen, Asya Minör'deki pek çok şehirde tam anlamıyla düzgün bir kare şehir planı uygulanmamıştır. Bu, topoğrafya, tarih ve bölgesel izolasyon gibi faktörlerin şehir planlarını şekillendirmesinden kaynaklanır. İyon ve kıyı Küçük Asya'daki dikdörtgen şehirlere olan ilgi modern araştırmalarda baskındır, ancak "plansız" topluluklar da dikkate alınmalıdır. Anadolu kasabalarının esnek kentçilikle yarattığı zengin kentsel manzara önemlidir. Hippodamian şebekenin tam uygulanmasının nadir olduğu görülür; örneğin, Ephesus'ta hem Hellenistik hem de Roma şebekeleri belirgin istisnalar içerir. Bu, pratik, tarihsel ve topoğrafik koşullardan veya tasarım tercihlerinden kaynaklanır. Bu nedenle, şebeke bir teorik sistemden ziyade yaklaşık hizalanmalarla oluşturulmuş bir düzen olarak anlaşılmalıdır (Yegül & Favro, 2019).

Hippodamian planı ve çeşitli varyasyonları, Küçük Asya ve Akdeniz havzasındaki şehirlerde olağanüstü bir başarı ve popülerlik kazanmıştır. Yunan bilimsel düşüncesi, matematik, metroloji kökenli olan ve arazi ölçerlerin sade pratik bilgisi ve sağduyusuyla uygulanan dikdörtgen düzen, tüm yeni şehirler için kolayca taklit edilebilir bir model olmuştur. İyice planlanmış İonia ve kıyı Asya Minörü şehirlerinin birçoğu geç Hellenistik çağın ürünüydü ve bu şehirler, yeni Roma tarafından miras alındı. Antik Çağ'da kentsel büyüme uzun bir süreçti, ancak tam gelişim İmparatorluk çağına aitti. Aphrodisias, Hierapolis, Phrygia'daki Laodicea, Notion ve Pergamon'un alt Roma şehri gibi birçok yerde dikdörtgen ızgara sistemlerinin yaygın olarak kullanıldığını arkeolojik araştırmalar sonucunda ortaya koyulmuştur. Geleneksel olarak yerleşmiş Hellenistik şehirlerin dikdörtgen düzenleri, Knidos ve Xanthos gibi orijinal olsa da Perge, Hierapolis ve muhtemelen Aphrodisias'ta, bunlar erken İmparatorluk dönemine özgü geniş kentsel gelişim çabalarının bir parçasıdır. Son araştırmalar, Efes'te iki farklı ızgara varlığını savunmaktadır: daha önceki bir Hellenistik ve sonrasında bir Roma ızgarası, ikincisi belki de geç Cumhuriyet veya

Augustus dönemine ait olup, öncekinin yakından ilişkili olduğu düşünülmektedir (Yegül & Favro, 2019).

Antik Yunan kentlerinin şehircilik anlayışı yapıların bütüncül değil de bireysel algılanması üzerine kurulmuştu. “Bu nedenle yapıların yerleri belirlenirken ortogonal kent planlamasından çok yapıların birbiri ile uygun açılar yapması ya da belirli bakış noktalarından yapının tümüne yakınının algılanması, asıl dikkat edilen unsur olmuştur” (Ceylan, 2004). Fakat bu durum Roma siyasetinde değişmiş, bağımsız yönetim sisteminden imparatorlukla yönetim sistemine dönüşme süreci ve bu sürecin beraberinde getirdiği sosyo-ekonomik farklılaşmalar Yunan kentlerinin fiziksel yapısında da tezahür etmiştir.

Antik Yunan dünyadaki çoğu topluluk gibi birliklerini ifade etmek için yerel kült ve tapınaklara sahipti. Toplantı yerleri, popüler meclisler, tapınaklar ve kültler Yunan polisine özgü değildir, genel olarak toplulukların evrensel özellikleridir. Ancak polis, kendi başına Yunan kültürünün ifadesi olan ve bir Yunan polisini dünyadaki diğer tüm topluluklardan farklı kılan sosyal yaşam biçimine sahiptir. Bahsi edilen bu özel sosyal yaşam her polisin sahip olduğu sosyal donatılarda somutlaştırıldı.

Roma şehrinin kökenleri, İtalyan yarımadasında yaşayan farklı halkların bir karışımına dayanmaktadır, bunlar Latinler, Oskanlar, Etrüskler ve Yunan kolonistlerini içerir (Zuiderhoek, 2017). Roma İmparatorluğu'nun yükselişiyle birlikte, Yunan şehirleri, Roma'nın himayesini kazanmak ve korumak için eski efsanelerini ve mitolojik kökenlerini kullandılar. Troas'taki Lampsakos gibi şehirler, Roma'ya elçi göndererek Troya'nın ortak geçmişine dayalı iyilikler kazanmaya çalıştılar. Bu, Roma'nın Yunan şehirlerini etkileme ve onlarla bağ kurma stratejisinin bir parçasıydı. Roma İmparatorluğu döneminde, Aphrodisias gibi şehirler, özel bir statü elde etti ve hatta imparator Augustus tarafından mektubunda "tüm Asya'dan seçtiğim tek şehir" olarak adlandırdı. Bu, Yunan şehirlerinin, Roma'nın etkisi altında bile, tarihsel ve mitolojik çekiciliklerini korumada başarılı olduklarını göstermektedir (Yegül & Favro, 2019).

Şehirlerin sivil ihtişamı kadar önemli olan şey, bir şehrin benzersizliğinin sadece binalarında değil, aynı zamanda vatandaşların zihnindeki kavramında yatar. Bu, geçmişi kurgulayarak mevcut değeri artırmanın ve geleceği hazırlamanın bir yolu olarak görülebilir. Bu, dini ve sivil törenlerle gerçekleşir. Bu törenler, insanların günlük deneyimini topluluk kutlamalarının seviyesine yükseltir. Yerel tanrıların Roma imparatoru ile yakın ilişkisinin vurgulanması, festivaldeki imparatorun portresinin önemli bir özelliğidir. Bu törenlere gençlerin katılımı, vatandaşlığın kazanılmasında

önemli bir rol oynar. İmparatora olan bağlılık, geçmişin anıları ile bugünü vurgular ve uzun bir tarihin gerçekleşmesini vurgular (Yegül & Favro, 2019).

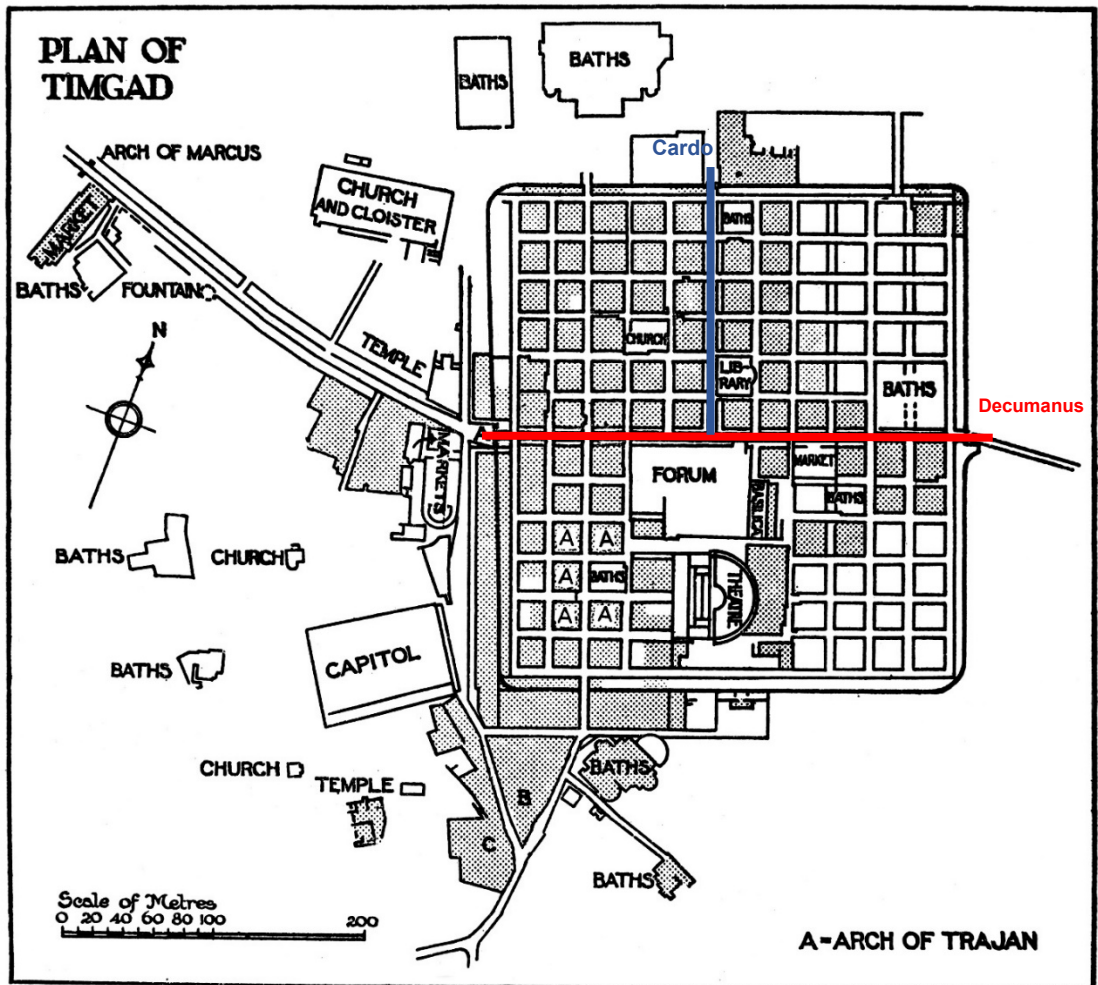
Anadolu'nun zengin doğal kaynakları ve geleneksel yapı tipleri, Roma mimarisinin Anadolu ve Doğu'daki karakterini büyük ölçüde belirler. İlk olarak, doğal ve teknik faktörlere dayanırken, ikincisi sosyal ve kültürel faktörlere dayanır. Bu iki faktör, zamanla geleneksel Hellenistik klasikçiliğe sahip bir mimarın Roma ve Batı Roma mimarisi ile nasıl etkileşime girdiğini şekillendirmiştir. Anadolu, yapı taşları, tuflar, mermerler ve granitler gibi zengin doğal kaynaklara sahiptir. Güney ve güneybatı kıyı bölgeleri ile Karadeniz'e bakan kuzeydeki Pontus ve Kafkas dağları ormanlarla doludur. Tepelik araziye bölen vadiler ve ovalar verimlidir ve hem pişmiş hem de pişirilmemiş tuğla için iyi kil üretir. Sadece Orta Anadolu platosu ve doğuya doğru uzanan dağlık alanlar kuraktır; bundan dolayı inşaat için odun kıttır. Sonuç olarak, inşaat, düz, toprak çatılı kerpiçle sınırlıdır, bu tarz günümüz köylerinin görünümünü sekiz bin yıl önceki prehistorik Çatalhöyük'e bağlar.

Hippodamian şehir planlaması İskender ve halefleri tarafından Küçük Asya ve Yakın Doğu'da kurulan polislerde yaygındı, ancak ortogonal şehir ızgara planını mükemmel bir şekilde geliştirenler Romalılar olmuştur. Halicarnassus'lu Dionysius ve Strabo, Roma'nın imparatorluk büyüklüğünün en iyi anlaşıldığı üç muhteşem yapı olan su kemerleri, yol ağı ve kanalizasyon sistemleri olduğunu dile getirmişlerdir (Robinson, 1994). Ancak mükemmel formuna, kent planlarının net eksenelliğinin Roma daimi ordu kampıyla (castrum) yakın bir ilişkiye işaret ettiği batı eyaletlerindeki kolonilerde ve municipia'larda ulaşır (Zuiderhoek, 2017). Askeri güce duyulan ihtiyaç azaldıkça, birçok kamp Roma İmparatorluğu'nun önemli şehirlerine dönüşmüştür (Macaulay, 1988).

Antik Roma'da şehir, *pomerium* adı verilen bir sınırla belirlenmekteydi. Bu sınır, şehrin etrafına bir hendek kazılarak oluşturulmuş ve iç tarafta bir duvar (murus) inşa edilmiştir. Pomerium, şehrin dinî fonksiyonları için sınır olarak kalmış olmasına rağmen, MÖ I. yüzyıldan önce yönetimsel amaçlar için bir sınır olmaktan çıkmıştır. Antik Roma'da şehir ve nüfusu regio adı verilen alt birimlere ayrılmıştır. Regio'lar (alt bölge) vico (mahalle) adı verilen alt bölümlere ayrılmış ve bu vico'lar vicomagistri adı verilen yöneticiler tarafından yönetilmiştir. Vicomagistri'nin en önemli işlevi hem Roma'da hem de eyaletlerde dini görevleriydi (Robinson, 1994).

Yeni bir urbs oluşturma girişimine başlamak için, yeni altyapıların geliştirilmesinden önce, büyük bir işgücü ve teknisyenlere ihtiyaç vardı ve bu da alanın tasarlanması ve belirlenmesi gerekiyordu. Bazı bu teknisyenlerden kalan tarla bölümlenme,

anlaşmazlıkların çözümü ve arazi kullanımına ilişkin kuralları içeren birkaç inceleme, eski topografyacılar (arazi mühendisleri/askeri mühendisler) olarak adlandırılan agrimensor adlı teknisyenlerden gelir (Rodríguez-Antón vd., 2018). Roma kentsel planlamasının büyük bir kısmında dikdörtgenlik mevcuttur ve iki ana eksen olan kuzey-güney doğrultusunda kardo maximus ve doğu-batı doğrultusunda decumanus maximus'a sahiptir (González-García & Magli, 2015). Antik yazarlardan bazıları decumanus'un ideal olarak güneşin yolunu izlemesi gerektiğini belirtmişlerdir. Öte yandan, arazi bölümlenme tekniklerini tanımlayan incelemeler, bazı bilim adamlarına göre, planlama kurallarının belirli bir noktada dünyevileşmiş olabileceğini, daha kozmolojik prensipleri gizlediğini öne sürer (Pikulska, 2004).

Şekil 2.2. Timgad'ın Yerleşim Planı

Vitruvius DeArchitectura'da astronomiyi yönetmenin mimarın görevi olduğunu belirtir ve Roma arazi mühendislerinin pratik tutumlarına da dikkat çeker ve kent sokaklarının konumlandırılmasındaki temel amaçların başında ana rüzgarlardan kaçınmak olduğunu belirtir. Birçok kaynağa göre, Roma kentlerinin kuruluş ve planlama prosedürleri gökyüzü ile açıkça ilişkilidir. Yani, antik Roma'da şehirlerin kurulması ve

planlanması süreçleri, gökyüzü ile yakından ilişkilendirilmiştir. Ayrıca, kardinal noktalara (kuzey, güney, doğu, batı gibi) yönlendirilmiş birçok şehir planı örneği mevcuttur. Bu, şehirlerin inşa edilmesinde astronomik ve coğrafi faktörlerin dikkate alındığını gösterir. (González-García & Magli, 2015).

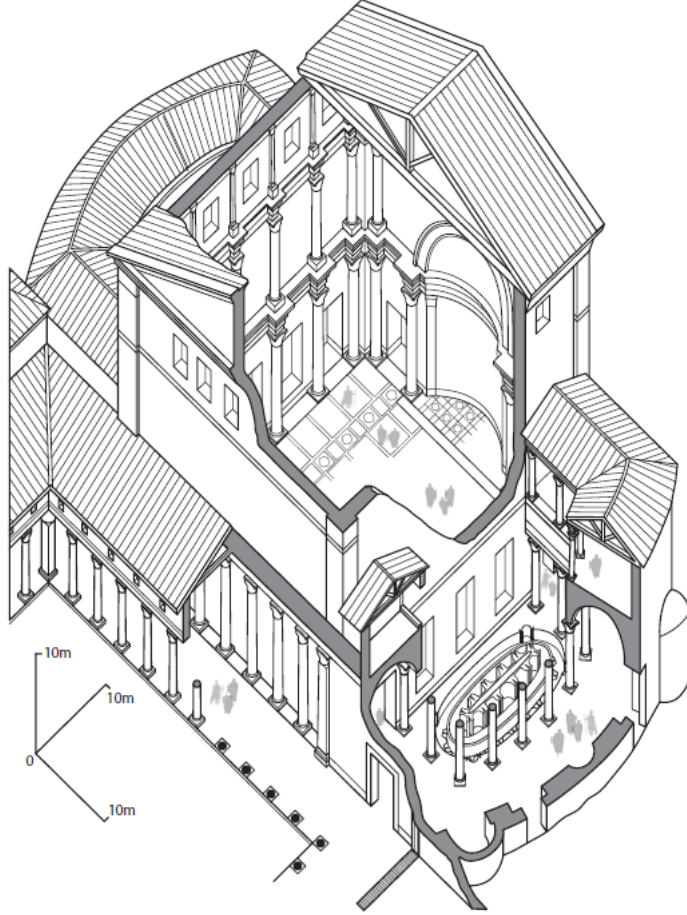
Izgaranın en küçük bireysel birimi sokakların kesişmesiyle oluşan bloklardı ve Romalılar'ın *insula* olarak adlandırdığı apartmanlar bu bloklara yerleşirdi. Mekânın kıt olmasından dolayı Romalı'lar yer eksikliğini apartmanların yükseklikleriyle telafi etmeye çalışırken apartman bloklarına sıkışmıştı. Bundan dolayı Başkent Roma'nın olması gereken kent büyüklüğünden daha ufak kaldığı söylenmektedir (Grimal, 1983). Bazen bu bloklar küçük ve dar sokaklarla ikiye bölünüyordu (Arlı, 2018). Böyle bir blok aynı zamanda atölyeleri (ergasteria, tabernae) de içerebilirdi. Vitruvius'a göre, Roma kentlerinin gerçek düzeni, mevcut tüm alanı tamamen kullanmadığı ve gelecekteki gelişime izin verdiği için oldukça pasif de olsa başlı başına bir planlama şekliydi (Robinson, 1994).

Şekil 2.3. I. Gismondi tarafından Diana Insulası'nın yeniden inşası, Ostia (Kaynak: Yegül & Favro, 2019)

Domus terimi, Roma dönemi evlerini tanımlamak için kullanılan bir Latince terimdir. Ancak, bu terimin anlamı Latince ve modern Avrupa dillerinde belirsizdir. Genellikle bir binayı, bir kişinin yaşadığı yeri veya bir ailenin ev halkını ifade eder. *Domus*, genel olarak bir kişinin evinde yaşadığı yeri veya ev sahibi olduğu yapıyı ifade eder. Özgün anlamı, terimin kökeni olan "dominus" (ev sahibi) terimiyle ilişkilidir ve bir kişinin tam

mülkiyetini ifade eder; yani, evin bulunduğu arazi ve üzerinde bulunan eşyaları kapsar. Bu tanım, özellikle Roma'nın elit yönetici sınıfının yaşam biçimini anlamak için önemlidir. Çünkü "Domus" terimi genellikle şehir merkezinde bulunan özel evleri ifade eder ve genellikle mülk sahibinin sosyal ve ekonomik statüsünü yansıtır. Ancak, bazen kiralık dairelere de atıfta bulunabilir (Storey, 2004).

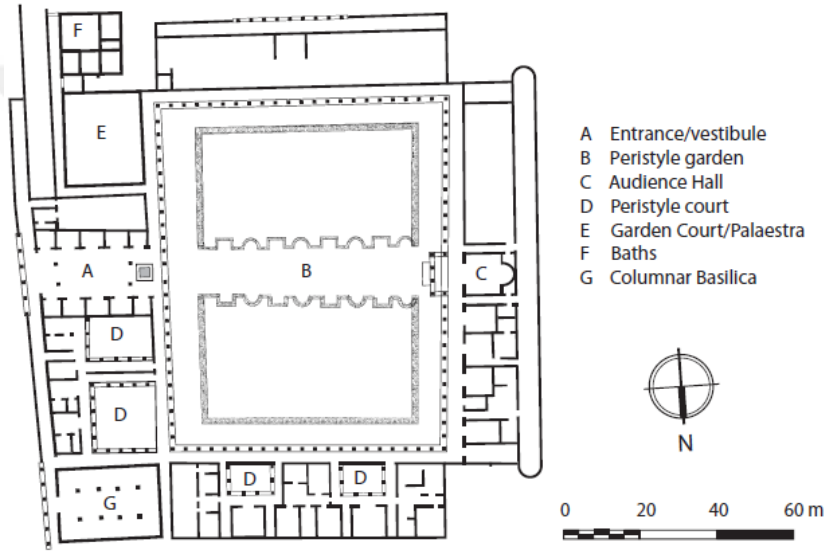
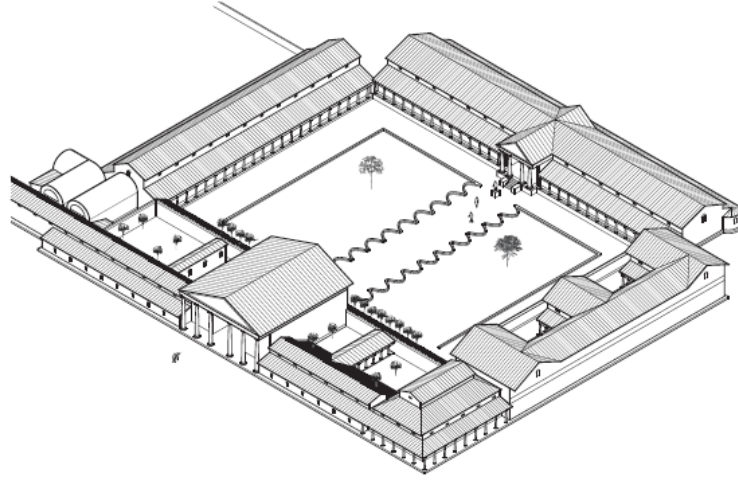
Şekil 2.4. Çeşme avlulu trikliniumun yeniden inşası, Domus Flavia; Marie Saldaña tarafından render edilmiştir

Ev sahipliği değiştikçe, evler birden fazla konuta bölünmüş veya dikey olarak gelişmişti. Ancak, tipik Pompeii evleri atrium tarafından domine edildiği için dikey genişleme genellikle küçük üst odaların eklenmesiyle sınırlıydı. Bu eklemeler, sokaklara ve kaldırımlara hükmettiği için genellikle kamusal alanları etkilemişti. Örneğin, Theodosian Kanunu sarkan balkonları yasakladı, çünkü hem yangın riskini artırıyor hem de suçlular için uygun saklanma yerleri sunuyordu. Ostia gibi diğer şehirlerde ise çoklu konutlar yaygınlaştı. Bu tür apartman blokları, domus tipi evleri major konut yapısı olarak değiştirmiş ve iyi inşa edilmiş ve aydınlık olan bir yaşam alanı sağlamıştı. Ancak, bu yoğun nüfuslu yapılar yangın riskini artırdı ve Roma'da olduğu gibi, aşırı yüksek binalar tehlikeli olabilirdi. Genel olarak, antik şehirlerin yapıları kadar açık alanlar da önemliydi. Avlular, birçok kentsel binanın temel

özelliğiydi ve kamu binalarında kolonlarla çevrili açık alanlar ticaret yapıları, konaklar, depolar ve jimnasyumlar için merkezi bir özellikti (Barton, 1996).

Romalı villalar, genellikle çalışan çiftlik, kır ikameti, dinlenme ve lüks gibi farklı kategorilere ayrılır. Ancak, tarımla olan bağlantı en merkezi ve sabit olanıdır. Bazı dönemlerde ve bölgelerde, zenginlerin kır evlerini lüks konutlar olarak kullandığına dair işaretler olsa da, genel olarak kır evleri tarım faaliyetleri için kullanılmıştır. Vitruvius'un anlattığına göre, kır evleri genellikle şehir evlerinden daha az lüks olabilir ancak genellikle kırsal ve şehir binaları birbiriyle yakın ilişkilidir (Barton, 1996).

Antik Yunan ve Roma şehirlerindeki yurttaş eşitliği, zenginlik ve statü kazanma eğilimiyle dengeleniyordu. Bu dönemde, Romalı elit ve taklitçileri, verimli mülklerde merkezler olarak hizmet verecek sağlam kır evleri inşa etmeye başladılar. Bu villalar, ürün satışından iyi bir getiri elde etmek için çeşitli bahçe tarımı olanaklarına sahipti. Başlangıçtan itibaren villaların rahat bir ikamet yeri olma eğilimi vardı ve her villa konumunun üretken avantajlarına uygun olarak evin olanaklarının uyarlanması, villa sahipleri için eğlenceli bir uğraş haline geldi. Bu, Cumhuriyet'in son yıllarında büyük karmaşıklık ve sofistike bir hal aldı. Sahil villaları, kıyı kumullarının arkasında ıslak bağlarla ya da kayalık sahil kıyılarında kullanılan balıkçılıklarla farklı olanaklar sunuyordu. İç kesimlerde ise, tarım alanları veya zeytin teraslarına bakan bir gözetleme kulesi düzenlemek mümkündü (Barton, 1996).

Şekil 2.5. Fishbourne, İngiltere'deki villanın aksonometrik ve plan rekonstrüksiyonu; Marie Saldaña ve Diane Favro tarafından yapılmıştır (Kaynak: Yegül & Favro, 2019)

Antik Roma'da bazı alanlarda planlama izleri bulunmakla birlikte, şehrin bahçelerle çevrili olması bilinçli bir tasarım mı yoksa tesadüf mü olduğu tartışmalıdır. Modern banliyöler olmadığından yeşil kuşak ihtiyacı yoktu, ancak şehrin "akciğerlere" ihtiyacı vardı. Bahçelerin halk sağlığı düşüncesiyle mi yoksa imparator ve çevresinin keyfi için mi yapıldığı belirsizdir. Ancak, Vitruvius'un sağlıklı alan vurgusu ve imparatorların işçi sınıfına iş sağlama çabaları, kamu yararının da düşünüldüğünü gösterir. Roma hükümeti pratik ve pragmatikti; kamu yararı ile imparatorluk zevki birleşmişti, ancak zevk öncelikliydi. Fakir sınıflar için büyük konut projeleri yoktu ve şehrin büyüyen merkeziyle ilgilenilmeyen kesimlerin çıkarları göz ardı edilmişti. Planlı bir şehir planı yoktu, ancak bilinçli eylemler ve tepkisel hareketler birlikte bulunmaktaydı (Robinson, 1994).

Roma'da planlama kavramının gelişiminde önemli bir adım, kamu ve özel araziler ile kutsal ve diğer araziler arasındaki ayrımın yapılmasıydı. Bu ayrımın kaydının tutulması, kamu haklarını korumak amacıyla gerekliydi. Tiber ve nehir yataklarının komiserleri, bu tür sınırlandırma yetkisine sahipti ve sınırları belirlemek için *cippi* (Alçak bir kaide, kilometre taşları veya sınır direkleri gibi amaçlar için dikilmiş, yuvarlak veya dikdörtgen bir formda bulunan bir yapıdır.) diktiler. Kamu arazisi zaman zaman özel kişilere satıldı, genellikle Julius Caesar'ın 59 M.Ö. tarihli tarım yasası altında; daha yaygın olarak, kamu kullanımı için özel arazi zorunlu kamulaştırma yoluyla edinildi. Tiberius döneminde, kamu arazilerinin değerlendirilmesi için *curatores locorum publicorum iudicandorum* adlı bir komisyon kuruldu (Robinson, 1994).

Bazı modern araştırmacılar, bireyselci ve patrimonial bir toplumda kamulaştırmayı kabul etmekte isteksizdir, ancak Roma'da zorunlu satın alma kesinlikle mevcuttu. Roma yasaları tazminatsız kamulaştırmayı tanımazken, zorunlu satın alma hakkı, adil bir bedel ödenerek uygulanırdı. Ulpian'ın bir metni, taş ocakları olan arazilerde taş kesme hakkının ancak izinle mümkün olduğunu, geleneksel olarak izin varsa tazminat ödenmesi gerektiğini söyler. Cumhuriyet döneminde arazi veya malın kamu malı yapılması sürecinde, tribünlerin kamu yararı ile özel haklar arasındaki dengeyi değerlendirerek müdahale edebilir (Robinson, 1994).

Vitruvius, Cumhuriyet dönemine ait yasaların, ortak duvarların kalınlığının 45 cm'den fazla olmasını yasakladığını belirtir. Bu yasalar, şehirde alan tasarrufu sağlamak amacıyla konulmuş ve bu nedenle, o dönemdeki tuğla duvarlar yalnızca tek katlı binaları destekleyebilmiştir. Ancak, artan kentsel ihtiyaçlarla birlikte taş, fırınlanmış tuğlalar ve beton gibi yeni malzemeler kullanılarak çok katlı ve yüksek binalar inşa edilmiştir. Roma'da erken dönemde bina inşaatına ilişkin çeşitli yasalar mevcuttu. Örneğin, Vitruvius, Utica'da güneşte kurutulmuş tuğlaların ancak beş yıl boyunca tamamen kuruduğu onaylanırsa kullanılabileceğini belirtir. Pliny, Pyrrhus savaşı sonrasında Roma'nın ahşap kiremit yerine taş kiremitlerle kaplandığını, bunun da yangın önleme amacıyla yapılan bir düzenleme olduğunu ifade eder. Bina yüksekliklerine ilişkin yasalar da bulunmaktadır. Augustus, halka açık caddelerdeki binaların yüksekliğini 21 metre ile sınırlandırmıştır. Sokak hattından daha geride daha yüksek yapılar inşa etmek bir başka uygulama örneğidir. Tacitus, Nero'nun yangından sonra şehrin belirli bölgelerinde planlı bir yeniden inşa süreci başlattığını, sokakları genişlettiğini, bina yüksekliklerini sınırladığını ve portikolar eklediğini belirtir. Bu binalar yangına dayanıklı taşlarla inşa edilmeli ve ortak duvarlar yerine her bina kendi duvarlarıyla çevrilmeliydi. (Robinson, 1994).

Nero, yangınla mücadele için apartman blokları ve evlerin önlerine portikolar inşa ettirdi. Yeni yol düzenlemesi kalıcıydı ve bina hatlarının varlığını ima ediyordu. Tacitus, Nero'nun yeni binaların yüksekliğini belirtmemiş olsa da, Trajan'ın Augustus'un bina yüksekliğini 18 metreye düşürdüğü bilinmektedir. Yüksek binaların yangın riski oluşturduğu ve dar sokaklarda kaçış yolu olmadığı konusunda şikayetler mevcuttur. Vitruvius, ahşap yapıların yangın riski taşıdığını ve tuğla kullanmanın daha iyi olduğunu belirtmiştir. On İki Levha Kanunları'ndaki *ambitus* (binaların her iki yanından en az 2,5 ayak boş bırakılan mesafe, aralık), apartman bloklarının gelişimiyle uyumlu değildi ve binalar arasında yeterli ışık sağlamak için belirli bir mesafe gerektiğine dair anlayış gelişti. Caracalla, yeni bina ile komşu bina arasında yasal mesafeyi bırakmak kaydıyla inşa etme izni vermiştir (Robinson, 1994).

Roma'da yıkım ile ilgili yasalar, genellikle binaların yıkılmasını veya çatılarının sökülmesini yasaklar. Bu yasaklar, Cumhuriyet sonu ve erken İmparatorluk dönemindeki belediye antlaşmalarında bulunur. Yıkım izni almadan önceki binaların yerine eşit veya daha iyi bir bina yapılması gerekiyordu (Robinson, 1994).

Cumhuriyetin sona erdirilmesi ve Prensiğin kurulması, Roma'nın fiziksel ve sosyal yapısında geniş kapsamlı değişikliklere yol açtı. İmparatorluğun her yerindeki şehirler, imparatorun gücünü sağlamlaştırma ve yönetimini tanıtmaya araçları olarak hizmet etti. İmparatorun doğrudan himayesi altında inşa edilen yapılar, Roma'nın yaşam koşullarını iyileştirmeyi ve imparatorun imajını yüceltmeyi amaçladı. Örneğin, Augustus döneminde Roma, tuğladan yapılmış bir şehirden mermer bir şehre dönüştürüldü. Diğer imparatorlar, halkın lütfunu kazanmak için yapılar inşa ettiler, örneğin, Flavian hanedanı tarafından Kolezyum'un inşası gibi. Roma'nın merkezi, imparatorluğun sembolü haline gelen büyük sütunlu avlular, tapınaklar, halk kütüphaneleri ve imparatorluk forumları için bir yapı mekanı haline geldi. Beton tonozlar, kubbeler ve eğrisel formların yaygın kullanımıyla birlikte imparatorlar tarafından desteklenen birçok imparatorluk hamam kompleksi inşa edildi. Bazı imparatorlar, narsistik niteliklerini yansıtan yapılar inşa ettiler; örneğin, MS 64'teki Roma yangını sonrasında Nero, gösterişli bir şehir sarayı olan Domus Aurea'yı inşa etti. Her imparator, kendini tanıtmak için farklı yöntemler buldu, ancak bu temel uygulama İmparatorluğun her yerinde sabit kaldı (Jamieson C. Donati, 2014). Sonuç olarak, Roma'da ara sıra ve modern uygulamalardan farklı bir ölçekte de olsa bir tür şehir planlamasının var olduğu anlaşılmaktadır.

Genel olarak, Geç Antik Çağ'da mimari elemanların yeniden kullanımı yaygındı ve özellikle tuğla nervürlerin kullanımındaki yenilikler, anıtsal kamu mimarisinde Roma geleneklerini sürdürdü. Eyaletlerdeki pek çok Roma forası hala yerel yönetim ve

ticaret merkezleri olarak işlev görüyordu. Aphrodisias ve Amorium gibi özellikle doğu illerinde bulunan bazı şehirler, Geç Antik Çağ ve Hıristiyanlığa geçiş döneminde gelişmeye devam etti. MS V. yüzyılda ve barbar kabilelerin baskınlarından kaynaklanan güvensizlikler, şehirleri bazen ilk kez sur duvarları inşa etmeye yöneltti. Roma şehri daha az anıtsal hale geldi, ancak varlığını sürdürmeye devam etti.(Jamieson C. Donati, 2014)

2.1.1.1. Agora ve forum

“Şehrin aşağı bölümünün merkezi agora idi, bu kelimenin “pazar yeri” diye çevrilmesi çok yetersizdir, oldukça yavan bir terim olan “şehir merkezi” tanımı da ondan daha iyi değildir” (Wycherley, 1986). “Pazar yeri” tanımının alışveriş yapılan mekân gibi belli başlı kısıtlamaları bulunur. “Şehir merkezi” olarak tanımlanan mekân ise kentin bir kısmının belirli görkem kriterleri ile seçildiği gibi bir algı yaratmaktadır. Agora kelimesi esasen halkın buluştuğu, toplandığı veya bir araya geldiği mekân anlamını taşımaktadır. Yunan halkı ekonomik, politik yahut toplumsal meseleleri için agorada bir araya gelirlerdi. Agora’nın kentteki konumunu R. E. Wycherley şöyle ifade etmektedir;

“Başlangıçta, agoranın doğal konumu akropolün yakınındaydı ve ana girişin pek uzağında değildi; ancak böyle bir yer uygun ve güvenli sayılabilirdi. Böylece agora ile akropol bir tür çifte çekirdek oluşturdu. Zamanla ve siyasal değişimle birlikte ikisi arasındaki ilişki yeni bir görünüm kazandı. Sonunda agora, şehrin en canlı ve seçkin bir ögesi oluncaya kadar akropolün zararına, sürekli pratik ve siyasal bir önem kazandı.”

Agora, basit bir biçimde epey düzlük ve açık bir arazide oluşmuştur. Genellikle kentin merkezine konumlanmıştır ve şehrin tüm yapısal öğelerini bir arada tutan bir odak noktasıdır. Agora, çeşitli amaçlara hizmet etmek üzere tasarlanmış çok yönlü bir mekandır. Halk, burada konuşmalar yapar, şenlik kutlamaları düzenler, alışveriş yapar ve spor faaliyetlerini gerçekleştirirdi. Kentlerin büyümesiyle birlikte, belirli fonksiyonlara sahip yapılar, agoraların yanında inşa edilmeye başlandı. Örneğin, spor faaliyetlerinin gerçekleştirildiği Gymnasion gibi yapılar, bu işlevleri diğer yapılardan ayırarak agoraların üzerindeki yükü hafifletti (Wycherley, 1986).

Agoranın zaman içerisindeki gelişimi incelendiğinde bunun daha çok yapı üretimiyle gerçekleştiği görülmektedir. Siyasi, hukuki ve politik figürlerin çalışma yerleri veya onlara ayrılmış yapılar yerel bir gelenekten ötürü kökleşmemişse agorada veya agora yakınlarında konumlanmıştır. Agoraların stoa adı verilen gezinti yerleri her amaca uygun, elverişli olduğundan dolayı yararlı bir yapı sayıldı. Zamanla agoranın da bir

simgesi haline gelen stoalar, tapınaklarla beraber agoraya hâkim olmuştu. Stoa'nın Hellen mimarlığındaki önemini Wycherley şu şekilde ele almıştır; "Sıcağa karşı koruyucu bir gölgelik, rüzgâra ve fırtınaya karşı hazır bir sığınak oluşturarak Hellas'ın iklimiyle uyuşurdu. Halkın yaşamındaki çeşitli amaçlara kolayca uyarlanabilirdi ve sanatsal olanakları da büyüktü. Kökeni ve ilk gelişimi belirsizdir." (Wycherley, 1986).

Bir Hellen yurttaşı işini göreceği, dinleneceği, korunaklı bir mekânı Agora'daki Stoa'da bulabilmekteydi. Yine de bu mimari yapı Agora'ya özgü bir yapı biçimi değildi. Caddelerde, kutsal alanlarda hatta Gymnasion'larda stoa ögesine rastlamak mümkündü. Kısacası Stoa yapısı farklı mekânsal düzenlemelerde ve işlevlerde kullanılmıştır. Agora'da bulunan stoalar daha çok siyasi, ekonomik ve genel işlevlerde kullanılmaktaydı. Mahkeme ya da meclis toplantısı için elverişli bir mekân olmamasına karşın yapı bu işlevler için de kullanılmaktaydı. Dükkan, tahıl ambarı, evrak arşivi gibi işlevler açılan odalarda yürütülmekteydi (Wycherley, 1986).

Romalılar için bir şehrin mükemmel tasarımı, The Forum ile başlar. Merkezde yer alan bu genel alan, çevresindeki yapılarla birlikte, Capitoline Tepesi, devletin dini tapınağı, Curia, deküryonların toplantı yeri, Basilica, mahkeme binası, bir tiyatro veya amfiteyatro, tapınaklar, hamamlar, çeşmeler, su kemerleri, zafer takları vb. gibi binalar içerir. Bu binaların formu antik şehirlerle her zaman aynı olmasa da, işlev ve amaç bakımından en azından benzerdir. Roma mimarisinde, bir forum, toplu kullanım için bir dizi yapıya sahip veya kamusal kullanımın olduğu bir yerdir. Bu alan, Vitruvius'un ifadesiyle hem "ortak bir yer" hem de Pierre Gros'un ifadesiyle bir "bellek yeridir". Sonuç olarak, onur nişanları, anıtsal anıtlar ve hukuki, idari ve dini sektörlere ev sahipliği yapan binalar, aynı meydana yer alırdı (El-desokey & Yassin, 2023).

Forum genellikle Roma mimarisinde Yunan agorasının karşılığı olarak kabul edilir. Forumlar, antik Roma kentlerinde pazar yerlerini, resmi ve dini yapıların bulunduğu alanları ve halkın toplandığı bir meydanı ifade eder. İlk başlarda sadece kamusal kullanıma ayrılmış açık alanlardı ve ticari, adli, dini, siyasi, toplumsal, pazar yeri, geçit yeri, seçim alanı, sayım merkezi ve gladyatör arenası gibi çeşitli amaçlarla kullanılırdı. Roma tiyatrolarının kapalı mekanlar olması gibi Forum da Agora'dan farklı olarak genellikle üstü kapalı alanlar olarak düşünülürdü. Planlı Roma kentlerinde forumlar, toplantı yerleri, tapınaklar, bazilikalar ve stoa gibi yapılar içerirdi ve kentin merkezi konumundaydı. Yunan agorasına benzer şekilde, forumlar da kamusal yaşamın merkeziydi ancak bazı farklılıklar vardı. Örneğin, forumlarda konuşmacı kürsüsü olan "rostra" bulunurken (Grant, 1970) Agora'da bouleterion yapısı yer almaktaydı. Benzer şekilde İmparatorluk kültürüyle ilgili tapınaklar Forum'da propaganda amacıyla yerini alırken, Yunan agorasında en fazla sunaklar yer almaktaydı. Roma şehir hayatı

geliştikçe, forumların şekli ve kullanımı da değişti, ancak hukuk ve yerel yönetim gibi faaliyetler her zaman önemini korudu.

İtalya'nın şehirleri, M.Ö. III. yüzyılın sonlarından itibaren, Yunan kolonilerinden kemerli sütun galerilerini (portikoları) ödünç aldılar. Roma mimarı Vitruvius'a göre, Roma forumları ile Hellenistik agora'ların portikoları arasında önemli bir fark vardı: Bir Roma şehrinin forumu gösterilere ev sahipliği yapardı. Örneğin, gladyatör dövüşleri ve önemli kişilerin cenaze törenleri burada gerçekleşirdi. Portikoların gölgesinde birçok izleyicinin toplanmasına izin verirken, hala görülebilmesi gerekiyordu. Bu nedenle, sütunlar mümkün olduğunca aralıklı olarak yerleştirilmeli ve portikonun üst katında çıkıntılı balkonlar (maeniana) yerleştirilmeli ve şehir tarafından kiralanmalıydı. Agoralar kare şeklindeki forumlar boyuna ve enine göre bir buçuk kat daha uzun olurdu. Dükkanlar, boş alan sağlamak için portikoya geri çekilmişti. Bazıları foruma doğru açılırken, bazıları forumdan uzakta açılırdı. Örneğin, Timgad Forumu'nda, portikonun güney kanadı foruma bakan bir dizi dükkana ev sahipliği yaparken, kuzey kanadında başka bir dizi dükkana, decumanus maximus'a bakan bir dizi dükkana sahipti. Dikdörtgen şekilli planlanmış şehirlerde, forum genellikle decumanus ve cardo'nun kesiştiği noktada yer alırdı. Ancak, yerel topoğrafya nedeniyle bu kuralın istisnaları vardı. Örneğin, Tripolitanya'daki Sabratha ve Lepcis Magna şehirlerinin forumları kuzeye doğru kaydırılmıştı, ancak bunlar deniz kentleriydi ve limanın çekiciliği bu anormalliği açıklıyordu (Grimal, 1983).

Alcock, analizinde, erken Roma İmparatorluğu döneminde Atina'daki klasik Agora'nın dönüşümünün ticari faaliyetlerin atılması ve imparatorluk gücü ile sınıfının bu mekâna enjekte edilmesiyle gerçekleştiğini öne sürmektedir. Yeni kamu binalarının ve anıtların kurulması, bu dönüşümde önemli bir rol oynamış ve mimari performansta "Agora'dan Forum'a" bir geçiş olarak adlandırılabilir bir değişime yol açmıştır. Bununla birlikte, bu değişikliklerin bir Roma Agorası olarak adlandırılmasını haklı çıkarıp çıkaramayacağı konusunda şüpheler var, çünkü bu Agora'nın ortaya çıkan demokratik özünü kaybetmiştir. Benzer şekilde, mimari formda tam anlamıyla klasik bir Roma Forumu'nu andırmamaktadır. Bunun yerine, Agora ve Forumun öğelerini bir araya getiren bir karışım gibi görünmektedir (Xiao, 2021).

2.1.1.2. Kutsal alanlar ve kült mekanları

Grekçe'de kutsal alan kavramı "Temenos" sözcüğüyle tanımlanmıştır. Saltuk (1993, s. 176) kutsal alanlar için şöyle bir tanım yapmaktadır; "Etrafı peribolos denilen duvarlarla çevrilmiş, bir ya da daha fazla tapınağı ve dinsel yapıları, stoaları, thesaurosuları, sunakları, adak sütunları ve kutsal ağaç ya da koruları içine alan kutsal

alanlardır.” Kutsal alanların kent içerisinde konumlanacağı gibi kent dışında da yani kırsalda da konumlanması mümkündür. (Konak, 2003)

Kutsal alanın belirlenmesinde çeşitli faktörler söz konusudur. Bir alanın kutsal sayılabilmesi ve tanrıya adanması alandaki doğal işaretlere bağlıdır; nehir, mağara, deniz, koru ve herhangi bir su kaynağı gibi. Tanrının veya tanrıçanın görüldüğü sanılan bir tepelik alan, bir vadi veyahut iyi ürün veren bir tarım alanı bile kutsal alan olarak belirlenebilirdi.

Kült mekanların kökenleri ve formları farklılık göstermekte, bu yüzden de belirli bir alanda mevcut olmamaları garipsenmemektedir. Kentin kuruluşundan daha önceye tarihlenen kentte belli kümeler halinde yer alan kültür mekanları kentlerin içerisinde gömülü bir vaziyette yer almış çünkü zaman içerisinde kentler bu mekanlar çevresinde gelişmiştir. Bazı durumlarda ise ehemmiyetli kutsal alanlar kentin dışında kalmış daha sonraları bir tören yoluyla kente bağlanmıştır. Kentin ve agoranın gelişimini incelediğimizde teker teker eklenen farklı yapı türleriyle genişlediği ve bu durumun kutsal alanlar için de geçerli olduğu görülmektedir.

Hellen kültüründe bütün şehir yani bütün devlet belirlenmiş bir tanrıya veya tanrılara sunulmaktaydı. Tanrılar ve şehirler arasındaki ilişki şöyleydi; şehir tanrıya aitti, tanrı şehri korumaktaydı. Tanrılara adanan stoalarla öteki kamu yapıları, sunaklar ve heykellerle birlikte bazı kültürleri içerirdi. “Tiyatro Dionysos’un kutsal alanıydı. Gymnasion’lar çeşitli kutsal alanlara bağlanırdı” (Wycherley, 1986).

Her Polis mecburiyetten bir kimlik sahibi olmak zorunda olmuş yani her kentin bir ya da birden fazla koruyucu tanrısı söz konusudur. “Tanrı veya tanrıça için bir sunak ardından bir tapınak inşa edilir” (Freeman, 2003). Tapınaklar kentleri onurlandıran yapılar olarak kentlerin en görkemli tapınağı inşa etme yarışına girmelerine sebep olmuştur. Agorada merkeze veya eksene yerleştirilmiş tapınaklar söz konusu değildir. Agora çoğu zaman tapınaklar için bir ön avlu rolü oynamaktaydı. Bu durum tapınakların daha görkemli ve ihtişamlı görünmesini sağladı.

Düzenli kent sisteminde yani grid (ızgara) kent sisteminde ise durum daha farklıydı. Bu farklılaşmada köklü bir değişim söz konusu değildi. Bu planlı şehirlerde kutsal alan dağılımı zaman içerisindeki kentlerden pek de farklılaşmamıştır. “Ancak, akropol dinsel önemini yitirmişti; eğer dinsel anlam içeriyorsa, bu durumun nedeni akropolün gücünü biraz daha arttırma düşüncesiydi” (Wycherley, 1986). Kentin başta gelen tapınakları da artık bu dinsel önemini yitirmiş akropolde bulunmamaktaydı. Kutsal alanlardaki en ihtişamlı yapı kuşkusuz kentin esas tanrısının tapınağıydı. Buna rağmen esas tanrının tapınağının diğer tapınaklardan daha önce yapılması

beklenmemektedir. Yapılan her bir tapınak önce yapılmış olanlardan daha kapsamlı bir şekilde inşa edilmekteydi. Çoğu kutsal alanların içerisinde daha küçük çaplı kutsal alanın varlığı söz konusudur. Bu küçük alanlarda tanrıya özel kült devam ettirilirdi.

İkincil tanrılar ve kült kahramanlar da tapınılan öğelerdi. Kutsal alanlar uluslararası olup, bayram zamanlarında dışarıdan yoğun ziyaret alırdı. “Kutsal alanlar Panhellen yapıdaydı yani bütün Hellen dünyasına aitti” (Wycherley, 1986, s. 79). Tüm Panhellen özellikteki kutsal alanlar düzensizdi ve karmaşık bir şekilde gelişmekteydi. Bu karmaşada ise yapıların uyması gereken belli başlı düzen prensipleri söz konusu değildi. Farklı formlardaki anıtlar gelişigüzel bir biçimde alana yayılmaktaydı. Antik dönem kutsal alanları için antikçağ yazarlarının aktarmış olduğu birçok bilgi günümüze ulaşmıştır. Bu konuda Herodotos’un birinci kitabında tanrıya sunulan hediyelerin tapınaklara gelen kişiler veya gezginler tarafından görülmesi için sergilendiği Hellen tapınakları için birçok kez vurgu yapılmıştır. Tapınaklara sunulan hediyeler haricinde de daha ayrıntılı iç mekân tasarımları hakkında bilgiler mevcuttur.

Antik çağ sosyal yaşamında kutsal alanlardaki sergilenen bir nesne hem üreten içi hem de onu bağışlayan için gurur verici bir tecrübedir. Yunan kültüründe kent sınırları içerisinde konumlanan kutsal alanlar ya kent merkezinde ya da yüksekçe bir tepede yer almaktaydı. Bazı kutsal alanlar ise kentin dışında konumlanmaktadır. Kentin dışında fakat egemenlik bölgesi içerisindeki bu alanlar denize yakın yerlerde kurulmuş çok sayıda örneği mevcuttur. Bunun sebebi hem karadan hem denizden erişiminin kolay olmasıdır. Kent dışındaki bu kült mekanlar kutsal bir yol ile kent merkezine bağlanmaktaydı. Kutsal alanlarda belli aralıklarda şenlikler düzenlenmekteydi. Bu iki türdeki kutsal alan da ulusaldı. Kentler arası kutsal alanlar ise Panhellenik’ti. En yakındaki şehir-devleti kontrolünde olsa da bu kutsal alanlar tüm Hellen dünyasına aitti. Konak (2003, s. 12) bu tür kutsal alanlar için şu ifadeleri kullanmaktadır;

“Genellikle savaş halinde olan Hellen dünyasında dört yılda bir ateşkes ilan edilmekte ve böylece çeşitli kent devletlerinin katıldığı şenlikler düzenlenmektedir. Tüm Hellen dünyasına ait olan bu kutsal alanlarda her bölgeden gelen ziyaretçiler, sporcular ve sanatçılar eşit şartlarda birbirleri ile yarışmakta ve fikirlerini paylaşmaktadır.”

“Propylon” kutsal alana giriş için kapı niteliğinde olan mimari bir yapıydı. Arkaik Çağın ilk dönemlerinden beri kutsal alana çoğunlukla propylondan girilmektedir. “Birden fazla kapısı olan girişlere “propylaia” adı verilmektedir” (Konak, 2003, s. 14).

“Sunak” yapılan din törenleri, tanrıya adanan hediyeler veya kurbanların sunulduğu belirlenmiş mimari bir yapıdır. Basit bir form sunan sunaklar, kare, dikdörtgen ya da yuvarlar biçimde asgari miktarda yükselmiş yapılardır. “Çoğunlukla temenosun içinde,

tapınakta ya da yakınında, tiyatro yapılarında orkestrada, agora içinde ve evlerde yer aldığı bilinmektedir" (Saltuk, 1997, s.20).

Forumlar, dini ve kamusal yaşamın merkeziydi ve genellikle bir Capitol tapınağı içerirdi. Bu tapınaklar, Roma'nın Jupiter Optimus Maximus Tapınağı gibi üçlü bir tanrı grubuna adanmıştı. İmparator kültü zamanla önem kazandı ve tapınaklar genellikle imparatorluk ailesinin tanrısal koruyucusuna ithaf edildi. Bu kült, forumların kutsal mekanlarını ele geçirdi ve Roma'nın Capitollü tapınağının imparatorluk ailesinin kaderini temsil eden bir tanrıça tapınağıyla dengelemeye başladı (Grimal, 1983).

2.1.1.3. Bazilikalar ve curia

İlçe forumları, Roma yerleşimlerindeki sivil hayatın temel merkezleri olarak, genellikle iki önemli mimari özellikle zenginleştirilmişti: bazilika ve kuria, Roma Forumu'nun saygın yapısal planını yansıtıyordu (Grimal, 1983).

Bazilika, başlangıçta MS II. yüzyılın başlarında Roma'da tasarlanmış, öncelikle tüccarların işlerini yaptığı bir korunaklı pazar yeri olarak işlev gördü. Bu yapılar boyut ve tasarım açısından değişiyordu, geniş çatıları destekleyen bir veya daha fazla sıra sütuna sahipti ve bu sayede hava koşullarından koruma sağlıyordu. İlçe şehirlerinde, bazilikalar genellikle forumun bir yanını kaplar, oranları merkezi meydana göre ayarlanmıştır. Ticaretin ötesinde, bazilikalar resmi işlevleri de yerine getirdi ve İmparatorluk ilerledikçe yargı işlemleri için mekanlar haline geldi. Bazilikalar içinde mahkemeler kuruldu, yargıçların adalet dağıttığı belirli alanlar sağlandı. Roma'nın sivil bazilikalarının mimari etkisi, özellikle ibadet için inşa edilen erken Hristiyan bazilikalarında da görülmektedir. Roma ve Hristiyan bazilikaları arasında bazı paralellikler bulunmasına rağmen, iki yapı arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Hristiyan bazilikaları, Roma bazilikalarına kıyasla eksenal girişlere, apsislere ve pencere düzenlemelerine sahiptir, bu da dini liturji tarafından dikte edilen benzersiz gereksinimleri yansıtmaktadır. Bu farklılıklara rağmen, Roma ve Hristiyan bazilikalarının temel amacı olan toplu ibadet için bir alan sağlama konsepti ortak bir hedeftir (Grimal, 1983).

Bazilikaların yanı sıra, ilçe forumlarında genellikle kuria bulunurdu, yerel Senato'nun veya Batı bölgelerinde Decurions Düzeninin toplantıları için ayrılmış bir salon. Bazilikalardan farklı olarak, kurialar daha kompakt boyutlara ve yüksek bir yapıya sahipti. Ünlü Roma mimarı Vitruvius, kuria tasarımında ölçek öneminin altını çizerek, Senato toplantılarının ciddiyetine uygun bir görkem hissi veren boyutların benimsenmesini savundu. Forumu gözetleyen stratejik bir konumda yerleştirilerek,

kuria, kent peyzajında öne çıkar ve sivil yönetim ve otoritenin somut bir sembolü olarak hizmet verir (Grimal, 1983).

2.1.1.4. Gymnasion/gymnasium

Hellen kültüründe eğitime büyük önem verilmiş, eğitim fertten daha üstün görülmekteydi. İyi bir vatandaş yetiştirmek epey önemli bir meziyet haline gelmekteydi. Eğitimin başlıca öğeleri din, müzik, edebiyat ve beden eğitimi idi. “Müzik ve Jimnastik eğitimi, devlet tarafından inşa edilen ve yalnızca kontrol edilen “Gymnasion” ile “Palestra”larda yapılırdı” (Demirgen & Esin, 2016). Müzik eğitimi edebiyat ve dil eğitimini de kapsamakta olup beden eğitiminin de tamamlayıcı unsurlarından sayılırdı.

Arkaik dönem itibariyle, yazının da kentlerde yayılmasıyla birlikte Yunanlı ailelerin çocukların okur yazar olmasıyla iyi ve kültürlü birer yurttaş olması için onları teşvik ettiği görülmektedir. Başlangıçta eğitim kurumları okuma yazma öğrenilen basit kurumlarken zamanla gelişerek çoğu şehir devletlerinde yani polislerde yaygınlaşmıştır. Homeros tüm Hellenler için evrensel bir eğitici rolündeydi. Bu toplumda eğitim sisteminin temel amacı Homeros’un destanlarındaki gibi güçlü ve erdemli savaşçılar yetiştirip devlete iyi birer vatandaş sağlamaktı. Homeros’un eserleri polis yaşamına da ışık tutmaktadır. Dönemin sosyal hayatı, dinsel faaliyetleri, halk gelenekleri gibi bir takım kültür öğeleri eserlerinde taşımaktadır. Bu yüzden Homeros etkisiyle yoğrulmuş Yunan toplumu “arete”ye yani ahlaki erdeme (her türlü mükemmellik anlamına da gelmektedir) sahip olması gerekmektedir. “Bu erdeme sahip olan birey, içinde yaşadığı kentin parçası olarak mükemmel/ideal olana ulaşma gayreti gösterecek, bu da kentin gelişmesine katkıda bulunacaktır” (Çam, 2016). Antik dönemde eğitim sistemi daha çok erkek çocukların eğitimi üzerine kuruludur. Kız çocukların da eğitim alabildiği hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. 7 yaşına kadar çocuklar anne gözetiminde eğitimlerini tamamlayarak bu yaştan sonra kız çocukları anneleriyle eğitimlerine devam ederken erkek çocuklarının eğitimlerini baba üstlenmektedir. Erkek çocuklarının eğitimleri ise babalar tarafından “paidagogas” olarak tanımlanan kölelere bırakılmaktaydı (Demirgen & Esin, 2016).

Klasik dönem, okul kurumu devletin elinde olmayıp ailelerin çocukları okula göndermek gibi bir zorunluluğun olmadığı dönemdir. Toplumda ayrıcalık kazansın diye ancak zengin aileler çocuklarına eğitim aldirmaktaydı. Hellen toplumunda ilk önce ilköğretimle eğitime başlayan çocuklar, bu eğitim sürecinde okuma-yazma öğrenmekte ve bu öğrendiklerini sözlü olarak iyi ifade edebilme eğitimi almaktaydı (Demirgen & Esin, 2016).

Güzel sanatlar olarak daha çok müzik eğitime ağırlık verilmekteydi. Tüm bu temel eğitimlerin yanı sıra ise beden eğitimi olarak geçen “gymnasium” eğitimi çocuklara verilmekteydi. Daha sonra aristokrat ailelerinin çocukları filozof ve retoriklerin derslerine devam ederek daha kapsamlı bir eğitim alabilirlerdi. Hellenistik dönemden önce eğitim birimi olarak okul, Yunan kentlerinde resmi bir kimlikte değildir. Özel yapılar şeklinde her kentte ayrı olarak gelişmiştir. En erken okul yapısı “Gymnasion” adı verilen beden eğitimi aktivitelerinin yapıldığı mimari ögedir. Daha sonraları aynı mimari ögede farklı tür eğitimler de vermeye başlanmıştır. Gymnasion yapısı Hellenistik dönemde kentlerin en önemli yapıları haline gelmiş, hayırsever yurttaşlar tarafından inşa ettirilmesiyle kurumsal bir kimlik kazanmaya başlamıştır. “Gymnasion, halkın soyunarak beden eğitimi yaptığı bir yer anlamına gelmektedir” (Wycherley, 1986).

Erkek çocukları ve genç erkeklerin bedensel aktivitelerini ve sporlarını rahatça icra edebilmeleri için uygun bir alan gerekmektedir. Gymnasion’lar mimari bir yapıdan daha çok genişçe bir spor alanıydı. Burada sadece bedensel değil zihinsel eğitime de yer verilmekteydi. Spor alanına ve çevresine zaman içerisinde stoalar, giyinme odaları, hamamlar, ambarlar, konuşma salonları, derslikler, gibi alanla uyumlu yapılar inşa edildi.

“Palaestra” yapısı kendi başına bir yapı olmasına rağmen Gymnasion’un bir parçasıdır. Güreş alanı olarak bilinen Palaestra’lar beden eğitimi yapıları arasında en nitelikli olandı. Kimi kez Palaestra ile Gymnasion sözcükleri birbirlerinin yerini tutması mümkündür(Wycherley, 1986).

“Stadion” sözcüğünün farklı anlamları olmasına karşın koşu yapılan yer olarak çevrilmesi mümkündür. Aynı zamanda antik dönemde stadion 183 metreye tekabül eden bir ölçü birimidir. Stadion yapısında yaklaşık olarak 183 metre koşu alanının mevcut olması bu iki anlamın birbirine nasıl bağdaştığını göstermektedir. Olimpiyat yarışını kazanmak kentler için bir onurdu ve stadionlar aslında olimpiyatlar için inşa edilmişlerdi. Koşu yollarının iki yanına seyirciler dizilmektedir. Kimi zaman güreş için de kullanılan Stadion’ların yer seçimindeki faktörler çoğunlukla, Stadion’un Gymnasion yapısı ile bağlantılı olduğundan aynı etmenler gözetilmektedir.

2.1.1.5. Tiyatro

Eski Yunan kent devletlerinde kültüre ve sanata verilen önem oldukça fazlaydı. Şarap tanrısı olan Dionysos adına düzenlenen bağ bozumu şenlikleri tiyatro kültürünün kökeni sayılmaktadır. Bu şenliklerle birlikte tragedya yazılmaya başlanmıştır. Tiyatroya oluşan merak sayesinde zamanla tiyatro oyunlarının sergilenmesi için

mekân arayışı nedeniyle yapı tasarımlarına gidilmiştir. Tiyatro sanatının ilk sergilenme mekânı kentin agoralarıdır. Çoğu kentte halk meclisinin bir araya geldiği yer olan agoralarda, gelişmiş tiyatro ortaya çıkmadan önce, tiyatro gösterilerinin burada sergilendiği hakkında kanıtlar mevcuttur. Büyük olasılıkla bu gösterilerin izlenmesi için tahtadan yapılmış dayanıksız oturma alanları mevcuttu(Wycherley, 1986).

Daha sonraları bile gelişmiş tiyatro yapısı kentin merkezinde agoranın çevresinde konumlanmakta olduğu görülmektedir. Gerçek şu ki genişçe tasarlanan bu yapıların agorada veya yakın çevresinde yer bulması bir hayli zor bir durumdur. Yine de daha küçük yapılı tiyatro benzeri Odeon yapısı bu doğrultuda yer bulabilmekteydi. Hellen kentleri genellikle engebeli arazilerde yer almasına rağmen tiyatro için uygun bir yeri olmayan şehirlerde bile bu yapıya rastlamak mümkündür. Tiyatro'nun kentteki yerini belirleyen unsurlardan birisi Tiyatro'nun biçimiyken bir diğer unsur ise Stadion'da olduğu gibi doğal faktörlerdir. Bazen tiyatroyu Dionysos kültünden dolayı tanrının kutsal alanıyla birleştiği görülmektedir. Esasen tiyatronun belli bir konumu söz konusu olmadığı gibi çok farklı yerlerde de rastlamak oldukça mümkündür.

Hippodamos planlı kentlere baktığımızda ise kent planı dörtgen formda iken tiyatro yapısal olarak dairesel forma sahip olmasından kaynaklı sorun teşkil etmekteydi. Fakat "tiyatronun büyüklüğü ve elverişli bir yamaca duyulan gereksinmesinden dolayı" (Wycherley, 1986) bu planlı kentlerde başka sorunlar da baş göstermekteydi. Tüm bunlardan dolayı bazı kentlerde tiyatro tek başına ele alınmıştır.

Hellen tiyatroları M. Ö. VI. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Daha sonra V. Yüzyılda gelişme göstermiş olan yapıların ilk halleri ahşap yapı malzemesi ile yapıldığı bilinmektedir. Daha sonra yapı malzemesi olarak taş kullanılmış bu yapıların seyirciler için oturma basamakları yamaçta tabana gömülü taşlar ile sağlanmıştır. Yamaç üzerinde tabana koyulan taşlarla oluşturulan bu tiyatro yapısı daha sonraları toprağın kayması ile başka bir mimari arayışına gitmiştir. Klasik ve Erken Hellenistik dönemler sonunda tam gelişmiş yapıya ulaşmış olan Hellen tiyatrosu üç bölümden oluşmaktadır; theatron, orkestra ve skene. Aslında theatron ve orkestra genellikle bir arada ele alındığı için yapısal olarak iki bölüm olarak da ele alınabilir. Theatron seyircilerin yer aldığı orkestranın yarısından fazlasını çevreleyen kısımken orkestra koronun dans ettiği şarkı söylediği bölümdür. Skene, oyuncuların performanslarını sergilemesi için orkestraya giriş yaptıkları kapıları barındırırken aynı zamanda düz yüzeyinin dekore edilmesiyle bir arkaplan olarak çalışmaktaydı.

Roma tiyatroları kuşkusuz Antik Yunan tiyatrosundan aldığı pek çok şey olmasına rağmen tamamen farklılaşmıştır. Roma tiyatro yapısında skene epeyce yüksekken

seyir kısmına bakan duvarlar heykeller ve sütunlarla dekore edilmişti. Roma tiyatrolarında epeyce yükselen skene theatron seviyesine ulaşmış böylelikle seyircinin odak noktası sergilenen oyun üzerinde yoğunlaşması sağlanmıştır. Roma tiyatroları daha çok “amfityatro” yapı anlayışıyla oluşturulmaktaydı. Antik Roma kentlerinde tiyatrolar ve amfityatrolar önemli yapılar arasındaydı. Tiyatrolar genellikle komediler, trajediler ve mizah oyunları için kullanılırken, amfityatrolar gladyatör dövüşleri ve diğer şiddet içeren gösterilere ev sahipliği yapıyordu. Roma tiyatroları, Yunan modellerini taklit etmek yerine ulusal edebiyata uyacak şekilde uyarlanmıştı (Grimal, 1983).

2.1.1.6. Su Kemerleri (Aqueduct)

Antik Roma'da, her kentte çok sayıda hamam yer aldığından su ihtiyacını karşılamak için güvenli ve geniş su yolları inşa edilmesi gerekiyordu. Roma'da, vadi bölgelerinde kolayca açılan kuyular ve tepelerdeki sarnıçlarla yetinilirken, M.Ö. IV. yüzyılın sonlarında Appius Claudius, ilk su kemerleri olan Aqua Appia'yı şehre kazandırmıştır. Bu ilk su kemerinin, güney İtalya'daki Yunan veya Helenize olmuş şehirlerde kullanılan yöntemleri kopyaladığı düşünülmektedir. Ancak bu basit yöntemin ciddi bir dezavantajı vardı ve nüfus arttıkça yeni su yollarına ihtiyaç duyulmuştu. Aynı dönemde, zenginlerin devlet hizmetlerine karşılık suyu ücretsiz kullanmalarına izin verilmişti. Böylece, su kemerlerine getirilen suyun önemli bir kısmı özel evlerin kullanımı için ayrılmıştı. Roma, artık alt yapıya sahip bir şehir haline gelmişti. İmparatorluk döneminde, özel hamamların ve su talebinin artmasıyla su getirme miktarı artırılmıştı. Roma'nın en yüksek bölgelerine hizmet etmek için, su yollarının mümkün olduğunca yüksek tutulması gerekiyordu, bu nedenle iki kanal da Roma'nın güneydoğu köşesi olan Porta Maggiore'da topraktan otuz iki metre yükseklikteydi. Antik Roma'nın eyalet şehirlerinde inşa edilen su kemerleri, başkentinkilere benzer prensipleri takip etmiştir hatta bazı kentler başkent su kemerlerinden daha görkemli yapılar inşa etmişlerdir. (Grimal, 1983).

2.1.1.7. Hamamlar

Su ve su yapıları antik çağda kutsal olarak sayılmaktaydı. Binlerce yıl önce suyun şifa kaynağı olduğunu keşfeden insanlar, yıkanmanın da rahatlık getirdiğini ve ağrıları dindirdiğini öngörmüşlerdi. “Hamam” kavramı sıcak su bulunan insanların yıkanması için mekanlar adına kullanılmaktadır. Eski Yunan kültüründe hamam yapıları pek kullanılmamakla beraber spor alanı olarak bilinen Gymnasium'larda modern anlamda duş odaları bulunduğu anlatılmaktadır. Antik Roma döneminde Yunan hamamı gelişmiş imparatorluk döneminden daha sonra umumi hamam yapısı ortaya çıkmıştır.

Roma hamamlarının en çarpıcı özellikleri olan zemin mozaikleri, sanat tarihi açısından da önemli yere sahiptir.

Antik Yunan'da, palaestra içinde bulunan banyo olanakları genellikle sporcular ve gymnasium'u ziyaret edenler için kullanılmıştır. Buna ek olarak, V. yüzyıldan itibaren Yunanistan'daki kent merkezlerinde halkın kullanımı için genel banyolar (balaneia) ve dini amaçlarla tapınaklarda banyolar bulunmaktadır. Isıtma sistemleri oldukça basit olup, ilk yüzyıla kadar mekanik bir ısıtma yöntemi bulunmamaktadır. Yunan banyolarının planlaması, genellikle bir veya daha fazla dairesel odanın etrafında toplanmış dikdörtgen veya düzensiz şekilli birimlerle karakterizedir. Dairesel oda, banyolardaki ayırt edici mimari unsurdur ve genellikle sıcak banyo için ayrılmıştır (Yegül, 1992).

Antik dünyada, özellikle Romalılar tarafından banyo, sadece temizlikle ilgili bir zorunluluk değil, aynı zamanda kişisel yenilenme ve derin sosyal kültürel alışkanlıkların bir ifadesidir. Gymnasium geleneğinin devamı olarak, Romalılar hamam etkinliklerine entelektüel boyut eklemeyi amaçlarlar. Bu nedenle, birçok büyük hamam kompleksi, konferans salonları, kütüphaneler ve dinlenme alanları gibi entelektüel faaliyetler için alanlar içerir. Bu konferans salonları, dersler ve sınıf eğitimi dışındaki genel kentsel işlevleri de yerine getirebilirdi. Gymnasium ile hamam arasındaki ilişki, Yunanlı doğu ile Romalı Batı'nın geniş kapsamlı değer sistemlerinin küçük bir yansımasıdır. Roma döneminde Anadolu'da, Yunan yaşam biçiminin etkisiyle, gymnasium geleneği sıcak hamamlarla birleşir ve yeni bir mimari tür olan hamam-gymnasium ortaya çıkar (Yegül, 2006).

Geleneksel Yunan gymnasiumları, zamanla sıcak banyo olanaklarının eklenmesiyle dönüşmüş ve bu değişim, Antik Yunan toplumunda bir karşıtlık ve karmaşaya yol açmıştır. Aristophanes'in eserinde ve sonraki dönemde tarihçi Posidonius'un eleştirilerinde, gymnasiumların gençlerin eğitimi ve entelektüel gelişimi için önemi vurgulanırken, halk banyolarının artan popülaritesi eleştirilmiştir. Bu dönemde, özellikle Hellenistik çağda, gymnasiumlarının sıcak banyo olanaklarıyla yenilenmesi Doğu Akdeniz genelinde yayılmış, geleneksel gymnasiumların sayısı azalmış ve yeni yapılanlar genellikle banyo odaklı hale gelmiştir. Bu dönüşüm, terim karmaşasına yol açmış ve bazı yapılar hem "gymnasium" hem de "banyo" olarak adlandırılmıştır (Yegül, 1992).

Banyonun günlük yaşamın merkezi bir olayı olarak kabul edilmesi Roma dünyasına aitti ve imparatorluğun zirvesinde, banyolar kentsel yaşamın ideal Roma tarzını temsil ediyordu. Normal hijyenik işlevlerinin yanı sıra spor ve eğlence imkanları da

sunuyorlardı. Halka açık doğası, mahalle dedikodusundan iş görüşmelerine kadar sosyal etkileşim için uygun bir ortam yaratıyordu. Büyük tesisler olan thermae'ler, kütüphaneler, derslikler, sütunlu yollar ve yürüyüş yollarını içeriyordu ve Yunan gymnasium'u gibi bir karaktere sahipti. M.Ö. 33 yılındaki Agrippa'nın sayımında Roma'da 170 küçük hamam bulunurken, V. yüzyılın başında bu sayı 856'ya yükselmişti. Banyo, Romalılar için bir lüks ve bir gereklilikti (Yegül, 2006).

Roma İmparatorluğu'nda küçük banyolar ve büyük hamamlar birlikte var olmuştu ve balaneia ile thermae arasındaki ana fark mülkiyet ve ölçekte yatıyordu. Balaneia genellikle küçük işletmelerdi, özel mülkiyete sahipti ve şehir parsellerine en iyi şekilde uyum sağlamaya çalışıyordu. Thermae ise neredeyse tamamen devlete veya şehre aitti, büyük alanlar kaplıyor ve genellikle serbest bir şekilde ortada duruyordu. Bu fark, IV. yüzyılın ortalarındaki Bölgesel Kataloglar tarafından belirtilmişti ve thermae'lerin ayrı ayrı adlandırılırken, balaneia'lar için sadece toplam bir sayı verilmişti. Ancak, yazıtlar ve edebi kaynaklar arasında yapılan değerlendirmeler, thermae ve balaneia arasındaki farkın döneminde bile bazı karışıklıklara neden olduğunu gösteriyor. Benzer şekilde, bir banyonun ne zaman özel ve ne zaman kamusal olduğu konusunda da belirsizlikler vardı. Kullanıcılar açısından çoğu banyo genelde herkese açıktı ve bu terimlerin yasal ve sosyal anlamları arasındaki fark net değildi. Yazıtlar ve edebi kanıtlar, "yazlık banyolar" ve "kışlık banyolar" gibi terimlerin Roma banyolarının sınıflandırılmasında kullanılabileceğini öne sürse de bu sınıflandırmanın her zaman tutarlı olmadığını gösteriyor (Yegül, 1992).

Roma'nın etkisi, antik hamamların evriminde ve banyo alışkanlığının yaygınlaşmasında belirleyici olmuştur. Ancak, hamamın kökeni ve erken gelişimi sadece Roma'ya değil, antik Akdeniz'in diğer medeniyetlerine ve hatta kuzeybatı Avrupa eyaletlerine de dayanır. İtalya merkezli bir görüş, Roma'nın hamamların gelişiminde tek başına rol aldığını iddia eder, ancak bu doğru değildir. İlk hipokast sistemlerinin Pompeii ve Olympia'daki örnekleri, popüler inanışa meydan okur ve Roma'nın bu sistemlerin mucidi olduğu iddiasını sorgular. Ayrıca, İtalya dışındaki bölgelerde, özellikle Gela'da, daha erken dönemlerde bile benzer ısıtma sistemlerinin varlığı arkeolojik kanıtlarla desteklenmektedir. İtalya'nın kırsal kesiminin Roma hamamlarının gelişimine önemli katkıları olduğu da unutulmamalıdır. Bu nedenle, hamamın gelişimi sadece Roma'ya değil, geniş bir coğrafi ve kültürel bağlamda birden çok medeniyete dayanmaktadır (Yegül, 1992).

2.1.1.8. Diğer Yapılar

Latrinalar birden fazla kişinin boşaltım ihtiyacını karşılamak amacıyla yapılmış kent içerisindeki umumi tuvaletlerdir. Hamamlara yakın inşa edilmiş latrinaların kanalizasyonlarının ortak kullanımı görüldüğü gibi bağımsız, kendi kanalizasyon sistemi olan latrinalar da görülmektedir. Kentin latrina için ayrılmış alana, latrinayı ne kadar ihtişamlı inşa edeceğine bağlı olarak farklı yapılarda inşa edilmiştir. Latrinalar tam olarak M.S. I. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı Eski Yunan kültüründe latrinadan bahsetmek söz konusu değildir.

“Stoa, genel toplumsal amaçlar için yetkin bir yapı ve herhangi kamusal yapı için de bezeyici, yararlı bir eklentiydi; ama çok özelleştirilmiş kimi işlevleri açısından iyi uyarlanmamıştı” (Wycherley, 1986, s. 96). Çeşitli fonksiyonlarda kullanılmış stolar toplanılan kamusal mekanelerdi ve kutsal alanlarda da yerlerini almaktaydı. Çoğu kutsal alanda din görevlileri, resmi görevli ve kutsal törenler ve şenlikler için gelen ziyaretçilerin barınma ihtiyaçlarını gidermekteydi. Bazı antik kentlerde sağlık kültü ile bağdaşmış olan kutsal alanlardaki stoalarda hastaları iyileştirme ve tedavi etme amaçlı yerler olarak kullanılmış oldukları da görülmüştür. “Bouluterion” kelime olarak “boule” yani “meclis” sözcüğünden türemiştir. Bouleuterion meclisin toplandığı tiyatroya benzeyen fakat kapalı bir strüktürdür. Birçok kentte bouleuterion yapılan ilk kamu binasıdır. Bu yapının kutsallığı şundan kaynaklanmaktadır; bu yapılarda tanrı sunakları bulunmaktaydı.

“Odeion” veya “Odeum” adı verilen yapılar, Roma döneminde müzik, şiir dinletileri ve oyun gösterileri için üstü kapalı mimari öğelerdir. Bu fonksiyonlar için bazı kentler Bouleuterion yapısını da kullanmaktaydı. “Prytaneion” yapısının başlıca özelliği halkın ortak olarak kullandığı ocağıydı. Ocak tanrıçası olan Hestia kültü için ocağa yanan ateşin sönmemesine dikkat edilmekteydi. Bunun sebebi ateşin kötülükleri yok ettiğine inanılmasıydı. “Yapı; resmi görevlilere, yabancı devletlerin sefirlerine, başka seçkin konuklara, örneğin başarılı bir elçi ya da Olimpiyat yarışlarını kazananlar gibi ülkelerine yarar sağlamış ya da onur kazandırmış yurttaşlara yemek verilen bir yemek odası da içerirdi” (Wycherley, 1986). “Tholos” tanımı “yuvarlak” anlamına gelmekte bundan dolayı da arkeoloji kaynaklarında yuvarlak formu tüm yapılar için kullanılabilir. Bundan dolayı belli bir tanımın yapılması tholos yapıları için şarttır. Genellikle Tholos yapıları kubbeli mezar olarak nitelendirilmekte olup bu yapılarda aynı zamanda meclis toplantılarının da gerçekleştirilebildiği saptanmaktadır.

2.1.2. Hellen Kentlerinin Roma Kentine Evrimi

Erken Demir Çağı Yunanistan'ının mütevazı yerleşimlerinden Roma İmparatorluğu'na yayılmış gösterişli şehir manzaralarına geçiş, dikkate değer bir değişimi temsil eder. Kent, insanların ihtiyaçlarını karşılamak için sürekli değişen ve esnek bir araç olarak kabul edilirken, aynı zamanda kültürün düzenleyicisi ve yansımasıdır. Bu durum hem antik hem de modern kentler için geçerlidir. Antik Yunan ve Roma toplumları, yapılaşmış çevrelerini farklı sosyo-politik koşullara ve liderlerin tercihlerine göre şekillendirmede yetenekliydi. Bu yetenek, çeşitli kentsel ve mimari başarıların ortaya çıkmasını sağlayan faktörler arasında, ortogonal planlar ve günlük yaşam için gerekli olan çeşitli bina türleri gibi gelişmelere yol açtı. Ayrıca, Yunan ve Roma şehirleri izole edilmiş bölgesel olgular değildi; bunun yerine, sömürgeleştirme, askeri genişleme ve kültürel entegrasyon yoluyla Yunan ve Roma kültürünün geleneksel merkezinin ötesine yayıldılar (Jamieson C. Donati, 2014).

Hellenistik dönemde, geniş caddelerin anıtsal bir karakter kazanması ve sütunlu caddelerin gelişimi, Hellenistik şehirlerin önemli bir özelliği haline gelmiştir. Bu mimari gelişim, zorunlu işlevsel gerekliliklerin değil, bilinçli estetik amaçların sonucudur. Özellikle Hellenistik dönemde, agoraların merkezi rolü ve mimari dönüşümleri büyük ölçüde devam etmiştir. Agoralar, daha önce ticari alanlardan ayırmak için kapatılmamıştır; ancak ticari agoralar için geliştirilen mimari formlar benimsenmiştir. Ticari ve kamusal meydanlarda binalar, bir bütünün parçaları olarak görülmüş ve serbest stoaların yerini alarak entegre edilmiştir. Bu süreç, Hellenistik dönemin istikrarlı bir sonucu olmuş ve erken imparatorluk döneminde tamamen kapalı agoraların ortaya çıkmasını kolaylaştırmıştır. Kapalı agoraların mimari özellikleri, bu mekanların bir bütün olarak görülmesini sağlamıştır. Bu gelişim, Roma etkisiyle değil, daha önceki yerel gelişimlerin doğal bir sonucudur. Ticari pazarlar da, Güney İtalya'dan Küçük Asya'ya yayılan ancak yerel karakterlerle donatılan mimari özelliklere sahiptir. Bu bağlamda, Hellenistik dönemden erken imparatorluk dönemine kadar olan mimari evrim, şehirlerin özerkliğinin kaybıyla ilgili değil, daha önceki yerel gelişimlerin ve estetik tercihlerin sonucudur (Waelkens, 1989)

Yunan ve Roma şehirlerinin mimari envanterleri, Arkaik dönemden geç antik çağa kadar temel bir sürekliliği yansıtarak evrim geçirmiştir. Post-Klasik dönemde ve özellikle Augustus'tan sonra, artan anıtsallaşma gözlemlenmiş, ancak genellikle mevcut unsurların detaylandırılması şeklinde gerçekleşmiştir. Roma kent manzaraları, bazı farklar olmasına rağmen, temelde Grek kent manzaralarından ayrılmıştır. Roma'da ortaya çıkan bazilika ve amfityatro gibi bina tipleri, önceki Yunan

dünyasında bulunmayan örneklerdir. Ancak, kentsel çevrenin temel morfolojisi ve önemli unsurlar, yıllar içinde devamlılığını korumuştur (Zuiderhoek, 2017).

Yunan ve Roma şehirlerinde, siyasi ve idari binalar, tapınaklar, kutsal alanlar ve merkezi meydanlar (agora/forum) gibi yapılar, kentsel peyzajın temelini oluşturmuştur. Bu yapılar, çeşitli kolektif amaçlar için kullanılmıştır, siyasi toplantılardan dini ritüellere, spor etkinliklerinden kültürel festivallere kadar. Agora ve forumlar genellikle siyasi toplantılar için tasarlanmışken, stadyumlar ve amfiteyatrosu gibi yapılar boş zaman etkinlikleri için hizmet vermiştir. Tapınaklar ise, dini festivallerin merkezi olarak işlev görmüştür. Bu yapılar, açık ve kolektif bir kamusal yaşam biçimine işaret etmektedir (Zuiderhoek, 2017).

Zaman içinde ve antik dünya genelinde, kentsel peyzajın karakterindeki değişimler antik kentlerdeki sosyopolitik gelişmelerle doğrudan ilişkilendirilmiştir. Örneğin, M.Ö. V. yüzyılda Yunanistan'da, kentsel özel konutlarda ve mezar anıtlarında mimari ağırbaşlılık ve kamu binalarında mimari gösterinin bir arada varlığı, sıradan vatandaşların zenginlerin davranışları üzerindeki kontrol düzeyi ile ilişkilendirilmiştir. Ancak, Hellenistik ve Roma dönemi Yunan şehirlerinde, agoranın mimari açıdan süslenmesi ve tapınakların, kamu binalarının ve anıtların agoranın etrafında kümelenmesi, halkın katılımının azaldığı bir dönemin işareti olarak görülmüştür. Klasik sonrası poliste halk meclislerinin devam eden önemini vurgulayan daha yeni araştırmalar ise bu görüşü sorgulamıştır (Zuiderhoek, 2017).

Yunan selefinden farklı olarak Roma evi, sahibinin işlerini yürüttüğü ve müşterileri kabul ettiği yarı kamusal bir mahalle olarak işlev görüyordu. Ev, girişten dar bir koridorla açılan merkezi bir atriyum avlusuyla tasarlanmıştı. Atriumun etrafına simetrik olarak çeşitli odalar yerleştirilmişti, en dikkat çeken giriş koridoru ve atrium ile doğrudan eksende yer alan bir ofis olan tablinumdu. Ev büyüklüğüne bağlı olarak, atriumun arkasında bir bahçe veya yemek odası bulunan peristil avlu olabilir. Atriumlu evler, Roma'nın aristokratik karakterini yansıtıyordu ve M.Ö. III. ve II. yüzyıllarda alt sınıflar tarafından da benimsendi. Roma kolonilerinin yerleşim birimleri de atrium evlerini içerecek şekilde tasarlanmıştı. Roma Cumhuriyetçi evi, kendini yüceltmenin ve kişisel zenginliğin sergilendiği bir mekân olarak işlev görüyordu (Zuiderhoek, 2017).

2.2. Anadolu'da Orta Çağda Kentleşme

Anadolu, geç antik dönem İmparatorluğu'nun en istikrarlı bölgelerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Bu dönemde Hıristiyanlık, Konstantin döneminde kök salmış ve

Hodosius ve hanedanının yönetimi altında birçok kentsel yapı inşa edilmiştir. Ancak, zamanla Anadolu, Göç Dönemi'nden kurtulmuş, Arap akınlarına karşı direnmiş ve sonunda Türk istilasıyla karşılaşana kadar Doğu Roma yönetimi altında kalmıştır. Bununla birlikte, siyasi istikrara rağmen, Anadolu'daki yerleşim şekilleri ve maddi kültür, V. yüzyılın ortalarından itibaren temel değişikliklere uğramıştır. Bu değişimler, antik şehirciliğin neden ve ne zaman sona erdiği konusunda genel bir senaryo sunmaktadır. Kentlerin kaderi, çevredeki kırsal alanların durumuyla sıkı bir şekilde bağlantılıdır ve bu nedenle kırsal yerleşimlerin gelişimi de önemlidir. Geç antik çağın başlangıcından itibaren, kırsal kesimdeki refah artarken, şehirlerde gerileme gözlemlenmiştir. Özellikle 542'de ortaya çıkan Justinianus vebası, yoğun yerleşimli şehirleri daha fazla etkilemiş olabilir. Ancak, birçok şehir, Pers ve Arap saldırılarına karşı direnerek VII yüzyıla kadar ayakta kalmıştır (Niewohner, 2017).

Orta Bizans döneminde, Anadolu'nun kırsal kesimine barış ve refah geri döndüğünde, birçok şehir terk edilmiş gibi görünmektedir. Türklerin XI. yüzyılda sahneye çıkmasıyla birlikte, Anadolu'nun büyük bir kısmı kırsallaşmıştır. Orta Çağ Roma döneminde başlayan kırsallaşma süreci, siyasi barış ve kırsal refah dönemlerinde antik şehirciliğin gerilemesini ve çöküşünü beraberinde getirmiştir. (Niewohner, 2017)

2.2.2. Bizans İmparatorluğu döneminde mekân organizasyonu

395 yılında Roma İmparatorluğu'nun resmen ikiye ayrılmasıyla, Doğu Roma İmparatorluğu ortaya çıkmış ve Hıristiyanlaşmış bir devlet olarak İlk Çağ'ın büyük Roma İmparatorluğu'nun mirasını sürdürmüştür. "Romalılık" kültürü, bu devletin varlığı 1453 yılında sona erene kadar korunmuştur. Türklerin bu devlete verdikleri "Rum" adı da aslen "Romai" yani "Romalı" kelimesinden gelir, ancak biraz değişmiş bir formdadır. Günümüzde bu medeniyete "Bizans" adı verilmesi ise Batılı tarihçilerin, bu imparatorluğun başkenti olan Byzantion'dan esinlenerek oluşturdukları bir isimdir (Eyice, 1988).

Erken dönem şehirlerinin Orta Çağ'a geçişiyle birlikte, şehir düzeni köklü bir değişime uğramıştır. Yeni inşa edilen şehirler, Geç Antik Çağ'ın planlama kurallarını takip etmemiş ve Hıristiyanlığın yayılması bu değişimde önemli bir rol oynamıştır. Yerel piskoposlar, V. yüzyıldan itibaren şehirlerin merkezlerine devasa dini yapılar dikerek mevcut şehir düzenini bozmaya başlamışlardır. Kentlerin altyapısının çökmesiyle birlikte, kentlerde yayılan salgınlar, yaşam koşullarının ciddi bir şekilde kötüleşmesine neden olmuştur (Rheidt, 1996). Ayrıca, sakinlerin günlük yaşamı, önceki binalardan inşaat malzemesi kullanma veya eski yerleşim alanlarını yeniden işgal etme ihtiyacı, şehirlerin anıtsal karakterini yavaş yavaş yok etmiştir. Yeni şehirler ise genellikle doğal

olarak tahkim edilmiş pozisyonlarda inşa edilmiştir. Ancak, Bizans Taktika'da şehir planlamasıyla ilgili herhangi bir talimat bulunmamaktadır; bu talimatlar daha çok, merkezi hükümetin askeri güvenliği sağlama isteğini yansıtmaktadır. Bu nedenle, mevcut literatür, şehir mekanının VII. ve VIII. yüzyıllardan sonra rastgele düzenlendiği sonucuna varmıştır (Kiousopoulou, 2024).

VI. yüzyılda Bizans şehirlerinin özelliklerini ve ideal şehir kavramını anlamak için Justinian'ın Novellae'lerine ve Prokopius'un **De Aedificiis** eserine bakmak önemlidir. Bu iki farklı türdeki metinlerde şehirlerin önemli yerleri benzer şekilde tanımlanır. Prokopius ve Novellae'lerde şehirlerin su kemerleri, yollar, köprüler, surlar ve limanlarla tanımlandığı görülür. Bu benzerlik, 6. yüzyıl yönetici sınıfının şehir anlayışının bir yansımasıdır. Ayrıca, Justinian tarafından yaptırılan binalara ait yazıtlar da bu şehir unsurlarını doğrular. Bu dönemde şehirlerde geleneksel unsurlar (portikolu yollar, su kemerleri, hamamlar ve idari binalar) varlığını sürdürürken, eğlence yapıları gibi bazı geleneksel öğeler kaybolmuştur. Yeni unsurlar olarak surlar ve kiliseler şehirlerde normalleşmiştir. Batı'da şehir merkezleri ve şehir ideali yok olma riski taşıırken, Doğu'da yeni şehirlerin doğuşu, kentsel geleneğin devamlılığını ve yeni bir şehir idealinin şekillendiğini gösterir (Zanini, 2003).

Bizans şehirlerinin teorik analizi, iki ana zorlukla karşı karşıyadır. İlk olarak, Bizans İmparatorluğu'nun uzun tarihi boyunca, şehir ve kentlilik kavramlarının toplumsal değişime paralel olarak çeşitli anlamlar kazandığı görülmektedir. İkinci olarak, Bizans metinlerinde şehir tanımlarının belirsiz olması ve farklı terimlerin kullanılması, bu alanda çalışanları zorlamaktadır. Bu net tanım eksikliği, çağdaş araştırmaları etkilemiş ve Bizans şehirciliğinin araştırılmasını engellemiştir (Veikou, 2024).

Geç Antik Çağ boyunca, özellikle Doğu'da, imparator ve yakın yetkililerinin kamu binalarının restorasyonu ve inşasına doğrudan müdahaleleri yaygındı. Bu olgu, 6. yüzyılda daha da yaygınlaşmış ve sadece yeni şehirlerle sınırlı kalmamıştır. Bu şehirlerde yapılan çalışmalar, merkezi bir standart birliğinin gözetildiğini ve bir "mimarlar ekibi" tarafından planlandığını göstermektedir (Zanini, 2003).

Bizans İmparatorluğu'ndaki şehirlerin tarihsel evrimi, Klasik Antik Çağ'dan Bizans Orta Çağı'na kadar olan süreç, son yıllarda giderek artan bir ilgi odağı olmuştur. Bu dönemde, klasik şehirlerin kaderine ve Geç Antik Çağ ile Erken Orta Çağ arasındaki dönüşüme etki eden faktörler incelenmiştir. Bunlar arasında, III. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun çözülmesiyle tetiklenen ve eşlik eden idari, kurumsal, sosyo-ekonomik ve demografik değişiklikler, Hristiyanlığın yükselişi ve yayılmasıyla ilişkilendirilen kültürel ve ideolojik dönüşümler, doğal afetler, yabancı tehditler ve

bunun sonucunda imparatorluğun askerileşmesi gibi faktörler bulunmaktadır. Bu geniş kapsamlı faktörlerin kentsel ve kırsal çevre üzerindeki etkisi, "kentsel gerileme" olarak sıklıkla tanımlanmıştır. Ancak, "kentsel gerileme" teorisi, kent yaşamının ve güç gösterisinin kültürel değişimi olarak ya da sadece bir değişim olarak yorumlanabilir. (Serin, 2024)

Anadolu'nun Bizans dönemindeki şehirlerinin tarihsel evrimi, geniş bir zaman aralığını kapsar ve bu süreçteki değişimler çeşitli faktörlerden etkilenir. Küçük Asya'daki Bizans şehirlerinin arkeolojik ve topografik değişimlerini incelerken, dört ana dönem öne çıkmaktadır: Geç Antik Çağ, "Karanlık Çağlar", Orta Bizans ve Geç Bizans. Özellikle Türk kontrolünün arttığı son yüzyıllarda büyük kentsel gelişmeler yaşanmamıştır. Geç Antik Çağ'da, şehirlerin büyük bir kısmı antik Roma şehirlerinin mirası veya o dönemde kurulan yerleşimlerdir. Bu dönemde, kültürel ve ideolojik değişimler, özellikle Hristiyanlığın yükselişiyle bağlantılı olarak, şehirlerin fiziksel dönüşümünde önemli bir rol oynar. Pagan tapınakların terk edilmesi veya dönüştürülmesi, Hristiyan ibadet yerlerinin artışı ve şehir ile nekropolis arasındaki ayrımın azalması gibi önemli değişiklikler bu döneme damgasını vurur. Ancak, VI. yüzyılın sonlarına doğru ve VII. yüzyılın başlarına kadar, Anadolu'daki Roma şehirlerinin fiziksel yapısında radikal bir değişiklik gözlenmemiştir. (Serin, 2024)

Erken Bizans döneminde, Anadolu'daki şehirlerin savunma sistemleri önemli bir değişim geçirdi. Arkeolojik kanıtlar, MS III. yüzyılın ortalarından V. yüzyılın başlarına kadar, çoğu kentsel surların inşasının doğrudan imparatorluk emri altında gerçekleştiğini göstermektedir. Bu surların inşası, Gotlar ve Herulilerin tekrarlayan baskınlarına karşı bir tedbir olarak alınmıştır. Benzer şekilde, güney eyaletlerinde Isaurian ve Hun saldırıları da benzer rahatsızlıklara neden olmuştur. Ancak, bazı tartışmalı surların kesin tarihlendirmesi hala net değildir ve bazı Erken Bizans surlarının kronolojisi VI. yüzyıla veya VI. ile VII. yüzyıllar arasında gidip gelmektedir (Serin, 2024).

V. ve VI. yüzyıllarda, kentlerin fiziksel yapılarının önemli ölçüde değiştiği açıktır. Arkeolojik araştırmalar, kentlerin klasik yapılarını ihmal ederek birçok tanıdık özelliğini kaybettiğini göstermektedir (Haldon, 1999). Kentlerin fiziki yapısındaki çöküş ve altyapı sorunları, bir dizi olumsuz etkiye neden olmuştur. Sütunlu cadde revaklarının kapanması ve bölünmesiyle birlikte, diğer kamu binaları çeşitli evsel, endüstriyel ve perakende faaliyetlere ev sahipliği yapmaya başlamıştır. Yıkılmak üzere olan binaların caddelere ve açık alanlara zarar vermesi, kamusal alanlardaki düzensizliği artırmıştır. Ayrıca, terkedilmiş kamu binaları, özellikle hamamlar ve tiyatrolar, mobilyalarının sökülmesi ve bazı durumlarda kireç için duvarlarının sökülmesiyle birlikte, işlevsiz

hale gelmiştir. Terk edilmiş binaların çöp dökülmesi ve yeni işlevler için zemin seviyelerinin değiştirilmesi gibi uygulamalar da yaygın hale gelmiştir. Şehir surları, su kemerleri, kanalizasyon sistemleri ve sokak yüzeyleri gibi kamusal tesislerin düzensiz bakımı ve terkedilmesi, kentin altyapısının çöküşünü daha da derinleştirmiştir. Bu süreçte, ana caddelerin enkazla dolduğu, mezarlık olarak belirlenmeyen yerlerde rastgele gömülmelerin gerçekleştiği gözlemlenmektedir (Russel, 1986). Ayrıca, büyük yollar ve kamusal alanlar inşa edilmiştir. Bu değişiklikler, ekonomik etkinliklerde belirgin bir düşüşe neden olmamış olsa da kamu yapılarının ve altyapının bakımında şüphesiz bir gerileme olduğunu göstermektedir. Bu da kentsel yaşam tarzında büyük bir değişimi işaret etmektedir (Haldon, 1999).

Geç Antik Çağ'da, Anadolu şehirlerinin evrimi çeşitli faktörlere bağlı olarak farklılık göstermiştir. Bazı şehirlerde, şehir alanlarının evrimi terk edilme, bakım ve koruma, orijinal amaçların devamı veya yeni işlevlerle uyumlu yeniden kullanım gibi faktörlere bağlı olarak farklı bir desen izlemiştir. Yoğun yapılaşma faaliyetleri, kiliselerin inşası yanı sıra mevcut cadde düzenlerinin bakımı ve yenilenmesi gibi iyileştirmelerin yapıldığı dönemde bazı kent merkezlerinde bir refah dönemi yaşanmıştır. Ancak, bazı durumlarda sokaklara ve kentsel alanlara yapılan harcamalar kesilmiştir; örneğin, Laodikeia, 494 MS depreminden sonra tam olarak toparlanamamıştır (Serin, 2024).

Anadolu'daki şehirlerin Geç Antik Çağ'daki evrimi, çeşitli faktörlere bağlı olarak karmaşık bir desen göstermektedir. Bazı şehirlerde refah dönemleri yaşanırken diğerlerinde gerileme yaşanmıştır. Bu dönemde yapılan kamu girişimleri ve anıtsallaştırma çalışmaları, bazı şehirlerin fiziksel yapısında önemli iyileştirmeler sağlamıştır (Serin, 2024).

Sivil ve laik binaların, özellikle atletik etkinlikler veya halka açık eğlence mekanları gibi eski amaçlarını kaybettikçe, genellikle yeni işlevlerle görevlendirildiği görülmektedir. Kamu banyoları terkedilmiş veya özel banyolarla değiştirilmiştir, ayrıca terkedilmiş tapınakların ve diğer kamu binalarının sökülmesi ve taş ocakları olarak kullanılması yaygın bir uygulamadır. Bazı büyük gösteri binaları birden fazla işlevi barındıracak kadar büyük olmuşlardır (Serin, 2024).

Anadolu'da erken dönem kilise inşasıyla ilgili geniş yazılı kanıtlar arkeolojik kayıtlarda bulunmamaktadır. Özellikle, III. yüzyılın sonlarında başlayarak, Tetrark dönemi ve Konstantin ve hanedanının saltanatı sırasında anıtsal kentsel inşaat projelerinde bir düşüş gözlenmiştir. Bu dönemde, belirgin bir formal repertuar veya tarza sahip olan IV. yüzyıl kiliseleri de nadiren belgelenmiştir. IV. yüzyıl kiliselerinin kaydı, genellikle sadece kazılarla rastlantısal olarak keşfedilmiştir, çünkü çoğu zaman antik şehir

merkezlerinde gerçekleşir ve çevredeki nekropol alanları veya kırsal gibi diğer alanlar üzerinde yapılan kazılar nadirdir. Bu nedenle, erken dönem kiliselerinin bulunma olasılığı düşüktür ve varlıkları genellikle keşfedildikten sonra tanımlanır (Niewohner, 2017).

Batı Anadolu'daki önemli şehirler arasında, merkezi konumda önemli IV. yüzyıl kiliseleri bulunmamaktadır. Örneğin, Afrodisias, Karya'nın eyalet başkenti ve Laodikeia'nın güney komşusu olmasına rağmen, geniş kapsamlı kazılar ve jeofiziksel araştırmalar sonucunda şehir merkezinde IV. yüzyıl kilisesine dair bir kanıt bulunamamıştır. Afrodisias, eski moda heykeltiricilik geleneğini sürdürmesiyle dikkat çeker ve antik şehir merkezi, bir kilisenin inşa edilebileceği uygun bir arazi eksikliğiyle karakterizedir. Bu durum, şehir sakinleri arasında güçlü pagan ve/veya muhafazakâr grupların varlığıyla ilişkilendirilmiştir ve bu grupların varlığı hem yazılı kaynaklarda hem de arkeolojik kayıtlarda belgelenmiştir. Hristiyanlar nihayetinde Aphrodit Tapınağı'nı yaklaşık olarak 500 yılında bir kiliseye dönüştürmeyi başarmış olmalarına rağmen, bilinen tüm erken Bizans kiliseleri, şehir duvarlarının dışındaki nekropolislerde bulunmaktadır. (Niewohner, 2017)

V. yüzyılın sonlarından itibaren, Anadolu'da kentsel yapılanma gerilemeye başlamıştır. Thermae'lerin (Roma Hamamları) işlevsiz hale gelmesi, portikoların ve peristil evlerin terkedilmesi, şehir duvarlarının yeniden yıkılması veya savunmasız hale getirilmesi gibi belirgin bir azalma yaşanmıştır. Aezanoi'daki son thermae ve şehrin macellumu kiliselere dönüştürülmüştür. Theodosian caddesinin sütunlu portikoları V. yüzyılın ikinci yarısında atölyelere ve demirci dükkanlarına dönüşmüş ve VI. yüzyıla gelindiğinde, bir deprem nedeniyle çökmüştür. V. ve VI. yüzyıllarda, birçok Anadolu şehrinde eski kamu alanlarının atölyeler ve tarımsal kuruluşlar tarafından işgal edilmesiyle geleneksel kentsel yaşamın kaybına katkıda bulunulmuştur. Miletos kenti, orta Bizans döneminden önce önemli bir deprem tahribatı yaşamadığı için şanslıydı. Eski kent merkezi, antik binaların korunması ve mitolojik heykellerle süslenmesiyle korunmuştur. Eski mirasın korunması, Miletos'un merkezindeki inşaat projelerine yön vermiştir. Ancak kent nüfusunun azalmasıyla bazı şehir bölgeleri terkedilmiş ve mezarlık olarak kullanılmıştır. Banyolar, eski thermae'lerin bozulmasından sonra küçük banyo binaları olan balnea'larla devam etmiş ancak artık bir kentsel statü sembolü olmaktan çıkmışlardır (Niewohner, 2017).

VI. yüzyıl sonrasında Bizans taşra kentlerinde önemli değişimler meydana gelmiştir. Yönetici ile halk arasındaki ilişkilerin zayıflaması ve kamusal gösterişlerden kaçınılması sonucu, hipodrom ve forum gibi yapılar ortadan kaybolmuştur. Basilica ve Cura yapıları yargı işlevlerini yitirmiş, Cura mercii ruhban makamına dönüşmüş ve

dini işlevler basilica tipi yapılarda görülmeye başlamıştır. Böylece, basilica kilisesi kentin en önemli yapısı haline gelmiştir. Aynı zamanda, tiyatro ve gymnasium gibi eğlence ve toplanma alanları terk edilmiş ve unutulmuştur, çünkü bu yapılar pagan etkinliklere ev sahipliği yapmakla suçlanmıştır. Fonksiyonunu sürdürebilen tek antik kent yapısı hamam olmuştur (Tankut, 2007).

Erken Bizans kenti, genellikle bir kale veya din adamlarının ağırlıklı olduğu bir aziz merkezi olarak ortaya çıkmış, önemli bir kentleşme süreci geçirdiğinde ise ortalama bir polis halini almıştır. Artık kentler sadece büyük toprak sahiplerinin sabit üssü olmaktan çıkmış, diğer toplumsal sınıflar da kent yaşamında yer almaya başlamıştır. Kent sınırları içerisinde küçük çiftliklere sahip tarımsal üreticiler bile meslek değiştirerek tüccar ve zanaatkar olmayı tercih etmiştir. Bu şekilde kent yüzeyi daralmış ancak nüfus yoğunluğu artmıştır. Kent, kral ve rahiplerin yanı sıra kentli vatandaşların da yaşadığı bir yer haline gelmiş ve *dignitatum civitatis*, yani bir yerleşimin kent statüsünü kazanma süreci gündeme gelmiştir (Tankut, 2007).

Erken Bizans döneminde, kırsal kiliselerin yaygın inşası (Haldon, 1999), kırsal alanlardaki refahın artmasıyla birlikte kentsel gerilemenin önemli bir istisnası olarak görünmektedir. Özellikle, Aezanoi bölgesindeki kırsal kiliseler, kentsel kiliseleri büyük ölçüde aşmıştır ve kırsal nüfusun, kentsel meslektaşlarından daha fazla mermer ve taş işçiliği kullandığı gözlemlenmiştir. V. ve VI. yüzyıllarda kırsal kiliseler için mermerin yaygın kullanımı, yeni bir gelişmeydi ve mimari heykelcilik neredeyse sadece şehirlerin anıtsal süslemesi için kullanılmıştır. Kırsalın yeniden yükselişi, kırsal yerleşimlerdeki artışla desteklenmiştir ve kentsel gerileme ile bağlantılıdır. Bu yapısal değişiklikler, imparatorluğun yönetimindeki değişikliklerle ilişkilendirilebilir ve Bizans toplumunu dönüştürmüş, aristokratik yapıyı kırsal kesime doğru kaydırmıştır. Kırsallaşma, geleneksel şehirler ve elitler için dezavantajlı olmuş, ancak devlet ve kırsal nüfus gibi diğer gruplara da fayda sağlamış olabilir. Bu değişiklikler, iklim iyileşmesi, teknolojik ilerlemeler ve tarım ürünlerine olan talep ve fiyat artışları gibi faktörlerle ilişkilendirilebilir. Ancak, kentsel gerilemeyi açıklamak için bu faktörler ikincil olarak değerlendirilmelidir çünkü kentsel gerileme ve kırsal refahın tek açıklaması yönetim uygulamalarındaki değişikliklerdir. Justinianic vebası, kentsel gerilemeyi hızlandırmış olabilir, ancak genel gelişimi tetiklemedi çünkü kentsel bozulma hastalığı öncesinde zaten başlamıştı (Niewohner, 2017).

Küçük Asya'daki birçok şehirde, IV. ve V. yüzyıllar boyunca kamusal alanlarda onarımlar ve yenilemeler gerçekleşmiştir. Bu dönemde kentler kompakt olup defalarca güçlendirilmiş yerleşimler bina sayısı olarak yoğun olduğu gözlemlenebilmektedir (Koder, 1986). Ancak, bu alanların terkedilmesi, çürümesi veya dönüşümü, V. ve VI.

yüzyıllarda gerçekleşmiş gibi görünmektedir. Özel mülklerin "özelleştirilmesi" ve bölünmesi, İmparatorluk genelinde bir trenddir ve bu değişiklikler, ekonomik ihtiyaçlar, doğal felaketler veya yabancı baskınlar gibi çeşitli faktörlere bağlı olarak gerçekleşmiştir. Bu kentsel değişiklikler, uzun ve yavaş bir değişim sürecinin sonucu olarak görülmelidir ve özellikle Sasani ve Arap baskınları gibi dışsal faktörlerin etkisiyle hızlanmıştır (Serin, 2024).

Kırsal Bizans kentlerinin başlıca sorunu kendilerini korumak olduğundan, ova yerleşimleri terk edilmiştir. Yerini kastron adı verilen yerleşimlere bırakan Antik Çağ'ın polis yapılanmasında akropolis ve aşağı şehir yapısına benzer kale ve dış yerleşim yer almaktadır. Daha sonraları Bizans kentleri, tamamen yok olan aşağı şehir sebebiyle Roma kentinden daha çok Yunan kenti karakteri gösterir. Bizans kastron'unun ana bileşenleri kiliseler, manastırlar ve birkaç konuttan oluşmaktadır. Mezarlıklar ve martyriumlar ise surların dışında yer alır. Güvenlik kaygıları nedeniyle, yerel üretime dayalı ticaret ve alışverişler polis merkezlerinde değil, kırsal alanlarda, köylerde, çiftliklerde veya hac merkezlerinde yapılmaktadır (Tankut, 2007).

Hristiyanlaşma süreci, kent yapılarında yavaşça ve çatışma, ayrışma ve uzlaşma süreçlerinde kendini göstermiştir. Kiliselerin çoğalması, kentlerin büyüklüğü ve demografik özelliklerinin yanı sıra liturjik talepler ve ekonomik faktörlerle yakından ilişkilidir. Daha önceki kiliseler genellikle surlar dışında veya çeper bölgelerinde inşa edilirken, sonraki dönemlerde kilise binaları merkezi çekirdeği ele geçirerek intra muros (sur içi) alanını etkilemeye başlamıştır. Anadolu'da, kent merkezinin erken dönemde Hristiyanlaşması nadir olsa da örneğin Laodikeia'da görülebilir (Serin, 2024).

Kiliselerin konumları, mevcut yapıların yeniden kullanımı, pagan tapınakların dönüştürülmesi (Mango, 2016) veya Hristiyanlar için özel anlamı olan yerlerin fethi gibi faktörlere bağlı olabilir. Dinî yapıların yerleştirilmesinde görünürlük ve bağlantı da önemli bir rol oynamıştır. Buna örnek olarak liman kentlerinde deniz ulaşımının önemli olması verilebilir. Bu yeni kentsel gelişim, kiliseler ve manastırlar etrafında mahallelerin oluşumuyla sonuçlanmış ve geleneksel kent planlama modellerini değiştirmiştir. Özetlemek gerekirse, Hristiyanlaşma süreci, Anadolu'da kent dokusunun evriminde belirgin bir etkiye sahip olmuş ve kentlerin yapısal ve sosyal yapısını değiştirmiştir, bu da önceki kent planlama standartlarının yerini daha organik ve merkezi olmayan kalıplara bırakmıştır (Serin, 2024).

Erken Bizans Dönemi kentlerinde, kilise devlet işlerine müdahil olmuş, devlet mahkemelerinde yargıç rolünü üstlenmiş ve tüm sosyal hizmetleri sağlayarak kent

yaşamını yönetmiştir. Kilise, zenginlik ve arazi mülkiyetinin artmasıyla giderek güçlenmiştir. Bu sebeple erken Bizans kentleri genellikle piskoposluk merkezi olup, krallık ise kilisenin elinde bir araç konumunda bulunmuştur. Ancak, daha sonraki dönemlerde bu durum tersine dönerek kralın lehine gelişmiştir (Tankut, 2007).

VII. yüzyıldan itibaren Anadolu'daki şehirlerin durumu hakkında doğrudan arkeolojik kanıtlar oldukça sınırlıdır. C. Foss, bu durumu 610'ların ve 620'lerin Pers istilalarıyla ilişkilendirmeye çalışmıştır (Foss, 1994). Germia gibi bazı yerlerde Bizans dönemi şehirlerinin devamlılığı gözlemlenmiştir. Amorium gibi şehirler, birden fazla kez saldırıya uğramış olmasına rağmen, şarap üretim endüstrisi gibi faaliyetlerin sürdürülmesiyle varlıklarını devam ettirmiştir. Efes'teki seramik kanıtları, işgal dönemi boyunca yerleşimin devam ettiğini göstermektedir. Şehirlerin kısa devrelerle yeniden yapılandırılması, yerleşim ağının merkezlerini korurken köylerden ayırmıştır. Miletus gibi şehirler, Bizans dönemi surlarının yeniden inşa edilmesiyle kısa devreler oluşturarak savunma sağlamıştır (Niewohner, 2017).

Anadolu'nun iç kesimlerdeki şehirlerin, VII. İle IX. yüzyıllar arasında şehir surları bilinmemektedir. Bu şehirler, Akdeniz kıyısındakiler kadar ani Arap saldırılarına maruz kalmamıştır çünkü düşman, Bizans topraklarında ilerlemek için uzun bir mesafe kat etmek zorundaydı. Şehirler, bir erken uyarı sistemi geliştirerek saldırıdan önce kentlere bildirimde bulunmuş gibi görünmektedir. Euchaïta gibi şehirler, Perslere karşı eski surlarını başarıyla savunmuş, ancak Araplar ilerlediğinde sakinlerin farklı bir strateji izlediği görülmüştür (Niewohner, 2017).

Piskoposluk saraylarının tanımlanmasında, bir kiliseye yakınlık veya doğrudan bağlantı en temel kriterlerden biridir. Piskoposluk komplekslerinin konumu, genellikle mevcut sokak düzenine uyum sağlar ve özel bir konuma sahip olma eğiliminde değildir. Genellikle ana caddelerin kenarında veya kesişim noktalarında bulunurlar. Ancak, Side'deki piskoposluk kompleksi gibi nadir durumlarda, anıtsal bir kapı ile erişilebilen ve ana bir cadde sonunda bulunan kompleksler görülebilir. Bu kompleksler genellikle kentin merkezinde yer alsa da bazıları (örneğin Bargylia ve Side gibi) kent duvarlarına yakın kenar bölgelerinde bulunabilir. Bazı kompleksler ise (örneğin Miletus, Olympus, Side), kentin konumundan bağımsız olarak geniş alanlara yayılmış ve birden fazla insula'yı kaplamıştır (Serin, 2024).

Geç Antik ve Orta çağ kentlerinin, özellikle Roma kentlerinden farklı olarak, intra muros (yerleşim içi) gömülerin ortaya çıkması, önemli bir özelliktir. Roma'da intra muros gömme yasak olduğundan, bu gelenek Hristiyanlık döneminde de devam etmiştir. Geç Roma imparatorları, extra urbem (yerleşim dışı) gömme uygulamasını

sürdürmek için fermanlar yayınlamışlardır. Ancak, şehitlerin kalıntılarına yapılan tek istisna, bu düzenlemeler genellikle şehitlerin ve kalıntıların kültünün yayılmasıyla birlikte başlayan extra-mural bazilikaların inşasıyla ilişkilendirilmiştir. Bu kültür, kentsel gömülerin fenomenini şekillendirirken, polis ve nekropol arasındaki ayrım giderek azalmış ve her ikisinin de topografyasını kökten değiştirmiştir. İç mezarların ne zaman yaygın hale geldiği kesin olarak bilinmemekle birlikte, arkeolojik kanıtlar, IX. yüzyılda intra muros ve extra muros gömme uygulamalarının mevcut olduğunu göstermektedir. Diğer faktörler arasında nüfus artışı ve şehirlerin yabancı tehditlere karşı değişen karakteri de kentsel gömü uygulamasını etkiledi. Örneğin, Küçük Asya'nın çoğu vilayet kentlerinde, VI. yüzyıla kadar extra-urban nekropollerin kullanımı devam etti, ancak IV. yüzyılda Hristiyan mezarlıkları extra-mural kiliselerin etrafında gelişmeye başladı (Serin, 2024).

Arap savaşları döneminde Anadolu şehirlerinin hayatta kalması, dokuzuncu veya belki de erken X. yüzyıla kadar devam eden kilise inşasıyla doğrulanmıştır. Bu döneme tarihlenen kiliselerin sayısı ve büyüklüğü, Anadolu şehirlerinin Bizans mimarisi açısından önde olduğunu göstermektedir. Ancak, eski kentleşmenin geleneksel özelliklerinin görünüşe göre hayatta kalmadığı belirtilmiştir. Amorium gibi bazı şehirler, düzensiz hale gelen bir yerleşim düzenine sahip olmuştur ve bu dönemde şehir planlamasının eksik olduğu görülmüştür (Niewohner, 2017).

Anadolu'da yeniden inşa edilen şehirler genellikle imparatorluğun yönetim, savunma ve dini merkezleri olarak işlev görmüştür. Bu şehirlerin arasında, askeri bir görünüme sahip olanlar ve "şehirden savunma şehrine" dönüşenler bulunmaktadır. Pers ve Arap akınları gibi dış tehditler, bazı şehirlerin fiziksel dönüşümünde belirleyici bir rol oynamıştır. Özellikle Anadolu'nun güney sahil şehirleri, bu tehditlerden etkilenmiş ve terk edilmiştir. Ancak, X. yüzyıldan itibaren bazı bölgelerde yeniden inşa faaliyetleri gözlemlenmiştir. Bu süreç, "Karanlık Çağlar" döneminin farklı şekillerde yaşandığını göstermektedir, bazı şehirlerde sürekli yerleşimi desteklemiştir (Serin, 2024).

Kentsel alanların surlara çekilmesi genellikle savunma ve askeri faktörlere bağlıdır, ancak Sasani veya Arap saldırılarına dayandığına dair somut kanıtlar her zaman bulunmaz. Arkeolojik kanıtlar, Karanlık Çağlar boyunca hayatta kalan şehirlerin VIII. ila XII. yüzyıllar arasında değişen yerleşim ve inşaat faaliyetleriyle iyileşme gösterdiğini ortaya koyar. Ancak, bu iyileşme tam olarak "canlanma" teriminin anlamıyla örtüşmemektedir; çoğu kez, eski kentlerin yeniden yerleşimi, stratejik ve üretken öneme sahip bir yerin "hayatta kalması" olarak nitelendirilir (Serin, 2024).

Kalelerin, surlarının ve kulelerinin inşasında kullanılan spolia miktarı, bu yapıların ayırt edici özelliklerinden biridir. Ankara kalesi, İznik'in tahkimatlarına benzerlik gösterir ve bu şehirlerin de önemli değişiklikleri, Michael III'e (M.S. 858) atfedilir. Orta ve Geç Bizans dönemlerinde, kiliselerin güzelliği ve tahkimatların ihtişamı, şehirlerin karakterlerinde önemli değişiklikler yaratmıştır (Serin, 2024).

Orta Bizans döneminde, Anadolu'nun iç kesimlerdeki kentleşme gözle görülür bir şekilde azalmıştır ve birçok şehir ihmal edilmiş veya terk edilmiştir. Bu dönemde, kentlerin yerini daha küçük ölçekli yerleşim birimleri almıştır. Arkeolojik kayıtların bazılarında, orta Bizans dönemi boyunca şehirlerin dikkate değer bir sessizlik içinde olduğu ve hatta terk edilmiş olabileceği öne sürülmüştür. Bu süreç, Türklerin Anadolu'ya yerleşmesiyle bazı yerleşim birimlerinin yeniden inşa edilmesi ve canlanmasıyla birlikte, mimari kanıtların oldukça sınırlı olduğu gözlemlenmiştir. Ayrıca, bu dönemde inşa edilen yapıların, önceki dönemlere kıyasla daha az detaylı ve estetik açıdan karmaşık olduğu görülmüştür. Bu dönemdeki şehrsel gerileme, bir yandan kırsal alanın yeniden canlanmasıyla birlikte toplumsal ve ekonomik merkezin köylere ve aristokrat arazilerine doğru kaymasına işaret etmektedir. Güçlü toprak ağalarının artan etkisiyle, bu dönemde kırsal manastırların ve küçük kiliselerin inşa edilmesi daha yaygın hale gelmiştir. Palinolojik verilere dayanarak, Orta Bizans döneminden sonraki dönemlerde genel refahın devam ettiği ancak Türk istilasıyla birlikte tersine döndüğü gözlemlenmiştir. Anadolu'daki kazılarda, bu dönemdeki yoğun inşaat faaliyetleriyle ilişkilendirilen birçok geç Bizans kilisesi ve manastırın varlığı, dönemin mimari ve toplumsal dinamiklerini yansıtmaktadır. Ancak, birçok eski şehir küçük kalelere dönüşmüş veya terk edilmiştir, bu da Anadolu'nun daha kırsal bir toplum haline geldiğini ve toprak ağalarının ve manastırların gücünün arttığını ortaya koymaktadır (Niewohner, 2017).

Bizans kentlerinin yerleşim dokusunu detaylı bir şekilde incelemek ve haritasını çıkarmak genellikle zordur ve nadir durumlarda tatmin edici sonuçlar elde edilmiştir. Kanıtlar parçalı olup genellikle benzer sonuçlara işaret eder: Sokaklar dar, nadiren düz ve değişken genişlikte olup bazen çıkmaz sokaklar şeklindedir. Konutlara erişim düzensiz ve karışıktır, küçük taban alanına sahip binalar birbirine yakın ve düzensiz bir şekilde inşa edilmiştir. Bu durum, erken dönemdeki yapıların sınırlamalarına göre dinamik olarak gelişen kasaba ve kentlerin ortaya çıkmasını açıklayabilir. Orta Çağ kentleri, güçlü bir çekirdek etrafında düzenlenmiş daha küçük birimlere ayrılmıştır. Daha düzenli bir plana sahip kentlerin sayısı azdır ve ana caddenin öneminin farkına varılabilen örnekler nadirdir (Mısırlı, 2019).

Bizans Kilisesi ve İmparatorluk sarayı, dini geçitler ve dış mekân etkinlikleriyle kamusal ruhu canlandırır ve kente renk ve dram katar. Ancak, İmparatorluğun orta dönemi ve öncesinde, yöneticiler halkla yakın teması terk ederler. Büyük halk buluşmalarına güvenmeyi bırakır ve dış mekân gösterilerinden kaçınırlar. Bu durum, Forum ve Hipodrom gibi kamusal alanların önemini azaltır ve kent meydanı kavramını neredeyse ortadan kaldırır. Ayrıca, Roma dönemine özgü olan 'Campus Romanum'un 'Cardo' ve 'Decumanus' geçitleri ve erken Bizans döneminin 'Mese' sistemi artık mevcut değildir. Bu durum göz önüne alındığında, Anadolu kentlerinin, Bizans döneminde kentsel sokak ağının tanımlı karakterini yitirerek kör geçitlere ve eğri, dar bağlantı yollarına dönüştüğü görülmektedir. Roma dönemi ve erken Bizans dönemindeki belirgin sokak planı artık mevcut değildir (Tankut, 2007).

Geç Bizans Dönemi anlatı kaynakları, şehirleri koruyan duvarlara vurgu yapar. Duvarlar, organize bir yerleşim alanını ülkeden ayıran sınırlar oluşturur ve şehri coğrafi, sosyal, idari ve/veya askeri bir varlık haline getirir. Tüm şehirler duvarlarla çevrilidir ve duvarlar, şehrin önemini, gücünü ve estetiğini yansıtır. Duvarlar, arkeolojik açıdan sınırları belirler ve günümüze kadar varlığını sürdürerek, şehirlerin kapladığı alanı gösterirler. Kale, geç, daha büyük veya daha az nüfuslu şehirlerin merkezlerinden birini oluşturur ve idari ve askeri operasyonlarla ilişkilendirilir. S. Ćurčić, büyük konut komplekslerini içeren "kale-sarayları" şeklinin 14. yüzyılda yaygın hale geldiğini belirtmiştir (Mısırlı, 2019).

Bizans yönetiminin zayıflamasına neden olan faktörlerden biri, "privilegium" adı verilen sistemdir. Bu sisteme göre, imparator belirli bir kentte dışarıdan gelen kişilere özel haklar bahsedebilmektedir. Bu uygulama, bir kentin yerlisi olmayan hatta Bizanslı olmayan yabancıların o kentin valisi olarak atanması gibi aşırı bir boyuta ulaşabilmiştir. Bu durum, yönetim ile halk arasında sürekli bir sürtüşmeye yol açmıştır. Bizans İmparatorluğu'nun önemini ve kapsamlı siyasi gücünü kaybetmesiyle birlikte, yönetim eylemsiz bir duruma düşmüştür. Devlet, ne çöken ticaret yaşamını canlandırabilmiş ne de sürekli savaşların yoksullaştırdığı ve ihmal edilmiş taşra bölgeleri için bir çözüm üretebilmiştir. Bizans yollarında yolculuk etmek güvensiz hale gelmiş ve bu durum yüzyıllardır süregelen ticaret akışlarını aksatmıştır. Kırsal merkezler kentsel işlevlerini ve kimliklerini kaybederek basit kalelere dönüşmüştür. Sonuç olarak, Anadolu, uygarlık sürecinde bir kez daha dip noktaya ulaşmıştır (Tankut, 2007).

Geç Bizans kentleri, merkezi idareye tabi olmalarına rağmen ticaretin gelişimini sağlayamamıştır (Kazhdan, 1995). Ekonomik canlanma ve şehirlerin aktifleşmesi, Anadolu'da daha erken dönemlerde gerçekleşmiş olsa da 1071'den sonra

Selçukluların bölgede kalıcı yerleşimleri nedeniyle süreç daha erken sona ermiştir. Yunanistan'da ise, Girit'in kurtarılması ve Bulgar savaşları sonrasında gelişim sadece kısa bir süre sonra başlamıştır (Bouras, 2002). Laskaris imparatorları döneminde, Anadolu'nun bazı yerlerinde (yerel düzeyde) yeniden zenginleşme yaşanmıştır. Bu durum, yerleşimlerin canlılığında ve genel yapı faaliyetlerinde kendini göstermiştir (Buchwald, 1979).

2.2.3. Selçuklu Dönemi kentleşme ve mekân organizasyonu

Roma İmparatorluğu çökmesi ve değişik faktörler sonucunda Antik Çağ ideal kent anlayışı kaybolmuş bu sebeple Orta Çağ'ın kentsel gerilemesi "Karanlık Çağ" olarak adlandırılmıştır (Tankut, 2007). Ancak, "Karanlık Çağlar" olarak bilinen dönemde Arap ve İranlı işgalleri VII. yüzyılın başından IX. yüzyılın sonuna kadar devam etmiş, bunu takiben Türk fetihleri IX. yüzyılın sonlarına kadar iki yüz yıl boyunca sürmüştür. Bu süreç, Bizans İmparatorluğu'nun zayıflamasına ve Anadolu şehirlerinin kontrolünün kaybına yol açmış, birçok şehir göçe zorlanmış ve nüfus kaybı yaşanmıştır. Anadolu'daki Bizans şehirleri fakirleşip bakımsız hale gelmiş ve şehirler askeri örgütlemeye paralel olarak küçülüp zayıflamıştır. Bizans şehirleri, Arap akınlarının etkisiyle tarıma dayalı ekonomik yapıya dönüşerek köleşmiştir (Kuban, 1968).

Selçuklu Türkleri Anadolu'ya girdiğinde, Bizans'ın Anadolu'daki kentsel ağı ve ulaşım sistemi çökmüş ve Anadolu uzun mesafe ticaretine kapalı hale gelmiştir (Tankut, 2007). Bu durum, tarımsal üretime ve uzun mesafe ticarete dayalı kırsal ve kentsel yaşamın kesintiye uğramasına yol açmış ve kırsallaşma süreci Türk fetihlerinden önce başlamıştır. Yapılan arkeolojik araştırmalar, Bizans şehirlerinin mekânsal ve işlevsel olarak tersine bir süreçte evrimleştiğini göstermektedir (Özcan, 2010b). VII. yüzyıldan itibaren büyük ve zengin şehirlerin yok olduğu, şehirlerin kastron (askeri kamplar) haline geldiği, ticaret ve zanaat yerine tarıma dayandığı belirtilmiştir (Kuban, 1968), ancak diğerleri dioikismos olarak adlandırılan bileşenlerine ayrılmıştır (Özcan, 2010b).

Selçukluların Anadolu'ya müdahalesinin başlangıcında, Bizans nüfusu kırsal bölgelerde çiftçilerden, kentlerde ise zanaatkar ve tüccarlardan oluşmaktaydı (Tankut, 2007). Anadolu'ya varışlarında genellikle eski yerleşimleri bulmuş olan Türkler, yeni şehirler kurmak yerine mevcut şehirlere yerleşmeyi tercih etmişlerdir. Bu uzun göç sürecinde, farklı kültürlerin etkisiyle bu yerleşimlerin sosyo-ekonomik yaşamında önemli değişiklikler yaşanmıştır. Ayrıca, zaman içinde Anadolu şehirlerinde belirgin değişiklikler yaşanmış ve hüküm süren devletlerin yönetim politikaları çerçevesinde yeni yerleşimler oluşturulmaya başlanmıştır (Kejanlı, 2010). Dolayısıyla Anadolu

Selçuklu kentleri, Türklerin Orta Asya ve İran'daki yerleşim alışkanlıklarının, karşılaştıkları ve devraldıkları Bizans yerleşim kültürü temelinde birleştirilmiş ortak mekânsal ürünleri olarak tanımlanabilir (Özcan, 2010a). Bizans şehirlerinde farklı etnik grupların ayrı mahallelerde yaşadığı ve zanaatların loncalar halinde örgütlendiği, ancak bu loncaların daha sonraki dönemlerdeki rolleri hakkında yeterli bilgi olmadığı belirtilmiştir. Bizans toplumunun bazı sosyal ve ekonomik davranışlarının Türk döneminde de devam ettiği, özellikle panayırların (bayram-pazar günleri) varlığını sürdürdüğü gözlemlenmiştir (Kuban, 1968).

Selçuklu dönemi, Anadolu'nun kentsel tarihinde önemli bir dönemeçtir çünkü bu dönem, Anadolu'da ilk Türk-İslam kolonizasyonu ve kentleşme sürecinin başlangıcını temsil etmektedir. XII. yüzyılın başlarında Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurulmasıyla birlikte, Türkler Anadolu'nun yerleşim düzenine katılmışlardır (Özcan, 2010b). Türklerin Anadolu'ya göç etmeleriyle birlikte, Roma ve Bizans dönemlerinden kalan yerleşim modelleriyle karşılaşmışlardır. Bu süreçte, Türklerin yerleştiği yerlerde üç farklı sınıflandırma altında değişim ve gelişmeler gözlemlenmiştir. İlk olarak, Türklerin eski kentlere yerleşerek büyük değişimlere yol açmadığı, özellikle çoğu Anadolu kentinin bu gruba dahil olduğu belirtilmektedir. İkinci olarak, Türkler tahrip olan kentlerin yakınına ya da üzerine yapılar inşa etmişlerdir. Ayrıca, yeni yerleşim yerlerine kaleler kurarak stratejik bölgelerdeki eski kaleleri onarmışlar ve iç kalelere eklemeler yapmışlardır (Tankut, 2007). Üçüncü olarak, Türklerin Anadolu'da yeni kaleler inşa etmeleri ve bu kaleleri stratejik konumlarındaki yerleşimlerin etrafına yerleştirmeleri öne çıkmaktadır. Bu kaleler genellikle iç kale, dış kale, şehristan ve ahmedek gibi bölümlerden oluşmaktadır (Kejanlı, 2010). Ancak bazı kalelerde dış kale ve ahmedek bulunmamakta ve kale, surlarla çevrili kentin en yüksek noktasına yerleştirilmiş, genellikle hükümdarın, beyin veya komutanın ikamet ettiği ve sadece iç kale bölümünden oluşan bir yapıya dönüşmüştür (Özcan, 2010a).

Türkler, İslam kentlerinde yaygın olan "Cami, Pazar ve Hamam" gibi unsurları Orta Asya kent yapısının "İç kale, Şehristan ve Rabad" öğeleriyle birleştirerek (Tankut, 2007), İslam sonrası dönemde Türk kentlerinin karakteristik özelliklerini oluşturmuşlardır. Ticari merkezler önceleri surların dışında bulunurken, sonraları surların içine alınmış ve pazaryerleri genellikle surların dışında kalmıştır. İç kaleler başlangıçta sadece dinsel veya yönetsel törenlerde sığınılan alanlar olarak kullanılsa da zamanla anıtsal yapılar yükselmiş ve yöneticilerin konutları da içerisine eklenmiştir. Surlarla çevrili iç kalede yönetici sarayları, beylerin konutları, darphaneler, hapishaneler ve ibadethaneler gibi yapılar bulunurken, şehrin ana bölümü olan Şehristan'da ticaret ve konut alanları, mahalleler, dar sokaklar, meydanlar, büyük

camiler, vakıf kurumları, pazar yerleri ve diğer kamu yapıları yer almaktadır. Başlangıçta pazaryerleri surların dışında yer alsa da sonradan dış saldırıların etkisiyle Şehristan'ın içine alınmıştır (Kejanlı, 2010).

Anadolu Selçuklu döneminde kentlerdeki savunma tesisleri arasında yer alan ahmedek adlı kaleler, genellikle kent yöneticilerinin ikametgâhı ve askeri-stratejik yapıları içerir. Bu kaleler, Orta Asya ve İran'daki Türk-İslam kent geleneğinden miras alınmıştır. Ahmedekler, elçilerin ağırlandığı veya iç karışıklık durumlarında sığınma yeri olarak da kullanılabilirdi. Selçuklu dönemi kayıtları, birçok kentte bu tür kalelerin varlığını ortaya koymaktadır, ancak hepsinde bulunmadığı belirtilmektedir (Özcan, 2010a).

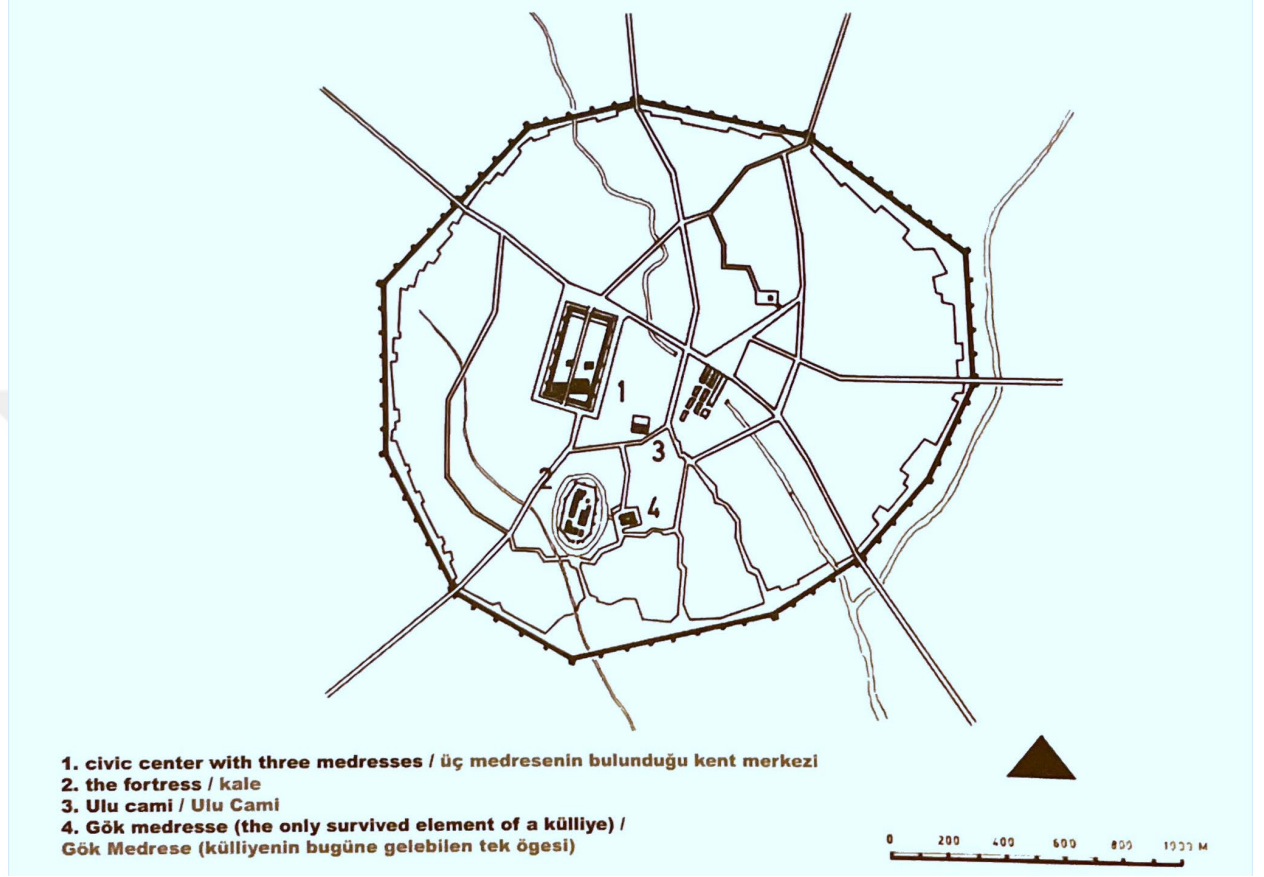
Anadolu Selçuklu kentlerinin mekânsal ve işlevsel bileşenleri, Anadolu'da kurulan kentsel ağ ve ulaşım sisteminin bir parçası olarak şekillenmiş ve Türk-İslam Devletlerinin Orta Asya ve İran'dan Anadolu'ya aktardığı kolonizasyon veya arazi kullanım politikalarıyla gelişmiştir. Bu bağlamda, Anadolu Selçuklu kentlerinin, hem Bizans'tan miras aldıkları kentsel dokuya dayandığı, hem de Orta Asya-Türk öncesi, İslam öncesi ve İran-Türk sonrası İslam sonrası kentsel kültürlerin etkisi altında mekânsal olarak düzenlendiği görülebilir (Özcan, 2010b).

Selçuklular, Anadolu'da Bizans'tan devraldıkları kentsel ağ ve ulaşım sistemini, uzun mesafeli ulaşımı iyileştirecek birtakım uygulamalar yapmışlardır; yeni bağlantı yolların eklenmesi, yol yüzeylerinin sağlıklılaştırılması ve kervansarayların inşası gibi (Tankut, 2007). Bu ulaşım ve ticaret rotaları, Konya'dan başlayıp İstanbul, Efes ve İlanlıların başkentlerine kadar uzanmıştır. Arkeolojik bulgular, XIII. yüzyılın ilk dönemlerinde Anadolu'nun uluslararası ticaret yolları boyunca yaklaşık 120 kervansaray ve hanın inşa edildiğini göstermektedir (Özcan, 2010b).

Anadolu'da birçok şehir, antik dönemden kalma merkeze sahip olup bir höyük veya Bizans akropolünden evrilmiştir (Kejanlı, 2010). Bu sebeple Selçuklu kentleri genellikle çokgen bir biçimde olup, mahallelerin konumu, büyüklüğü ve iç yapısı, aynı zamanda mevcut Bizans kalesi tarafından belirlenmiştir. Bu mekânsal bütünleşmenin temelini oluşturan Selçuklu kentleri, çoğunlukla daha önce Bizans kastronları olan yerleşim yerleridir. Selçukluların yaptığı, mevcut kaleyi iç kale olarak yeniden inşa etmek ve surların dışına doğru genişleyerek dış şehri oluşturmak olmuştur. Çok nadir durumlarda, Sivas (Sebaste) gibi Bizans kentleri tamamen yer değiştirmiştir (Tankut, 2007).

Şehirlerin İslamlaşması ve Türkleşmesi genellikle yavaş bir süreç olmuştur; bazı şehirlerde Türkler azınlık olarak kalmıştır. Ancak Samsun gibi bazı şehirlerde hızlı bir

Türkleşme gerçekleşmiştir. Yeni gelen Türkler, genellikle şehrin terk edilmiş mahallelerine ve merkezi bölgelere yerleşmişlerdir. Bursa ve Havza gibi şehirlerin banyo şehirleri olarak Roma döneminden itibaren sürekliliğini koruması, fonksiyonel sürekliliğin bir göstergesidir (Kuban, 1968).

Şekil 2.6. Selçuklu Dönemi Sivas Kenti (Kaynak: Tankut, 2007)

Eski Bizans şehirlerinin yakınında yeni Türk şehirlerinin kurulması, harpsiz bir dönüşümün örneğidir. Örneğin, Laodicea (Denizli) yakınında kurulan Ladik, Türklerin ekonomik ve politik baskısı sonucunda, ticari ilişkiler ve sosyal entegrasyon yoluyla eski şehrin yerini almıştır. Benzer şekilde, Eskişehir, Dorylaeum'un (Eskişehir) yakınında kurulmuş ve Türklerin bölgeye yerleşmesiyle eski şehrin fonksiyonlarını devralmıştır (Kuban, 1968).

Göçebelerin yerleşme süreçleri, Anadolu şehirlerinin gelişiminde ve evlerinin şekillenmesinde etkili olmuştur. Göçebe topluluklar, birey olarak değil, aşiret ve oymaklar halinde yerleşmişlerdir. Bu toplulukların ortak dini inançları ve liderleri (şeyhleri) vardı ve zaviyeler etrafında yerleşim birimleri oluşturmuşlardır. Mahalleler, etnik ve dini temellere dayandığı için kolaylıkla bir bütün oluşturmuş ve bu yapı, Anadolu şehirlerinin karakterini belirlemiştir. Bu nedenle mahalle adları genellikle bir aşiret veya şeyhe bağlı olarak belirlenmiştir (Kuban, 1968).

Anadolu şehirlerinin gelişiminde göçebe geleneklerinin rolü büyüktür ve bu süreç, mahallenin sosyal ve fiziki yapısını derinden etkilemiştir. Göçebe toplulukların yerleşik hayata geçişi, şehirlerin kırsal ve doğal bir karakter kazanmasına neden olmuş ve bu yapı, günümüzde de büyük şehirlerin çevresinde benzer şekilde devam etmektedir (Kuban, 1968).

Türkler, 11. yüzyıldan itibaren Anadolu'daki kalelerin stratejik önemini kavramış ve yerleşimlerin çoğunu kalelerle güçlendirmiştir (Kejanlı, 2010). Anadolu'ya gelirken birçok yeni kale inşa etmiş, stratejik konumdaki eski kaleleri onarmış ve iç kale eklemiştir. Türk orduları, aileleriyle birlikte kalelerde kalmaya başlamış ve bu durum kale-kent ilişkisini güçlendirmiştir. Selçuklu dönemi kentlerinin ortak özellikleri arasında, küçük iç kalelerin yanı sıra şehrin surlarla çevrili olması yer almaktadır. Bazı durumlarda surların etrafında hendekler bulunmakta ve bazı kentlerde iç kalelerin çevresi hendeklerle güçlendirilmektedir (Özcan, 2010a).

Selçuklu kentlerinin oluşumu iki yoldan gerçekleşir: Birinci yol, mevcut Bizans kent dokularına Türk-Müslüman kurumlarının entegre edilmesidir. Bu yolda en büyük bazilika camiye dönüştürülür veya kentin en görkemli noktasında mevcut yapılar kaldırılarak Ulu Cami inşa edilir. Bu sayede Türk kabile birimleri yerleşik düzene geçebilirken, yerleşme politikasına eşlik eden gayrimüslim yerlilere hoşgörü ve yaşam geleneklerine saygı anlayışı benimsenir. İkinci yol ise mevcut kentin çeperindeki açık alanlarda sosyal kurumlar inşa etmektir. Bir cami veya mescit, kentin bundan sonraki gelişiminin ağırlık merkezi olur. Tek başına bir medrese gelişmenin tetikleyicisi olarak yeterince çekici değildir. Ancak, bir cami ile bir külliye biçiminde inşa edildiğinde, bu yapılar hemen ardından konut gelişimini de tetikler (Tankut, 2007).

Selçuklular, sürekli savaş halinde olmalarına rağmen, yamaç ve ova üzerinde kent kurmayı tercih etmişlerdir. Bu şekilde Bizans kastronundan sadece bir çıkış olarak yararlanmışlar ve bunu kale ve iç şehirden oluşan İslami kentleşme formülünün ilk adımı olarak değerlendirmişlerdir. İç şehir, yeni yerleşenlerin ilk konutları ile bir camiyi, sultan konutunu ve büyük olasılıkla bazı dükkanları içermektedir. Bizans kalesinin Türklerin elinde değişiklik geçirdiği açıktır. Dış şehir ise bizzat Selçuklular tarafından inşa edilmiştir. Kent surları dışındaki mahalleler de aynı şekilde Selçuklu ürünleridir. Bu kısımlar sürekli bir desen içinde gelişir ve sonunda bunlar da bir dizi surla çevrilir (Tankut, 2007).

Sonuç olarak Anadolu Selçuklu Dönemi yerleşim modeli olarak Türk, Arap, İran ve Bizans kültürlerinden sentezlenen bir yapı ortaya çıkmıştır. Buna göre Selçuklu kentlerinde üç farklı kent tipi görülmektedir: kapalı kent, açık kent ve uç kent. Kapalı

kent modelinde yerleşim alanı genellikle surlarla çevrili ve iç kaleye sahiptir (Kejanlı, 2010). İç kaleler, mekânsal konumlarına göre dört farklı tipolojiye sahiptir. İlk tipoloji, demografik büyümeye bağlı olarak genişleyen ve yeni bir savunma hattıyla çevrelenen kentlerin merkezi bölgelerinde yer alan iç kalelerdir. İkincisi, Bizans dönemi kale-kent alanında başlayan Türk yerleşimiyle birlikte yapılan yeni savunma hattına bitişik konumlandırılan iç kalelerdir. Üçüncüsü, topografik koşulların gelişme olanaklarını sınırladığı liman kentlerinde, kentin bir köşesinde konumlandırılmış iç kalelerdir. Dördüncüsü ise, kentlerin fiziksel gelişimi üzerinde topografinin belirleyici olduğu ve yüksek bir tepe üzerinde yer alan iç kalelerdir (Özcan, 2010a).

İç kale bölgesinde, başlangıçta konutlar ve tek bir cami, düzensiz bir yapı içinde sıkışmıştır. İslami geleneklere göre, Kale'deki cami merkez camii olarak kabul edilmez; Ulu Cami, genellikle pazar bölgesinde yer alır. Ancak Konya, başkent olma özelliği nedeniyle en görkemli cami Kale içinde yapılmıştır. Bu caminin fetihten sadece 80 yıl sonra inşa edilmesi, savunma kaygısının da bu tercihte rol oynamış olabileceğini düşündürmektedir (Tankut, 2007).

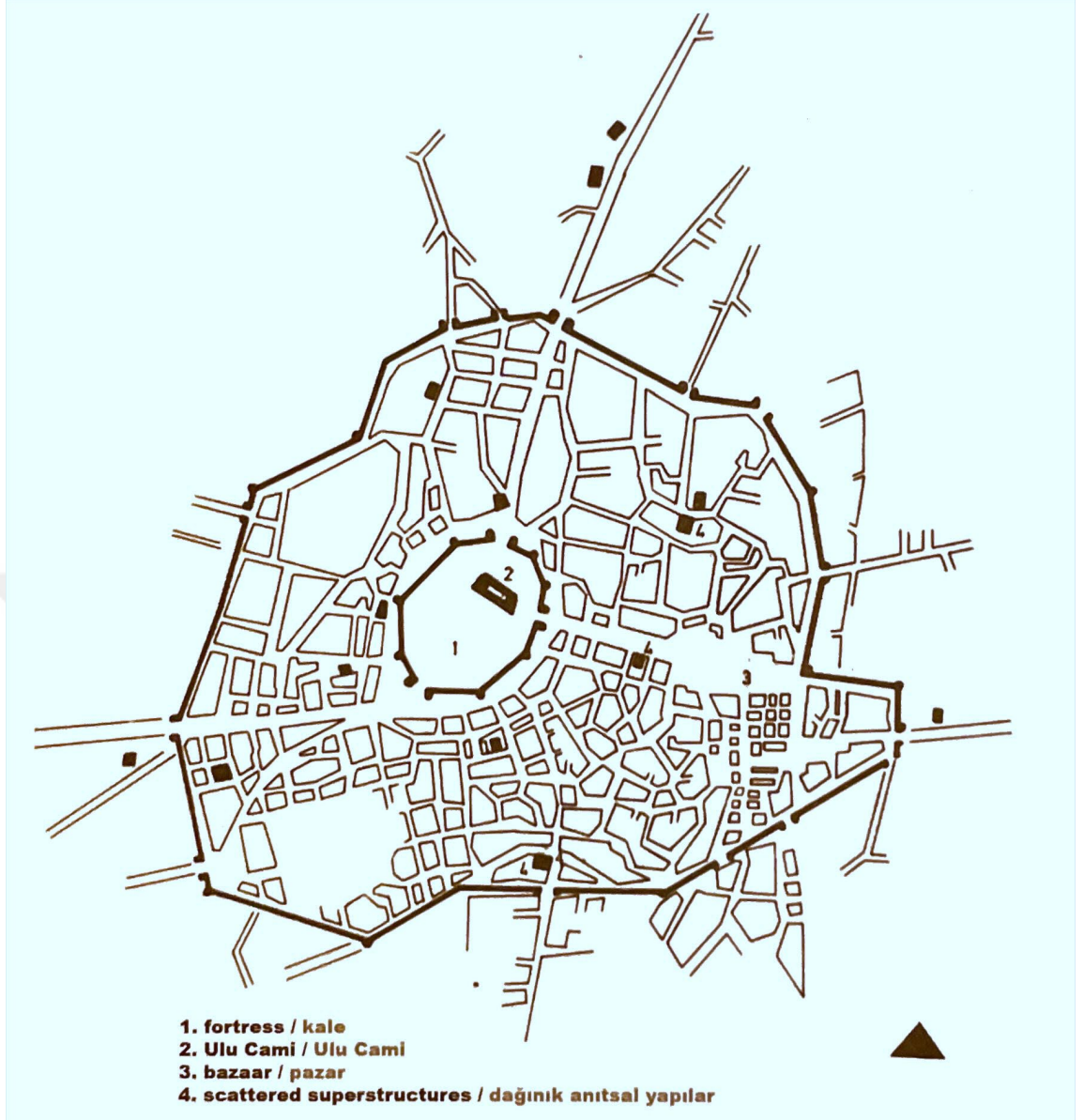
Bu önemli unsurların etkisi altında, kent her türlü rehber düşünceye meydan okuyarak rastgele büyümüştür. Selçuklu kentlerinin ana hatlarında mükemmel daire, kare veya dörtgen gibi saf geometrik biçimler bulunmaz. Buna karşın, Anadolu'da yuvarlak kent biçiminin uzun bir geçmişi vardır. Selçuklu kent planlarında kentin ana hatları, rastgele oluşmuş olup, bilinçli bir şehircilik sisteminin ürünü değildir. Bu durumda topografya bilinçli bir etken olarak öne çıkar. Örneğin, dairesel biçim Selçuklu kentine özgü olmayan eş merkezli, merkez odaklı büyüme eğilimi ve ışınsal bir plan biçimi, tek bir güçlü merkez gerektirir. Ancak, Selçuklu kentinde büyük bir pazar alanı bulunmasına rağmen, güçlü bir merkez eksiktir. Bunun yerine, kale, merkez cami, pazar alanı ile kent yüzeyine dağıtılmış birkaç kamusal yapı veya külliye şeklinde birçok odak noktası bulunur. Bu şekilde çok çekirdekli bir kentsel yapı ortaya çıkar (Tankut, 2007).

Odak noktalarındaki bu fazlalık, küçük Selçuklu kentlerinin tanımsızlığında tek bir güçlü merkez eksikliğinin yanı sıra önemli bir etkidir. Merkezin zayıflığı hem fiziksel ifadesinde hem de işlevsel niteliğinde kendini gösterir. Kamu yapılarının pazar alanı ile ilişkisi, herhangi bir mimari işleminden geçmemiştir. Kent meydanı gibi birleştirici veya bağlayıcı bir öge eksiktir. Bu nedenle kent merkezi, kentsel yapıyı bir arada tutan mimari bir bütün oluşturamaz. Yapısal bütünlüğü sağlanmamış olan sokak sistemi de bu durumu pekiştirir (Tankut, 2007).

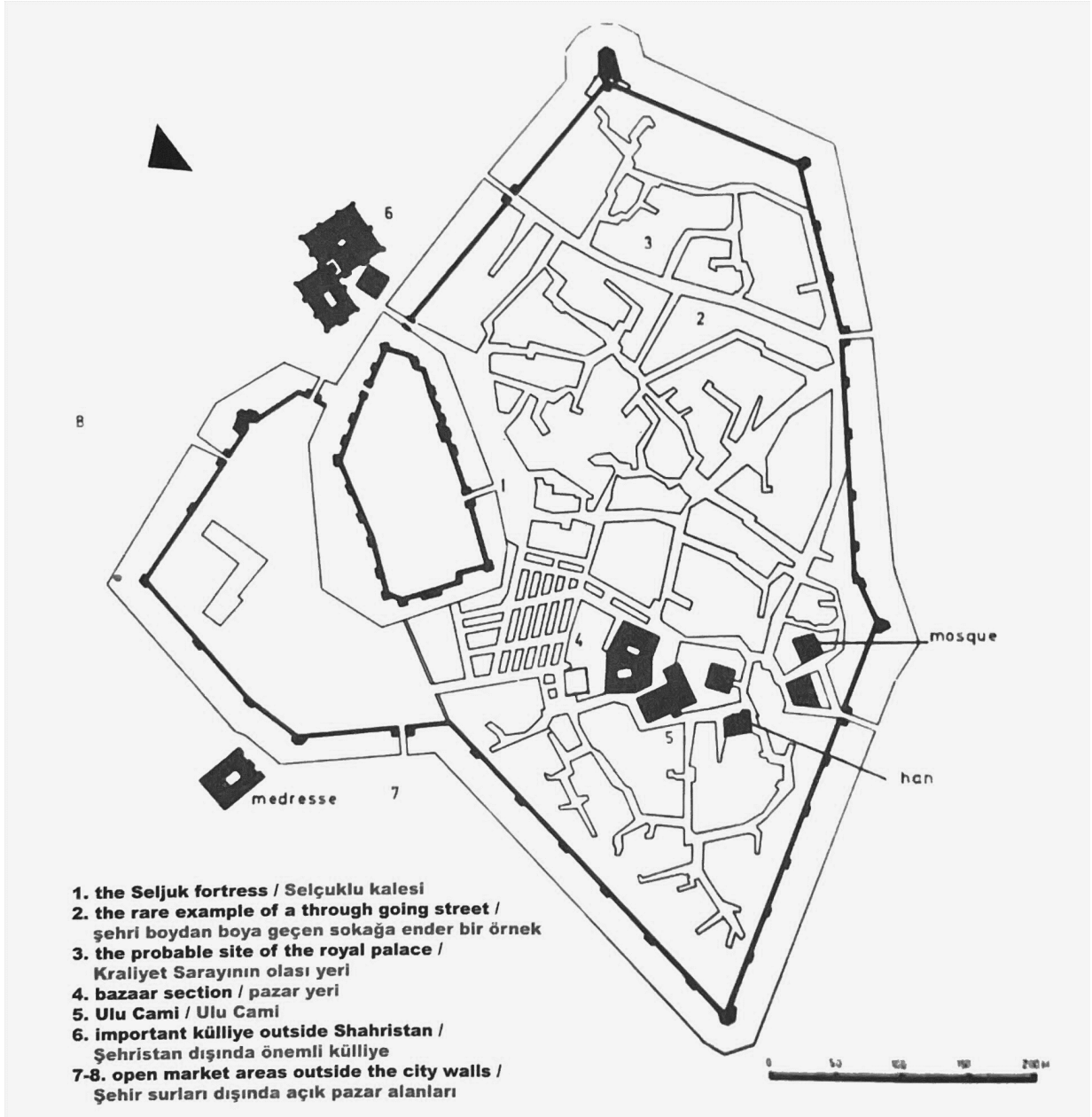
Selçuklu kentlerinde, zenginler merkeze yakın yerlerde otururken, yoksul mahalleler genellikle kent çeperlerinde toplanır. Çeperlerde ayrıca su ve geniş alan gerektiren ve

çevreye rahatsızlık veren iş kollarının çalışanları da bulunur. Kent surlarının dışında, köy benzeri en yoksul yerleşim alanları yer alır. İş kollarının ve sosyal tabakaların özelliklerine göre bir tür arazi bölgelemesi yapılırsa da uyumsuz kullanımların bir arada bulunması bu düzeni karmaşıktırır (Tankut, 2007).

Anadolu Selçuklu döneminde saltanat sarayları kentsel ve kırsal olmak üzere inlenebilir. Kentsel saraylar, diğer mimari yapılar gibi küçük ve gösterişsizdir. Avlulu planlar, sınırlı dış yaşam alanı, yeşillik ve su imkânı sunar (Tankut, 2007). Kentsel sarayların konumu, Orta Asya Türk saray geleneğinden önemli ölçüde etkilenmiştir (Özcan, 2010a). Bu dönemdeki saraylar, genellikle kentin hâkim bir noktasında ve iç kalelerin içinde yer almıştır. Bununla birlikte, yazlık-kışlık mevsimlik yer değiştirme ve av faaliyetlerine yönelik kırsal saraylar kentsel saraylardan daha önemli işlevlere sahiptir; örneğin, Kayseri'deki Keykubadiye Sarayı, hükümetin toplantıları için kullanılır. Ancak Konya Kalesi'ndeki Alaaddin Köşkü, bir Sultanlık Sarayı değildir ve yönetim işleri genellikle vezirin evinde veya kentin dışındaki Kubadabad Sarayı'nda gerçekleştirilir (Tankut, 2007). Bu saraylar, geleneksel yaşam tarzıyla uyumlu olarak yapılmıştır ve Anadolu Selçuklu saray ve köşk geleneğinin bir parçasıdır (Özcan, 2010a).

Şekil 2.7. Selçuklu Dönemi Konya Kenti Yerleşim Planı (Kaynak: Tankut, 2007)

Şekil 2.8. Selçuklu Dönemi Kayseri Kenti Yerleşim Planı (Kaynak: Tankut, 2007)

Anadolu'daki kentlerde saltanat saraylarının yanı sıra bargâh ve dadgâh gibi hukuki ve adli işlerin görüldüğü devlethane tarzında yapıların bulunduğunu göstermektedir. Bu yapılar, yabancı elçilerin kabul edildiği, sultanların halkın istek ve şikayetlerini dinlediği ve toplantı salonları olarak kullanılmıştır. Ancak, devlethanenin saltanat sarayından farklı bir mekânda konumlandırılmış olabileceği öne sürülmektedir. Bu durum, devlethanenin kamuya açık bir kurum olarak saltanat saraylarından ayrı bir mekânda bulunduğunu ve kentsel mekândaki konumuyla kamusal hizmet işlevini etkin bir şekilde yerine getirdiğini göstermektedir (Özcan, 2010a).

Selçuklu kentlerinde mahallelerde tek bir sosyal tabakanın hâkim olmaması dikkate değerdir; zengin ve yoksul haneler bir arada bulunur. Merkezi konumlarda üst sınıf

mahallelerinde yoksul vatandaşların evlerine rastlanabilirken, kentin çeperlerinde de lüks konaklar bulunabilir. Zengin tüccarların veya şeyhlerin lüks villaları, sosyal haklardan yoksun etnik grupların, mültecilerin veya toplumla en az bütünleşmiş grupların konutlarına yakın olabilir. Banliyö gelişim alanlarında, kervan ulaşımıyla veya tahıl pazarlama işleriyle ilgilenen tüccarlar da yerleşir. Kervansaraylar ve pazar yerleri genellikle kent dışında yer alır; bu durum tüccarların yer seçim kararlarını etkiler (Tankut, 2007).

Gömü alanlarına ve ölmüş kişiler için inşa edilen kalıcı yapılara büyük önem verilir. Türbeler, heykel benzeri bir etki yaratır ve kent silüetinin önemli unsurları haline gelir. Kent surlarının dışında ve kentler arasında muhteşem kervansaraylar, kent dışı yol sistemini vurgulayan bölgesel odak noktaları olarak işlev görür (Tankut, 2007).

Türk şehirlerinde, çarşı merkezinde dükkânlar ve hanlar bulunurken, güçlü ticaret kentlerinde bu yapılar bir araya toplanmıştır (Kejanlı, 2010). Bu yapılar genellikle sıra düzeninde dükkânlar veya tek bir kitle halinde tüccar hanları şeklinde konumlandırılmıştır. Ticaret mekânları, çeşitli uzmanlık alanlarına göre örgütlenmiş ve farklı esnaf gruplarını bir araya getirmiştir. Selçuklu dönemi vakıf-name kayıtları, çarşı ve pazarların belirli faaliyet konularına odaklanmış bölgeler olduğunu ve genellikle ulucamiler veya kale kapıları yakınında bulunduğunu göstermektedir. Ancak, göçebe Türkmenlerin mal ve ürünlerinin alınıp satıldığı geniş pazarlar gibi bazı özel pazarlar kent surları dışında kurulmuştur (Özcan, 2010a).

Selçuklu kentlerinde, ticari alanların başında gelen hanlar, genellikle çarşı merkezlerinde yer alarak dükkân, atölye ve imalathane işlevi görmüş ve kent ekonomisinde önemli bir yer tutmuştur. Çarşının yoğun kullanılan bölümleri dışındaki hanlar ise otel olarak kullanılmıştır. Günümüze kadar ulaşan çok az sayıda ticari yapı olması, bu yapıların dayanıklılığı düşük malzemelerden inşa edildiğini düşündürmektedir (Yılmazçelik, 1995).

Açık pazarlar her gün belirli yerlerde kurulur ve köylüler buralara ürünlerini getirir. Her kentte tahıl, odun ve hayvan pazarı ile kent surları dışında ve kent kapıları yakınında çiçek ve meyve pazarları bulunur. Tereyağı, bal, üzüm veya ot ve baharat gibi ürünler şehir içi hanlarda veya bedestenlerde satılır. Bölgesel veya uluslararası panayırlar da kent dışındaki pazar alanlarında kurulur, bu da kentin dolaşım ağına aşırı yük bindirmeden kalabalıkları toplar ve şehri toz ve kirden korur. Bu pazarlar, ticaretin ve sosyal etkileşimin merkezi işlevini görerek kentsel yaşamın önemli bir parçasını oluşturur (Tankut, 2007).

Selçuklu kentlerinde, hayvan kesim yerleri kent dışında konumlanmış olup, bu açıdan bazı modern Anadolu şehirlerinden daha ileri bir düzen sergiler. Kent içinde, mahalleler dayanışma içinde bulunurken, merkezde düzensiz bir arazi kullanımı gözlenir. Dükkanlar, Merkez Camii'nin yarattığı yaya trafiğinden faydalanmak için cami etrafında toplanır. Alışveriş, Açık Pazar'daki gibi doğrudan satıcı ve alıcı arasında gerçekleşir ve bu ticaret faaliyeti dar sokaklara kadar yayılır (Tankut, 2007).

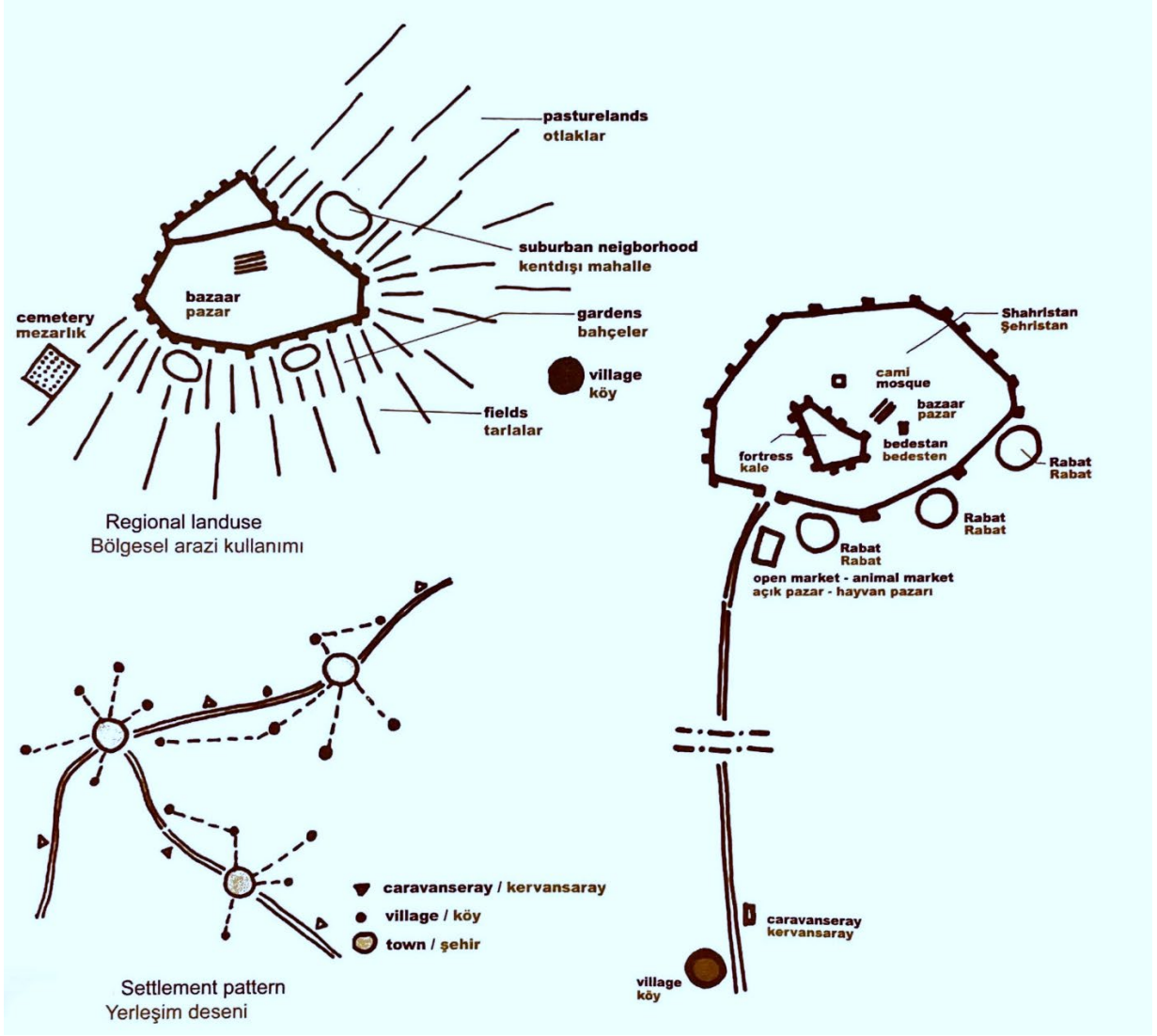
Selçuklu döneminde, Arap fetihlerinden önce sur dışında bulunan ticari merkezler, sur içine alınmış, ancak pazaryerleri sur dışında kalmıştır. İlk zamanlarda iç kaleler yalnızca dinsel ve yönetsel törenler ve savaş zamanlarında sığınma alanı olarak kullanılmışken, ilerleyen dönemlerde anıtların yükseldiği ve yöneticilerin yaşadığı alanlar haline gelmiştir. Dış tehditler sonucunda, sur dışında kalan pazar yerleri de daha sonra sur içine alınmıştır (Cezar, 1983).

Antik dönem, sokak ve meydana dayalı bir uygarlık sunarken, Müslüman Orta Çağ, çıkmaz sokak ve avlu kültürünü öne çıkarmıştır. Antik dönemde, kültürel ve toplumsal etkinlikler kentsel dış mekanlarda yoğunlaşmıştır. Yunanlılar ve Romalılar sokaklarda buluşur, kent meydanında siyaseti ve sivil meseleleri tartışır, Tiyatro, Sirk veya Hipodrom'a eğlenmeye giderler. Bizans dönemi, bu tabloya geçiş sürecini temsil eder. İmparatorluğun ilk döneminde, Greko-Romen miras her yönüyle kendini gösterir. İmparator, dış mekanlarda toplantı ve bildiri yapılmasını teşvik eder ve kent halkı ile temas kurmayı önemser. Taç giyme törenleri, zafer geçitleri ve resmi cenazeler bu amaca yönelik fırsatlar sunar (Tankut, 2007).

Selçuklu kentlerinde, önemli kentsel bölgeleri, meydanları veya yapıları birbirine bağlayan bir dolaşım sistemi tamamen yoktur. Sokaklar genellikle içeri dönük değildir; bunun yerine, Pazara veya surlarla çevrili İç Şehir'e erişim sağlarlar. Sokaklar genellikle eğri, dar ve genişlikleri değişkendir. Selçuklu kentlerinde sokaklar, sadece ulaşım için değil, aynı zamanda bir tür 'dış iç mekân' olarak işlev görür. Çıkmaz sokaklar, mahalle öbeklerinin içinde bulunan evlere erişim sağlar ve korunma ve mahremiyet sağlar. Çıkmaz sokağın sık kullanılma sebeplerine bakıldığında İslamiyet'in mahremiyet anlayışı, yabancı insanlara karşı caydırıcılık sunması, yapı arsalarının kayıtsız bölünmesinden kaynaklı rastgele ve eş merkezli kentsel büyüme, tekerlekli araç trafiğinin ayrılması, erişim sorununa bireyselci bir yaklaşım gerektirmesi ve konutların yol cephesinden uzakta yer almasının tercih edilmesi görülmektedir. Sokaklar genellikle bakım için özel olarak ilgilenilmez ve kentsel dokuda belirli bir ilkeye dayanmazlar (Tankut, 2007).

Selçuklu kentleri, şehristan surlarının dışında seyrek bir doku halinde dağılmış mahallelerle karakterize olmuşlardır. Bu mahallelerde Kayseri'deki Hatun Külliyesi gibi önemli külliyeler bulunabilir. Selçuklular, Bizans surlarını korumuş ve onarmış, ancak genellikle kenti büyük ölçüde olduğu gibi bırakmışlardır. Ancak nüfus artışı sorunuyla karşı karşıya kalındığında, kent boyutunu ve biçimini uzun süre sabit tutmuşlardır. Kentler ne dikey ne de yatay olarak çok fazla büyüme göstermez. Büyüme, mevcut hücrelerin çoğalması yoluyla gerçekleşir ve bu, parsellerin kendi içlerinde bölünmesiyle olur. Bu nedenle, kentlerde yoğunluk ve arazi kaplama oranı artar, ancak düzenli kent meydanları veya açıklıklar için fırsat kalmaz. Arazi spekülasyonunun eksikliği nedeniyle durağan bir kentsel yapıya sahiptir. Yatay düzlemde gelişen kent, yüksek yoğunluklara ve dengesiz arazi kaplama oranlarına ulaşır. Bu nedenle, Selçuklu kentleri, büyük yeşil alanlardan yoksun olup yoğun bir kentsel doku sergiler. Tarım, bağcılık ve bahçecilik genellikle kent surları dışında yapılırken, hayvan besleme geleneği bulunmaz. Konut alanlarının kısıtlı olması, avluların genellikle küçük olmasına neden olur (Tankut, 2007).

Şehirlerin su ihtiyacı karız gibi sistemlerle sağlanır ve şehirdeki depolarda biriktirilirdi. Tahıl, meyve ve sebze ihtiyaçları surların hemen dışındaki tarım alanlarından, et ve hayvansal ürünler ise daha dıştaki kırsal kuşaktan temin edilirdi. Şehirlerin savunması için surların ve kapıların sağlam olması hayati önem taşıırken, gözetleme ve işaret kuleleri de kritik rol oynardı. Bu kulelerde görevli askerler, aileleriyle birlikte kule çevresini ekip biçerek hem güvenliği sağlar hem de tarımsal faaliyetlerde bulunurdu (K. Yıldırım, 2023).

Şekil 2.9. Selçuklu Kenti Bölgesel Arazi Kullanımı ve Yerleşim Deseni (Kaynak: Tankut, 2007)

Selçuklu kentlerinde mahalle kavramı, sosyal ve fiziksel olarak birbirine bağlı toplulukları temsil eder. Bizans dönemindeki kentlerin aksine, Selçuklu mahalleleri hem sosyal ilişkileri hem de hizmetlere erişimi kolaylaştırmak için belirgin sınırlarla ayrılmıştır. Her mahallede tek bir sosyal tabakanın hâkim olmaması, zengin ve yoksul evlerin, konak tipi evlerin ve yoksul vatandaşların konutlarının bir arada bulunması, sosyal tabakaların iç içe geçmesine neden olmuştur. Bu durum, karışık ve karmaşık bir fiziksel yapı oluşturur. Farklı etnik ve dini gruplar, belirli mahallelerde bir arada yaşayabilir. Göçebe kökenli Türklerin mahallelerinde sosyal dayanışma güçlüdür. Kendi aralarındaki ilişkiler, bir emir veya kutsal kişi etrafında toplanarak sosyal bir ağ oluşturur (Tankut, 2007). Mahalleler, kendi iğdişini seçen ve yöneten mahalle başları tarafından idare edilmiştir. Seçilen iğdişlerin atanması Kadı tarafından onaylanmıştır. İğdişlerin görevleri arasında halkı, kadı ve hükümet nezdinde temsil etmek, vergileri

toplamak ve yönetim kararlarını halka duyurmak bulunmaktadır (M. Şahin & Işık, 2011).

Mahallelerde genellikle bir veya iki katlı avlulu evler bulunur. Avlular, büyüklüklerine göre bahçe olarak kullanılır. Mahallelerin merkezi, genellikle bir mescidin etrafında şekillenir. Mescidin kapasitesi, mahallenin büyüklüğüne ve kentin ana merkezine yakınlığına bağlıdır. Mescidin önündeki alan mahalle meydanı olarak kullanılır ve bu meydana çeşmeler bulunur. Mahalleler dinsel kimlikler etrafında şekillenmiş olup Musevi ve Hristiyan mahalleleri kent dokusuyla bütünleşmiştir. İslam kültüründe suyun önemli bir yeri olduğu için mahallelerde hamamlar bulunur. Mahallelerde günlük ihtiyaçları karşılayacak birkaç dükkân ve atölye yer alır. Medrese ve tekkeler, eğitim ve dini faaliyetler için önemlidir (Tankut, 2007).

Kentin merkezi, pazar yerleri ve ticaretin yoğunlaştığı alanlar ile mahallelerden oluşur. Pazar yerleri, sosyal etkileşimin yoğun olduğu, ekonomik hayatın merkezi olarak önemli bir rol oynar. Selçuklu kentlerinde, geniş ölçekli kent içi iletişim ve ulaşım bağlantıları sınırlıdır. Mahalleler, kentin merkezine olan bağlarını zayıflatacak şekilde kendi içinde daha bağımsız bir yapıya sahiptir (Tankut, 2007).

Selçuklu kentlerinde mahalleler, sosyal sınıf ve fiziksel konumlarına göre farklılık gösterir. Kent merkezindeki mahallelerde genellikle zenginlerin evleri bulunur. Bu bölgelerdeki yüksek sınıf konutların arasında, az sayıda da olsa yoksul evleri görmek mümkündür. Kentin çeper mahalleleri daha az ayrıcalıklı ailelere aittir ve burada alt sınıf evlerin arasında 'konak' tipi malikaneler yer alabilir. En yoksul kesimler ise genellikle şehir duvarlarının dışındaki mahallelerde, mülteciler ve alt sınıftan bireylerle birlikte yaşar. Mahalle meydanları ve çıkmaz sokaklar, sosyal kaynaşmayı teşvik eden dış mekanlar olarak önemli bir rol oynar. Bu alanlar, samimi bir atmosfer ve homojen sosyal arka plan sunarak kadınlar arasındaki temasları geliştirir, çocuklar için oyun alanı ve yaşlılar için sosyal buluşma mekânı sağlar. Mahallelerin dış mekanları, kendiliğinden gelişen organik oluşumlardır ve belirli bir mimari düzenlemeye tabi değildir (Tankut, 2007).

2.2.4. Osmanlı dönemi kentleşme ve mekân organizasyonu

Farsça "şehir" kelimesi, ticaret, sanayi ve yönetim gibi işlerle uğraşan büyük yerleşim merkezlerini ifade eder. XI. yüzyıldan itibaren Türkçede "şar" olarak kullanılan bu kelimenin karşılığı, Soğdca kökenli "kent" ve "balık" (kale ve saray anlamına gelen) kelimeleriyle de ifade edilmiştir (Küçükbaşçı, 2010).

Osmanlı döneminde, farklı bölgelerin tarihi mirasının şehir peyzajını etkilediği görülmektedir. Roma ve Bizans imparatorluklarına ait izler, Osmanlı dönemi

şehirlerinde bazen gösterişli antik ve Bizans anıtlarıyla belirgindir. Bu ortak köken, özellikle Roma dönemine ait yol düzenlemelerinin topografyadaki izleriyle somutlaşır. Osmanlı şehirleri, genel olarak aynı döneme ait olmaları ve bu nedenle teknik ve sosyo-ekonomik gelişmeleri paylaşımlarıyla dikkat çeker. Bu dönemde, Müslüman bölgelerdeki kentsel ekonomik merkezlerin gelişimi önemli ölçüde artmış ve Osmanlı bölgesi dışında diğer bölgelere de yayılmıştır. Osmanlı şehirleri, imparatorluğa entegrasyonlarıyla belirli koşulları deneyimlemiştir. Bu entegrasyon, genel olarak iletişimi ve ekonomik faaliyetleri teşvik etmiş olsa da zaman zaman bozulmuş ve sınırların güvenliği sorun olmuştur. İmparatorluk, iç üretim ve tüketim pazarını birleştirerek ticari ilişkileri geliştirmiş ve kentsel ticaret merkezlerinin genişlemesini teşvik etmiştir (Veinstein, 2008).

Osmanlı kentinin sosyal yapısı, Selçuklu dönemi Anadolu kentlerinin bir uzantısıydı. Bu devamlılıkta, esnaf örgütleri ve medreselerin rolü önemliydi ve şehirlerdeki toplumsal yapı, İmparatorluğun iç gelişimindeki önemiyle vurgulanmaktaydı. Bu gruplar, kentin iskân düzeninin oluşumunda da etkiliydi. Mahallelerin oluşumu, sokak düzeni ve bina yerleşimi, bu nüfus yapısının bir yansıması olarak belirlenmekteydi (Koç, 2005).

Osmanlı öncesi Anadolu'da Selçuklu medeniyetinin etkisi büyüktü. Bu kültürün bir parçası olarak, Selçuklu şehircilik anlayışı Osmanlı Devleti için bir model ve temel oluşturmuştur (Şahinalp & Günal, 2016). XIII. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan Osmanlılar, başından itibaren şehirleşmeye büyük önem vermişlerdir (İ. Şahin, 2010). Osmanlı şehirlerini sadece nüfus ölçütüyle tanımlamak yetersizdir; belirli bir nüfusun üzerinde olan her yerleşim yeri şehir olarak kabul edilmezdi. Ayrıca, yerleşim isimlerinde "şehir" son ekinin bulunması, her zaman o yerin şehir olduğunu göstermemektedir. Caca-oğlu Nureddin'in vakfiyesinde "karye" olarak geçen birçok yerleşim, "şehir" ekini taşısa da gerçek anlamda şehir değildi. Örneğin, Kula-Uşak yolundaki Yenişehir köyü gibi isimlerde "şehir" geçse de bu yerler şehir olarak kabul edilmemektedir. Osman Gazi'nin kurduğu yerleşim de doğrudan şehir olarak adlandırılmamış olabilir; fakat burası idari merkez olduğu için önemliydi. Şehirlerin önemli özelliklerinden biri, idari merkez olmalarıdır (Uğur & Aliağaoğlu, 2016).

Türk şehirlerinin kuruluş ve gelişmesinde dervişler, halkın dini inançlarını temsil eden önemli figürler olarak merkezi bir rol oynamıştır. Bu dervişler, Osmanlıların erken dönemlerinde ve hatta daha önceki Selçuklu fetihlerinde önemli yerleşim ajanları olarak işlev görmüşlerdir. Osmanlı tarihçileri, derviş zaviyelerinin birçok köy ve kasabanın çekirdeğini oluşturduğunu ve bu dervişlerin kolonizatör olarak oynadığı rolü vurgulamaktadır. Örneğin, Osmanlıların Erzurum'u fethettiği dönemde şehrin on

iki mahallesinden dokuzunun adı bir zaviyeye tekabül etmekteydi ve Sultan, şehrin nüfusunu artırmak için bu zaviyelerin şeyhlerine tımarlar dağıtmıştır (Kuban, 1968).

Zaviyeler, başlangıçta ribatların görevini üstlenmişlerdir. Ribat olarak adlandırılan bu yapılar hem ileri akının basamakları olmuş hem de yolcular için konaklama ve yiyecek temin etmiştir. Bu zaviyeler, bazen büyük kervansaraylar olarak da adlandırılmıştır ve genellikle yolların hassas noktalarında, dağ geçitlerinde kurulmuşlardır (Kuban, 1968).

XIV. yüzyılın başlarında Bizans ve Anadolu Selçukluları arasındaki sınır bölgesinden ortaya çıkan Osmanlı Devleti, iki yüzyıl içinde Avrupa ve Arap topraklarına yaptığı fetihlerle dünya imparatorluğuna dönüşmüştür. Bu süreçte Osmanlı'nın kent kültürü, çok farklı etnik, dini, ekonomik ve politik yapılar üzerinde gelişmiştir. Ancak bu, Osmanlıların kendine özgü bir kentsel düzen oluşturmadığı anlamına gelmemektedir (Kaygalak, 2005). Osmanlı Devleti, öncelikle Anadolu Selçuklularının şehir mirası üzerinde gelişmiştir. 1300-1453 yılları arasında Selçuklu ve Osmanlı arasında bir geçiş dönemi yaşanmıştır (Akdağ, 2010).

Bu dönemde kurumlar tam anlamıyla oturmamış olmasına rağmen, İstanbul'un fethinden sonraki ilk elli yılda Türk şehir toplulukları belli kurallara dayanan uzun ömürlü biçimlerini yeniden kazanmıştır. Böylece, ilk dönemde Selçuklu kültürü hâkimken, son dönemde Osmanlı kültürünün şehirlere biçim verdiği anlaşılmaktadır. Ergenç'e göre, Osmanlı egemenliğindeki Anadolu, Balkanlar, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da birbirinden farklı mekânlarda farklı şehirler bulunmasına rağmen, bu şehirlerin ortak özellikleri mevcuttur. Bu nedenle, Osmanlı dönemi için "Osmanlı şehri" diye nitelendirilebilecek bir şehir tipolojisinden söz etmek mümkündür (Uğur & Aliağaoğlu, 2016).

Osmanlı'da bir yerleşmenin şehir olarak tanımlanmasında kesin ölçütler olmamakla birlikte, genellikle fonksiyonel kriterler esas alınır. Şehirler tarım dışı faaliyetler, idari ve ticari özellikler ile öne çıkarılır. Örneğin, Osmanlı idari taksimatında kadı ve subaşının bulunduğu ve ticaret ile sanayinin geliştiği yerleşimler şehir olarak kabul edilirdi. Ahmet Mithat'a göre şehir, insanların ihtiyaçlarını karşılayabilecek her şeyi barındıran yerleşimlerdir. Baykara, şehirleri içinde gıda maddesi üretilmeyen yerleşimler olarak tanımlar. Faroqhi'ye göre, bir yerleşimin şehir sayılabilmesi için idari işlevlerin yanı sıra pazar vergilerinin de varlığı gereklidir. Osmanlı belgelerinde şehir, "cuma namazı kılınan ve pazar kurulan yer" olarak tanımlanır (Uğur & Aliağaoğlu, 2016).

Osmanlı İmparatorluğu'nda şehirler arasındaki farklılıkların belirlenmesinde başkentten uzaklık önemli bir etkidir. Ancak, bu faktörün tam olarak ne kadar önemli olduğunu belirlemek zordur. Başkentten uzaklık, şehirlerin gelişiminde ve yapılarında çeşitliliğe yol açmış olabilir, ancak bu farklılığın net etkileri konusunda kesin bir değerlendirme yapmak henüz mümkün değildir. Bununla birlikte, imparatorluğun şehirlerini birleştiren belirleyici bir faktörü de göz önünde bulundurmalıdır. Örneğin, Osmanlılar bir şehri fethettiğinde ilk işleri, ana kiliseyi camiye dönüştürmek ve ona "Ulu Cami" adını vermek olurdu. Bu, her şehirde bir "Ulu Cami" bulunması anlamına gelirdi. Yani Osmanlılar, şehri hızla İslamlaştırırlardı (İnalçık & Arı, 2005). İslam'ın bir doktrin, hukuk sistemi ve daha genel olarak bir kültür olarak belirli bir şehir modelini belirlediğini savunanlar, Osmanlı şehrini Müslüman şehri (Balkan tarihçilerinin ifadesiyle "Doğu" veya "Levanten" şehri) olarak tanımlamış ve aynı şekilde Osmanlı şehirleri arasında ayırım yapmamışlardır (Veinstein, 2008).

Osmanlı İmparatorluğu, kuruluşundan itibaren iki yönlü bir gelişim süreci yaşamıştır. Bir yandan Bizans surlarıyla çevrili olan 'eski çekirdek' kent, genişleme sonucu surların dışına taşarken, diğer yandan ana yerleşim bölgesinden uzak 'yeni kentsel çekirdekler' oluşmuştur. Kentin büyümesi, bu yeni çekirdeklerin yoğunlaşması ve eski kentsel alanla birleşmesiyle gerçekleşmiştir (Kutlu & Eray, 2021).

Son araştırmalar, Osmanlı yetkililerinin ekonomik güçlerin etkileşimine daha fazla ilgi gösterdiğini ve İstanbul sultanlarının şehre yönelik proaktif bir kentsel politika geliştirdiğini göstermektedir. Bu politika, siyasi düşüncelerle uyumlu olması ve belirli şehirlerin yerleşimini canlandırması amacıyla verilen sürgünler gibi önlemleri içermiştir. Ayrıca, Sultanlar, çeşitli askeri seferlerden getirilen zanaatkârlar ve sanatçılarla başkentlerini donatarak şehirlerin gelişimine katkıda bulunmuşlardır. Mimari ve kentsel konulara olan ilgi, saray mimarlarının kurulması ve baş mimarlık pozisyonunun oluşturulmasıyla açıkça görülmüştür. Bu pozisyonlar, şehir planlaması ve yapı ticareti loncalarının kontrolü gibi önemli yetkilere sahipti. Bu uygulamalar, Osmanlı şehirlerinin gelişimine ve standartlaşmasına katkıda bulunmuştur (Veinstein, 2008).

Erken dönem Osmanlı kent mimarisi için "devşirme" tartışması yapılmıştır. Bazıları, devralınan Bizans kentlerinde yapılan cami, medrese, imaret gibi yapıların Bizans etkisi taşıdığını vurgularken, diğerleri, Osmanlı kent mimarisinin kendi özgünlüğüne sahip olduğunu savunmuştur. Bu özgünlüğün temelinde, Osmanlı toplumsal yapısı ve merkezi siyasetin etkisi vardır. Osmanlı şehirlerine katılan herhangi bir kentte, imaretlerin önemli bir rol oynaması, toplumsal yapının özelliğini yansıtması açısından

önemlidir. İmaretlere tahsis edilen vakıflar, toplumda dayanışmayı ve devletin kentlere verdiği önemi göstermektedir (Koç, 2005).

Osmanlı şehircilik ve toplum tarihinde imaretlerin oynadığı rol, nüfus artışını teşvik etmek ve kentsel gelişmeyi desteklemek açısından önemlidir. İmaretler, siyasal yapı ile kentsel gelişmeye hem nüfus hem de mekânsal açıdan katkı sağlamıştır. Bu konuda yapılan çalışmalar, Osmanlı şehir tarihinde imaretlerin önemini vurgular ve bu yapıların, toplumsal dayanışma ve kentsel gelişmeye katkı sağladığını gösterir (Koç, 2005).

Osmanlı döneminde "çarşı" terimi, Farsça "cihar" (dört) ve Arapça "sûk" (cadde) kelimelerinden türetilmiştir ve dört sokak veya caddenin birleşim alanını ifade eder (Şahinalp & Günal, 2016). Anadolu'da çarşı terimi, alışveriş yapılan mekânları kapsar. Araştırmacılar çarşılar üzerinde çeşitli tanımlar yapılmıştır: dükkânları olan ve üstü kapalı veya açık alışveriş alanları (Özdeş, 1998); bedesten, dükkânlar, imalathaneler, han, hamam, cami, imaret ve hastaneden oluşan bir kompleks (İnalçık, 1985); Bizans'tan kalma bir bedestenin karşısında dört sokağın birleşim alanı (Ergin, 1993). Osmanlı çarşıları genellikle bir bedesten etrafında gelişir ve işyerleri, han, hamam, cami ve darüşşifalardan oluşan bir kompleks oluşturur.

Anadolu şehirlerinde genellikle planlanmış meydanlar bulunmaz. Açık alanlar genellikle cami veya çeşme etrafında veya pazarlarda bulunur. Türk şehirlerinde, yeşillikler genellikle ev bahçelerinde kümelenir. Büyük yapılar, genellikle çevrelerine düşünülmeden inşa edilir. Camiler, medreseler, hamamlar ve hanlar, genellikle işlevsel amaçlarla inşa edilmiştir ve mimari perspektiflere sahip değildir (Kuban, 1968).

Osmanlı kentlerinde nüfusun hızla artması ve gezginci tüccarların yerini yerleşik tüccarların alması, kentin ticari yapısında önemli dönüşümlere yol açmıştır (Kutlu & Eray, 2021). Çarşılar, farklı işkollarından dükkânları bir arada bulundurur ve genellikle bir cami veya bedesten etrafında gelişmiştir. Tarihsel olarak, çarşılar genellikle önemli dinî yapılar etrafında gelişmiştir. Osmanlı döneminde de çarşılar genellikle mescit veya zaviyeler etrafında gelişmiştir. Bedesten veya ulu cami etrafında gelişen çarşılar, sadece ticaret yapılan mekânlar değil, aynı zamanda üretilen malların pazarlandığı ve el sanatlarına dayalı imalatın yapıldığı mekânlar olarak işlev görmüştür. Osmanlı şehir ekonomisinin temeli çarşılarda bulunan üretici-satıcı ve sanatkârlardan oluşmuştur (Şahinalp & Günal, 2016).

Osmanlı çarşılarının oluşumunda İslam ve Türk şehircilik anlayışının büyük etkisi olmuştur. İslam dininin ticarete ve hayır yapmaya verdiği önem, ekonomik ve sosyal

amaçlı yapıların inşasında belirleyici olmuştur. Osmanlı dönemi çarşıları, genellikle şehir içindeki ikamet alanlarından ayrılarak medreseler ve yönetim yapılarını içeren bir geçiş bölgesiyle organize edilmiştir. Bu çarşıların şekillenmesinde Selçuklu dönemindeki ticaret alanları ve ticaret yolları önemli rol oynamıştır. Şehir merkezinde bulunan cami etrafında gelişen çarşılar, saraylar ve yöneticilerle birlikte, esnaf ve sanatkârların ikamet ettiği bölgelerle çevrelenmiştir. Başkentlik yapan şehirlerde çarşılar daha gelişmiş olup, Bursa gibi şehirler ipek ticareti ve ticaret yollarıyla olan bağlantıları sayesinde büyük öneme sahip olmuştur. Coğrafi keşiflerin ardından ticaret yollarının değişmesine rağmen, Osmanlı döneminde ticaret kervanlarının geçişinde stratejik rol oynayan çeşitli şehirler ve çarşılar varlığını sürdürmüştür, Akdeniz'deki ticaretin devam etmesi ve alınan önlemler, Osmanlı ekonomisinin savaşlarla zorlandığı dönemlerde ekonomik kayıpları azaltmıştır (Şahinalp & Günal, 2016).

Erken Osmanlı döneminde, tarım dışı faaliyetler ve ticari üretimin oluşumu, şehirlerin geleneksel mekân organizasyonunda bir düzen oluşturmuştur. Bu düzen, kentsel yönetim ve denetim etkinliğinin odaklandığı merkezi bölgeyi, merkezin yanında veya yakın çevresinde zanaatkâr ve esnafın faaliyet gösterdiği iş bölgesini, konut bölgelerini ve ticari sistemin dışında olan grupların ekonomik faaliyetlerinin yer aldığı bölgeyi içermektedir. Osmanlı kentlerinde, cami ve çarşı gibi önemli yapıların bulunduğu merkezi bölge, ticaretin ve toplumsal etkileşimin ana merkezidir. Bu bölge genellikle kentin kale yerleşkesine yakın bir konumda yer almaktaydı, bu da güvenliği sağlamak için yapılmış bir tercihtir. Kentlerde ticari ve sanayi faaliyetlerinin yanı sıra kamusal alanlar da çarşı ve kale ilişkisine göre konumlandırılmıştır (Kutlu & Eray, 2021).

Osmanlı şehirlerinin ekonomik yapılarına bakıldığında, bu yapıların genellikle cami, aşevi ve diğer sosyal hizmet kurumlarının giderlerini karşılamak amacıyla inşa edildiği görülmektedir. İslam dininin hayırseverliğe verdiği önem, bu tür kurumların yaygınlaşmasını sağlamış ve vakıflar oluşturulmuştur. Ancak ticari yapıların inşası sadece hayır kurumlarına gelir sağlama amacıyla açıklanamaz; Osmanlı Devleti'nin önemli ticaret yolları üzerinde bulunması ve şehirlerin kırsal alanlar ile küçük şehirler üzerinde ekonomik etki sahibi olması, ticaret ve üretim alanlarının gelişmesine yol açmıştır. Vakıflar, dini, kültürel ve sosyal-ticari yapıları ile Osmanlı şehirlerinin imarında önemli bir rol oynamış ve külliyeler, şehirlerin ekonomik ve sosyal gelişiminde belirleyici olmuştur. Osmanlı vakıfları bağışlar, gelirler ve hizmet amaçları üzerine kurulmuştur; bu bağış ve gelirlerle dini hizmetler, sağlık, yardım, şehir imarı ve eğitim gibi sosyal hizmetler gerçekleştirilmiştir. Osmanlı çarşılarındaki birçok ticaret yapısı vakıflara aitti ve mülkiyetin büyük kısmı vakıflara devredilmiştir. Vakıf sistemi,

ekonomik hayatın yanında sosyal hayata da yön vererek Osmanlı şehirlerinin gelişmesini sağlamıştır (Şahinalp & Günal, 2016).

Genellikle yamaçlara kurulan yeni şehirler, bu sayede ovalara hâkim bir konumdaydılar ve dağlara yakın yerlerde bulunuyorlardı. Bu coğrafi avantajlar, şehirlerin çevresindeki ovalar ve dağlardaki doğal kaynakları kullanmalarını kolaylaştırmıştır. Su kaynakları, özellikle dağlardan gelen zengin su kaynakları, şehirlerde iyi değerlendiriliyor ve uzak mesafelere kadar taşınarak tarım alanlarını sulamak için kullanılmıştır. Çeşmeler, sarnıçlar, kuyular gibi su yapıları her mahallede yer almış ve şehirlerin su kültürünün yüksek olduğunu göstermektedir. Bu su yapıları, şehirlerin önemli hayrat veya vakıf eserleri arasında yer almaktaydı (Göney, 2011).

Osmanlı şehirlerinin gelişim süreci, yeni mahallelerin kurulması yoluyla gerçekleşmiştir (Kuban, 1968). Mahalle, kendine özgü gelir kaynaklarına sahip, başında bir imam bulunan, hocaları, bekçileri olan (Bayartan, 2005), sosyal dayanışma içinde yaşayan ve birbirlerinin davranışlarından sorumlu olan insanların oluşturduğu bir topluluğun yerleşim alanıdır. Mahallelerinin dikkate değer bir özelliği, köylerle benzerlik göstermeleridir. Mahalleler ve köyler, her ikisi de kapalı bir topluluk oluşturarak cemaat tipi bir yapıya sahiptirler (M. Şahin & Işık, 2011). Orta-Doğu ve İslam kültür çevresinin şehirleri, mahallelerden oluşan bileşimler şeklinde tanımlanır. Araştırmacılar, İslam şehirlerinin en belirgin özelliklerinden birinin, çeşitli dinsel ve etnik gruplara göre bölgelere ayrılmış olmaları olduğunu belirtirler. Bu durum, Osmanlı şehirleri için de geçerlidir. Genellikle Müslüman olmayanlar ayrı mahallelerde oturur, bazı meslek grupları ise kendi mesleklerinin adlarıyla anılan mahallelerde topluca yaşarlardı. Ancak Osmanlı öncesi İslam şehirlerine kıyasla bu durum daha az belirgindi. Osmanlı'da merkezi imparatorluğun kuvvetli otoritesi ve genel güvenliğin sağlanması için alınan önlemler, mahallelerin savunma alanı olmaktan çıkıp şehir sakinlerinin birbirleriyle daha rahat ilişki kurabilmesini sağlamıştır (Ergenç, 1984).

Osmanlı döneminde, Orta Çağ uygulamasının aksine, surun dışarısında gelişen kentler genellikle tekrar sur duvarları ile çevrilmemiştir. Ancak tüm genellemelerin olduğu gibi bu durumda istisnası vardır. Osmanlı öncesinde bulunan sur içi kentlerinde, küçük ölçekli yapılar (mescit veya hamam gibi) mahalle düzeyinde yapılar inşa edilmekteydi. Ancak külliye yapıları veya ticaret yapıları genellikle bu eski doku içinde değil sur dışında yer almıştır. Sur içerisindeki eski kaleler ise genellikle bir süre hapisane olarak kullanıldıktan sonra terk edilirdi (Yenişehirlioğlu, 2000).

Külliyelerin inşası, yeni mahallelerin oluşmasını sağlamıştır. Bu külliyeler, dinî, ekonomik ve sosyal ihtiyaçları karşılayacak alt yapı kuruluşlarını barındırmaktaydı ve

çevrelerine yeni nüfusun yerleşmesini teşvik etmekteydi. Genellikle mevcut kent dokusunun, surların veya iç kalenin dışına yapılan külliyeleer, yerleşimin Orta Çağ sur duvarlarından çıkmasını sağlamıştır. İlk külliyeleer, birbirleriyle yol sistemleri aracılığıyla bağlanırken, yeni şehir merkezi genellikle bu külliyeleerden birinin çevresinde gelişmiştir (Yenişehirlioğlu, 2000).

Osmanlı şehirlerinde mahalle, aynı zamanda temel yönetim birimidir. Vergi yükümlüsü reaya, vergi kayıtlarına buldukları mahallelere göre yazılmış ve oturdukları binaların hangi mahalle sınırları içinde olduğu belirlenmiştir. Osmanlı kanununa göre mahalle sakinleri birbirlerine müteselsilen kefilid, yani belirlenememiş bir olayın aydınlatılması için topluca sorumlu tutuluyorlardı. Bu önlemler, vergi yükümlülerinin tam anlamıyla saptanması ve vergilerin eksiksiz toplanmasını, merkezi otoritenin ve genel güvenliğin sağlanmasını amaçlıyordu. Mahallede cami veya mescit, toplumsal merkezdi ve özellikle akşam ve yatsı namazları mahalle erkeklerinin katılımıyla kılınırdı. Mahalle halkı, cami veya mescidin devamlısı olduğu için, belgelerde genellikle cemaat olarak anılmaktadır. İmam, mahallenin temsilcisi durumundaydı ve camiye düzenli gelme, mahallelinin tanınırlık ve güvenilirlik ölçüsüydü (Ergenç, 1984).

Mahalleleer genellikle bir cami, mescit, kilise, sinagog vb. ibadethaneler etrafında şekillenmiş ve burada ibadethane, okul, kütüphane, yiyecek dükkanları, çeşme, hamam gibi unsurlar önemli rol oynamıştır. Mahalleleerin ölçüğüne göre bu unsurların varlığı ve çeşitliliği değişiklik gösterebilir. Mahalle yöneticisi olarak, 1829 yılına kadar mahalle camisinin imamı görev yapmış ve mahalle düzeni ile sosyal işleerle ilgilenmiş, davalara ve evlilik-boşanma işlemlerine de bakmıştır. Ancak 1829'da çıkan bir yasa ile bu görevler belediyelere devredilmiştir (Sandıkçı, 2017).

Mahalledeki ortak giderler arasında cami, mescit, sıbyan mektebi, çeşme gibi yapıların onarımı, buralara ihtiyaçların sağlanması, imam, müezzin, muallim gibi görevlilerin ücretleri ve olağanüstü durumlarda alınan vergilerin ödenmesi bulunuyordu. Mahalle sakinleri bu vergileri ve giderleri ortaklaşa karşılamaktaydı. Sonuç olarak, Osmanlı şehirinde mahalle, birbirini tanıyan ve birbirlerine karşı sorumlu kişilerin birlikte yaşadığı önemli bir kent kesimi ve temel yönetim birimidir. Mahalle sakinlerinin birbirleriyle olan bağlılığı ve tanışıklığı hem dönemin sınırlı teknolojik olanaklarından hem de devletin koyduğu kurallardan kaynaklanıyordu (Ergenç, 1984).

Osmanlı şehirlerinde mahalleleerin tanımlanmasında ekonomik özellikler de dikkate alınmalıdır. Bazı mahalleleer, meslek adlarıyla anılmaktaydı; örneğin Kütahya'da Bezirciler ve Börekçiler mahalleleeri gibi. İstanbul'da ise Debbağlar, Unkapanı,

Keresteciler, Çiçekçi, Kağıthane gibi ekonomik açıdan canlılık gösteren çarşılar, dükkanlar ve pazar yerlerinin bulunduğu mahalleler vardı. Bu mahalleler, ticari faaliyetlerin yoğun olduğu bölgeler olarak biliniyordu ve bazıları günümüze kadar işlevlerini sürdürmüştür. Osmanlı şehirlerinde ticari canlılığı ifade eden bu tür mahallelere birçok örnek bulunabilir. Bu durum, mahallelerin sadece sosyal dayanışma ve dini bağlarla değil, aynı zamanda ekonomik faaliyetler ve mesleki gruplaşmalarla da tanımlandığını göstermektedir (Bayartan, 2005).

Osmanlı mahallelerinde dikkate değer bir özellik, sınıf ve statü farkı gözetilmeksizin biçimlendirilmiş olmalarıdır. Bu yaklaşım, sosyal ilişkilerin daha güçlü ve kalıcı olmasını sağlamıştır. Mahallelerde bir paşanın konutunun yanında basit bir evkaf katibinin küçük evi veya İlimiye sınıfından bir efendinin kaşanesi ile mahalle su yolcusunun kulübesi gibi farklı sosyal statülere sahip yapılar bulunabilir. Bu durum, mahalle sakinlerinin, günlük olarak bir araya gelerek, etiket farklılıklarına rağmen birbirleriyle iletişim içinde olmalarına olanak tanımıştır (M. Şahin & Işık, 2011).

Kalabalık aile kültürü sebebiyle Osmanlı konutları, geniş bir alana, bahçeye ve depo alanlarına ihtiyaç duyardı. Bu koşullar, şehirlerin biçimlenmesini etkiler ve ev ile şehir arasındaki ekolojik ilişkilerin benzerlik göstermesine neden olur. Şehirlerde konut bölgeleri genellikle ticaret bölgelerinden ayrıdır (Yenişehirlioğlu, 2000) ve iş saatlerinde ayrı bir kadın dünyası oluştururlar (Kuban, 1968).

Osmanlı Devleti'nin ilk mimari örnekleri, Bizans'ın kültürel coğrafyasının merkezinde gelişmiştir. Bizans ve Osmanlı arasındaki sınırlar sürekli insan hareketleri, fikir alışverişi ve ticaretle açık kalmıştır. Bu komşuluk ilişkilerinden kaynaklanan etkileşimler, Osmanlı kent ve konut yapısının evriminde önemli bir rol oynamıştır. Osmanlı konut mimarisi, Yunan öncesi Anadolu evlerinden Slav ve Bizans evlerine, Orta Asya modellerine ve hatta Dalmaçya ve Venedik evlerine kadar çeşitli kültürel etkiler taşımaktadır. Konut tasarımlarını etkileyen diğer bir önemli faktör ise toplumun inanç sistemleri ve kültürel özellikleridir. İslami yaşam tarzının etkisi altında olan Türk konutları genellikle sade ve gösterişten uzaktır; evler, ev sahibinin ihtiyaçlarına ve ailesinin büyüklüğü ile ekonomik durumuna göre şekillendirilmiştir (Sandıkçı, 2017).

Türk evlerinde zenginliği veya asaleti ifade etmek için kullanılan öğeler nadirdir. Planların spontane oluşumu, dar ve pitoresk sokaklarla sonuçlanır. Bu düzensizlik, arsa mülkiyetinin karmaşıklığından kaynaklanmaktadır. Çıkamaz sokaklar, evlerin yerleşiminde bireysel bir tutumu yansıtmıştır. Bu sokaklar, sağır duvarlarla çevrili alt katları ve çıkmalarıyla karakterize edilmiştir (Kuban, 1968). Çıkamaz sokaklar, Osmanlı

ve İslam şehirlerinin önemli bir elemanı olup çocukların sokakta oynamasına ve sosyalleşmesine imkân tanımıştır (Cansever, 1999).

Batı şehirlerinde surlar içinde genellikle taş kullanılarak inşa edilmiş binalar sıkı bir yapılaşma içinde bulunurken, Türk-Osmanlı şehirlerinde ise evler genellikle bahçeler içinde kurulmuştur. Bu durum hem mimari özellikler hem de yeşil dokusuyla ferah bir yerleşim ortamı oluşturmuştur (Göney, 2011). Osmanlı kentlerinin sokak görüntüsü, genellikle ahşap evlerin şekillendirdiği bir yapıya sahipti. Ancak bu ahşap evler, sık sık yaşanan yangınlar nedeniyle önemli sorunlara yol açmıştır. Ahşap malzemenin yaygın kullanımı, Osmanlı kent sisteminin hızlı ve sürekli yeniden yerleşim sürecinin bir sonucudur ve XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar devam etmiştir (Cerasi, 2001).

Yangın tehlikelerinden kaçınılmak için ahşap ve konut gelişimleri yasaklanmıştır; mahalleler, saldırılardan korunmak için kapılarla korunmuştur; illegal ve marjinal yapılar ve bekarları barındıran hanlar, kaçak göçmenlikten kaçınılması endişesiyle yasaklanmıştır; surların dış tarafına yapı yapılması yasaklanmıştır (kuşatmalara maruz kalan şehirlerde, bu yasak, kuşatıcıya işini kolaylaştırmamak amacıyla uygulanmıştır, örneğin Cezayir veya Hırvatistan sınırındaki XVI. yüzyıl şehirleri gibi), ancak diğer motivasyonlar, XVIII. yüzyıl İstanbul'u için daha farklıdır, yani şehir duvarlarının yangın seti olarak kullanılması gerekliliği; kapılar ve merdivenler etrafındaki trafiğin engellenmemesi gerekliliği; son olarak, İstanbul'a gelen yabancı elçilere kötü bir izlenim verilmemesi önerilmiştir (Veinstein, 2008).

Osmanlı'nın organik doku olarak tanımlanan özgün yerleşim biçimi iklim, topografik eşikler, gelenekler, yaşam şekli gibi faktörlerle meydana gelmektedir. Bu tip dokularda sokaklar insanların ve yük çeken hayvanların geçebileceği genişlikte yani insan ölçeğinde oluşturulmaktadır (Sargın, 2011). Bu sokaklar çoğu zaman plansız, dar ve dönemeçlidir. Ani ve kuralsız yön değiştiren, farklı uzunluklara sahip çıkmaz sokaklar, Osmanlı kentlerinin belediye kurumu ve imar planı eksikliğinden kaynaklanır. Her kentin çarşıya veya varsa iç kaleye teğet geçen bir ana yolu bulunur; bu yol genellikle Hellenistik ve Bizans dönemine dayanır. Çarşı ve hanların ana yol boyunca sıralandığı bu düzen, Bursa, Tokat, Selanik, Yenipazar gibi şehirlerde görülebilir. Osmanlı kenti Saraybosna'da ise doğudan batıya ve kuzeyden güneye bir eksen izlenir (Cerasi, 2001).

Sokaklar, ticaretin gerçekleştiği ve pazar alanlarının oluşturulduğu bölgeleri içerir. Bu sokaklar, yeterli gün ışığını alacak şekilde planlanmıştır. Ayrıca, koruma sağlayan asma ve geçici gölgelikler yapılmış bu şekilde fazla güneş ve yağmura karşı koruma

sağlanmıştır. Sokaklar fazla yağmur suyunu etkili bir şekilde drene edecek şekilde tasarlanmıştır (Sargın, 2011).

Şehrin temelini oluşturan mahallenin dışında, şehir olmanın temsilî karakterini oluşturan yapıları, İslam geleneği içinde değerlendirmek mümkündür. İslam fıkıhçılara göre, şehir, dinî işlere bakan bir müftüsü ve kaza hakkına sahip bir kadısı olan yerdir. Ancak, şehrin teokratik karakteri üzerindeki tartışmalar önemlidir. İdari müessese ve örf esasları, teokratik prensiplerin değişmesine neden olmuştur. Şehir idaresindeki esaslar genellikle 'ihtisap' kavramı içinde ele alınmıştır. Beledî ve kazaî sorumluluklar genellikle kadıya aitti. Devletin şehirlere sağladığı mali yardım ve halkın kendi şehrinin işlerine katkısı sınırlıydı. Belediye hizmetleri için vergi alınmazdı ve yardımlar genellikle bazı kişilerden veya gruplardan istenirdi. Şehirlerdeki vakıf müessesesi, genellikle cami, okul, hastane, han, çeşme, imaret ve su getirme gibi tesislerin finansmanını sağlamıştır. Vakıf, toplum içinde adaletsiz bir servet dağılımının rahatlatılması olarak da görülebilir. Osmanlı toplumunda vakıf, dinî olmaktan ziyade beledî ve seküler bir kuruluş olarak kabul edilir. Vakıf, toplumun geniş bir alanına etki etmiş ve çeşitli ihtiyaçlara cevap vermiştir. Vakıf, işlediği alanlarla halk için önemli bir eylem alanı açmıştır. Örneğin, II. Beyazıt döneminde yapılan vakıflar, binlerce kişiye iş imkânı sağlamıştır (Kuban, 1968).

Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomi tarıma dayalıydı ve toprak mülkiyeti dirlik sistemiyle düzenlenmekteydi. Fethedilen topraklar gelirlerine göre sınıflandırılmış ve askeri göreve karşılık olarak sipahilere dağıtılmıştır. Ancak, sistem XV. yüzyılın sonlarından itibaren bozulmaya başlayarak yerini iltizam sistemine bırakmıştır. Kırsal alandan toplanan vergiler devlet gelirinin ana kaynağı haline geldi ve bu da köylülerin şehirlere göç etmesine neden olmuştur. Bazı sipahi beyleri de ticaretin geliştiği şehirlere yerleşip ticaretle uğraşmaya başlamıştır. Bu süreçte, yönetsel kademelenme ile şehirselleşme arasında önemli ilişkiler görülmüştür (Aktüre, 1975).

XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu, feodal düzen içinde dengeli bir yerleşim organizasyonuna sahipti, teknoloji sınırlarıyla bağlantılı olarak toplum içinde bütünleşmişti. Üretim düzeni için emek ve toprak kıt üretim faktörleri kontrol ediliyordu ve bu kontrol, artan ürün miktarı ile sağlanıyordu. Bu düzende toprağın ve emeğin büyütülmesi, fetihler yoluyla gerçekleştiriliyordu. Bu fetihler, yerlerin kontrol edilebilir ürünlerini arttırmayı ve sisteme entegrasyonunu sağlamayı amaçlıyordu. Merkezi otorite, kontrol ettiği değeri maksimize etmek için gücünü artırmıştır (Tekeli, 2011).

Bu dönemde kale çevresinde yapılaşmamış ticaret alanlarının yerinde bedesten adı verilen yapılaşmalar ortaya çıkmıştır. Bedestenlerin gelişimi, cami, hamam, han gibi unsurlarla birlikte vakıflar aracılığıyla bütüncül bir yaklaşımla gerçekleştirilmiştir. Bedestenler, güvenli yapılarıyla ticaret mallarının ve kent zenginlerinin paralarının korunduğu yerler haline gelmiştir. Bu güvenlik, sermaye için her zaman çekici olmuştur ve zanaatkarları da bedestenlerin çevresine çekmiştir. Böylece, bedestenlerin etrafında üretim, ticaret ve hizmet faaliyetleriyle uzmanlaşmış sokaklar belirmeye başlamıştır (Gündüz, 2020).

Osmanlı şehirlerinde, cami, bedesten ve imaret siteleri önemli bir role sahipti. Yollar genellikle bu alanlarda sonlanır ve aralarında düzenli bir bağlantı bulunmaktaydı. XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren şehrin merkezi, bedesten etrafında şekillenmeye başlamıştır. Bu bölgede hem konaklama alanları hem de ticaret merkezleri bulunurken, büyük camiler genellikle burada konumlanmıştır. Bu merkezden diğer noktalara doğru bir yayılma gözlemlenir ve bu yayılmanın merkezi, bedestenden başlayan ve Uzunçarşı adı verilen geniş bir cadde oluşturmuştur. Uzunçarşı, şehirde üretilen mal ve hizmetlerin ticaretinin yapıldığı önemli bir alandı. Uzunçarşı'ya bağlı olarak farklı iş kollarında faaliyet gösteren esnaf örgütleri bulunur ve esnaf çarşılarının konumu genellikle bedestene göre belirlenmiştir. Ticaretin merkezi olan bedestene yakın konumda olan sanat dalları buraya yerleşirken, özel ihtiyaçları olan dalların ise daha dış kısımlarda bulunması tercih edilmekteydi. Bu düzen, Osmanlı şehirlerinin çarşı ve pazar düzenini belirlemiş ve mekân organizasyonu bu ana merkezlerin etrafındaki mahallelerle tamamlanmıştır. Bu organizasyon, farklı coğrafi yapıya sahip şehirlerde benzer şekilde bulunabilir ve genellikle yaygın bir düzen olarak kabul edilmektedir (Ergenç, 1980).

Kalenin etrafında yer alan kale altı bölgesinde pazarlar kurulmaktaydı. Bu pazarlar, genellikle gezici ticaret faaliyetlerine dayanıyordu. Ayrıca, ticaretle uğraşan yolcuların konaklaması için kervansaraylar da mevcuttu. Kentten biraz uzakta ise tarımla uğraşanların yaşadığı yerler ve tekke ile zaviyeler bulunmaktaydı. Ticaretin nitelik değiştirerek gelişmesiyle XVI. yüzyılda Osmanlı kentleri önemli bir evrim geçirmiştir (Gündüz, 2020).

XVI. yüzyılda Osmanlı kent yönetiminde, kentlilerin kurumsallaşmış bir katılım mekanizması geliştiremedikleri görülmektedir. Kentsel altyapıların inşası vakıflar aracılığıyla yürütülmekteydi. Vakıflar, yönetim açısından özerk kurumlardı ve artı ürünü denetlemek üzere askeri sınıftan oluşmaktaydı. 1546 yılında sayıları 2517 olan vakıflar, 1600 yılında 4117'ye ulaşmıştır. Anlaşmazlıkların çözümünde, merkezi otorite tarafından atanan kadılar görev yapmıştır. Osmanlı kentinin her alt bölümünde, orada

yaşayanların seçtiği bir kethüda bulunmaktaydı. Her üretim ve ticaret faaliyeti bir lonca tarafından yürütülür ve loncalar kendi kethüdalarını seçmiştir (Gündüz, 2020).

Bu dönemde Osmanlı toplumunda yerleşimler arasında başkent, bölgesel merkezler, pazar şehirleri, köyler ve göçebe yerleşimler şeklinde bir hiyerarşi görülmektedir. Bu hiyerarşi, şehirlerin işlevsel farklılaşmasına ve diğer şehirlerle ilişkilerine bağlıdır. Örneğin, İstanbul'un büyük nüfusu, zamanın teknolojisinin sınırlı olmasına rağmen, sosyal sistemin iyi bir şekilde örgütlenmesinin bir sonucudur. Teknolojinin sınırlı olmasına rağmen, büyük şehirlerin beslenmesinde sıkıntı yaşanmadığını, bu dönemde şehre yerleştirilen büyük grupların varlığından anlaşılmaktadır. Bu gruplar, fetihlerle veya göçlerle şehre yerleştirilmişlerdir (Tekeli, 2011).

İstanbul, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi haline gelmiş ve idari, askeri, ticari, sanayi, dini ve sosyal alanlarda yoğun faaliyetlere sahne olmuştur (Tekeli, 2011). Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimar Sinan'ın görev yaptığı dönemde kentleşme politikaları, merkezi otoritenin ve etkili bir bürokrasinin kontrolü altında yürütülmekteydi. Sinan'ın denetlediği ve devlet tarafından finanse edilen binaların çoğu İstanbul'da bulunmaktaydı (yapıların %75'inden fazlası). Devletin Rumeli, Balkanlar ve Orta Doğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli coğrafi bölgelerindeki yatırımları, İstanbul'dakilerle karşılaştırıldığında, miktar ve kapsam açısından oldukça mütevazıydı. İstanbul, Osmanlı İmparatorluğu'nun hızla genişleyen yönetim merkezi olarak büyük önem taşımaktaydı. Bağdat ve Kahire'nin fethinden sonra İstanbul, İslam dünyasının kültürel odağı haline gelmiştir. Şehrin nüfus artışıyla birlikte yeni su temin sistemi, camiler, hamamlar, hastaneler gibi kamu binalarına ihtiyaç duyulmuştur. Büyük yangınlardan sonra kentsel alanların hemen yeniden kullanılması devlet politikasıydı. İstanbul, diğer Anadolu şehirlerinden farklı olarak, XV. yüzyılın ortalarından itibaren Türk-İslam sürecini tamamlamaya başlamış ve XVI. yüzyıl boyunca artan bir yoğunlukla bu süreç devam etmiştir (Aktüre, 1987).

Bu dönemde köyler şehirlerle bütünleşmiş ve iş bölümüne tabi hale gelmiştir. Köylüler tarım arazilerini işlemeye ve toplumsal yükümlülüklerini yerine getirmeye zorunluydu. Köylüler tarlasına istediğini ekme hakkına sahip değildi ve her bölgenin ne yetiştireceği belirlenmişti. Köyler genellikle ortakçılık ve çeltikçilik gibi belirli bir plana göre tarımsal üretimden sorumluydu. Köyler ayrıca çeşitli işlerde iş bölümüne tabi tutulmuş ve tarımsal faaliyetlerin yanı sıra devlete ürün sağlama ve diğer hizmetleri yerine getirme görevlerini sürdürmüştür. Köylerin ortalaması oldukça büyüktü ve göçebe gruplar ve aşiretlerin yanı sıra büyük göçebe gruplar da mevcuttu. Bu gruplar genellikle hayvancılıkla uğraşırken, iklim şartları elverişli bölgelerde iki yönlü bir üretim yapıyordu. Göçer aşiretlerin yönetimsel sisteme entegre edilmesi sağlanmış ve

şehirlere yerleşenler farklı mahalleler oluşturuyordu. Liman şehirleri arasında bir kademelenme ve bütünleşme görülüyordu ve liman şehirlerinde büyük gemilerin ve farklı seviyelerde örgütlenmenin gerekliliği teknolojik sınırlar içinde mümkündü (Tekeli, 2011).

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda toplumsal yapıda ve mekân organizasyonunda çözüme görülmüştür. Sanayileşme gerçekleşmediği için sanayi toplumunun tam olarak bütünleşmiş mekân organizasyonuna geçişi olmamıştır. Bu dönemde nüfus hızla artarken, işsizlik ve vergi yükü de artmıştır. Halk hareketleri ve isyanlar ortaya çıkmıştır. Büyük şehirler hızla büyüyerek bölgesel etkilerini artırmıştır. Mahalli otonomi arttıkça yerel üretimlerde ve sermaye birikiminde artışlar yaşanmıştır. Ancak, başkent İstanbul'un beslenme krizleri gibi sorunlarla karşılaşmasıyla denge bozulmuştur (Tekeli, 2011).

XVII. yüzyıla kadar, bedestenler ve hanlar gibi ticari merkezlerin fiziksel yapıları, geliştikleri alanlarda kalmış ve önemlerini korumuştur. Ticari ve küçük sanat faaliyetlerinin gelişimi, bu merkezler etrafında gerçekleşmiştir (Kutlu & Eray, 2021). Konut alanlarında sosyal hareketliliğin az olması, nüfusun belirli bir dengede kalması ve mahallelerin örgütlenme biçimi nedeniyle, şehirlerin genişleme alanı XVII. yüzyıl sonunda en geniş sınırlarına ulaşmıştır (Aktüre, 1975).

II. Mahmut dönemine (1808-1839) kadar önemli bir kurum olan kadılık, muhtarlık teşkilatının kurulmasıyla yerel yönetimdeki önemini kaybetmiştir. Muhtarlık teşkilatı ilk olarak İstanbul'da, taşrada ise Kastamonu'da kurulmuştur. II. Mahmut'un Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmasıyla ortaya çıkan güvenlik boşluğunu doldurmak ve mali-mülki görevleri daha iyi yerine getirmek amacıyla muhtarlık teşkilatı oluşturulmuştur. Reaya mahallelerinde ise kocabaşlar ve papazlar görevlerini sürdürmüştür. Muhtarlar, Padişahın onayıyla verilen mühürleri kullanarak mahalledeki işlerini yürütmüştür. Tanzimat Dönemi ile mahalle yönetiminde önemli dönüşümler yaşanmıştır. (M. Şahin & Işık, 2011).

1830'lardan itibaren buharlı gemi taşımacılığının ilerlemesi, deniz ticaretinde artışa neden oldu. Osmanlı Akdeniz kıyıları, Avrupa fabrikalarına hammadde sağlayan bir kaynak ve bu üretim için potansiyel bir pazar haline geldi. Liman şehirlerinde (Selanik, İstanbul, İzmir, Mersin, Beyrut, Hayfa ve İskenderiye) bu gelişme özellikle belirgindi (Arnaud, 2008). Bu durum Osmanlılar üzerinde dış etkilerin ağırlığını hissettirmiştir.

Özellikle 1838 İngiliz ticaret anlaşmasından sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun açık bir pazar haline gelmesi, ülkenin sanayileşemeyeceğini gösteriyordu. 1838 anlaşmasıyla birlikte Osmanlı şehirlerindeki üretim faaliyetleri hızla çöktü. Sanayideki bu çöküş,

imparatorluğun batı pazarlarına açılmasıyla, geleneksel ticaret yollarının ve işlevlerinin değişmesiyle ve mekân organizasyonunda önemli değişikliklerle birlikte gerçekleşmiştir (Tekeli, 2011).

1850'lerin ortalarına kadar şehir yönetimi genellikle vilayet idarelerine bırakılmıştı. Ancak o zamandan itibaren, ilk belediye organları oluşturulmaya başlanmış ve bunların ilki 1855'te İstanbul'da kurulmuştur. Yeni yönetimler yasal olarak yeni binaların denetiminden, muhtaçlar için barınakların kurulmasına, pazarların polis denetimine ve sivil sicillerin tutulmasına kadar uzanan uzun bir görev listesinden sorumluydu (Arnaud, 2008).

Osmanlı'da mahalle yönetimindeki değişim ve dönüşüm, 1856 Islahat Fermanı ve Tanzimat dönemi ile başlamıştır. Islahat Fermanı'nın ardından kısa süreli de olsa İstanbul'da belediyecilik deneyimleri yaşanmıştır. Tanzimat dönemiyle birlikte Batı ile ilişkilerin gelişmesi, ekonomik dönüşümler ve kentsel yapıda değişiklikler başlamıştır. Osmanlı Devleti, XVIII. ve XIX. yüzyılların başlarında Aydınlanma Hareketi'nin etkisiyle yerel yönetim organizasyonunda yeniden yapılanma çabalarına girişmiştir. Bu değişim ve dönüşüm çabalarının temelinde Batı'ya yetişme ve Batı'nın üstünlüğüne karşı mücadele etme isteği yatmaktadır. Batı kentlerinde görevlendirilmiş aydınların oradaki kentin fiziki koşullarına hayranlık duyması Osmanlı kentleri için rol-model olmuştur (M. Şahin & Işık, 2011).

Tanzimat Dönemi, mahalle yönetiminde önemli değişikliklerin yapıldığı bir dönemdir ve Osmanlı modernleşmesinin başlangıcı olarak kabul edilir. Bu dönemde batılılaşma hareketleri yerel yönetimlerde de etkili olmuştur. II. Mahmut dönemindeki reformların ardından devlet, Tanzimat'ın hemen sonrasında halkla ilişkileri iyileştirmek amacıyla yeni düzenlemeler yapmıştır. Bu dönemde danışma meclisleri kurulmuş, rüşvet ve yolsuzlukla mücadele tedbirleri alınmış ve güvenlik konularında iyileştirmeler yapılmıştır. 1858'de yayımlanan talimatla, memurların görevleri belirlenmiş ve ülke; eyalet, liva (sancak), kaza ve köylere ayrılmıştır (M. Şahin & Işık, 2011).

Yönetimsel merkezler, Tanzimat dönemine kadar şehir dokusunda belirgin bir yer tutmamış ve devlet işlerini gören memurlar genellikle evlerinden çalışmışlardır. Bu nedenle, şehirlerde aristokrat mahallelerine pek rastlanmamış, saraylar ve konaklar genellikle mahalle içine dağılmıştır (Aktüre, 1975).

Bu dönemde, batının ticaret ve endüstri sermayesi ülkeye girmiştir. Ancak, bu sanayi kuruluşları Türkiye'nin sanayileşmesinden çok dış kontrolün artışının bir göstergesiydi. Bu kuruluşlar için doğal kaynakların kontrolü gerekliliği ortaya çıkmıştır. 1858'de çıkan arazi kanunnamesi, özel mülkiyetin toprak üzerinde yaygınlaşmasını

sağlamış ve Osmanlı toprak rejiminin temelini oluşturdu. Ancak, bu yabancıların kontrolünde bir toprak rejimi olarak devam etmiştir (Tekeli, 2011).

1855'ten sonra liman kentlerinde belediye örgütlenmesi başlarken, İstanbul'daki belediye örgütlenmesinin diğer şehirlere yayılması ve kurumsallaşması gecikmiştir. Bunun nedenleri arasında, Osmanlı toplumsal düzeninin İslam hukukuyla Batı hukuku arasındaki çelişkiler ve teknik eksiklikler yer alır. İstanbul'da gerçekleştirilen plânlama deneyimleri, özellikle yangınların büyük tahribatı sonrasında önceliklidir. İtalyan mühendis Luigi Storari'nin İzmir ve İstanbul'da yangın yerlerinin düzenlenmesi amacıyla (1848-1862 yılları arasında) başlayan plânlama faaliyetleri, ızgara plân ve dik açılı yol şemalarıyla dikkat çeker. Bu plânlama faaliyetleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun kentsel mekânını modernleştirme çabalarının önemli bir parçasını temsil eder (Özcan, 2006).

Özellikle yolların genişletilmesinin mülkiyet kayıplarını artırması üzerine, 1848 tarihli nizamname hükümleri gereği %25 olarak belirlenen bedelsiz terk oranı %33'e yükselmiş ve devlet tarafından fark karşılanmıştır. İtalyan mühendis Luigi Storari, İstanbul'da Sur içi ve Beyoğlu bölgelerinde çeşitli mahallelerin yol şemalarını düzenlerken, 1857'de Yeniköy'ü plânlamıştır (Özcan, 2006).

1864 Vilayet Nizamnamesi, yerel yönetimlerde merkezîyetçiliği azaltarak valilerin daha bağımsız hareket etmelerini sağlamayı amaçlamıştır. Bu nizamname ile kasaba ve şehirlerdeki en az elli hanelik yerleşim birimleri mahalle olarak kabul edilmiş ve bu mahalleler köy statüsüne alınmıştır. Bu düzenlemelere göre muhtarlar, köylerde asayiş ve vergi tahsilatı gibi işlerde hükümetin icra organı olarak görev yapacak, su yolu, çeşme, mektep ve cami gibi yapıların bakım ve onarımını üstlenecektir. Köy zabıtası işleriyle ilgilenen bekçi ve korucuların yönetimi de muhtarlara verilmiştir. İhtiyar meclisleri ise, vergi dağıtımını denetlemek, köylerin temizliği ve tarımın gelişimi ile ilgili konuları görüşmek ve belirli hukuki davalara bakmak gibi görevleri üstlenmiştir (M. Şahin & Işık, 2011).

Nizamname'ye göre özellikle yeni ulaşım araçlarının geçişini sağlayacak şekilde yolların genişletilmesini ve yol istikâmet haritalarının hazırlanmasını öngörmüştür. Bu dönemde İstanbul'da kadastral haritalar hazırlanmış, Anadolu'da ise Edirne, Çorum, Bursa, Eskişehir gibi şehirlerde hâlihazır haritalar yapılmıştır. Turuk ve Ebniye Nizamnamesi'nin Anadolu'daki etkileri, İskân-ı Muhacirûn Komisyonu'nun göçmen mahallelerini planlamasıyla görülmüştür. Türk kent planlama tarihinde önemli bir dönüm noktası olan bu uygulama, Devlet tarafından göçmenlerin toplu ve örgütlü yerleştirilmesini sağlamıştır (Özcan, 2006).

XIX. yüzyılda kentleşmenin artmasıyla, Anadolu kentleri dış ticarete açılmıştır. Bu dönemde, yabancı tüccarlar ve aracılar, yerel üretimin çöküşüne yol açarak kentlerde sosyal grupların ayrışmasına neden olmuştur. Bu süreçte, kentlerde geleneksel çarşıların yanı sıra yeni ticari merkezler de oluşmuştur. Bu yeni merkezlerde, iş hanları, bankalar ve oteller gibi farklı işlevlere sahip yapılar bulunmaktadır. İstanbul gibi ticaretin yoğun olduğu bölgelerde ise, özellikle XIX. yüzyılda batı tarzında ticari yapılar inşa edilmiştir. Bu yapılar, Osmanlı topraklarında dış ticaretin yapıldığı bölgelerde de gözlemlenmiştir (Kutlu & Eray, 2021).

Bu dönemde ulaşım ağının gelişmesiyle büyük liman kentleri (Selanik, İstanbul, İskenderun, Beyrut vb.) daha fazla önem kazanmış ve Anadolu'nun eski geleneksel ulaşımının demiryolu ile bütünleşmesinin önemli sorunlara yol açmıştır. Ülke içindeki ekonomik bütünleşmeyi engelleyen sadece ulaşım ağının şekli değil, gümrük ve vergi sistemi de bu bütünleşmeyi engelleyici bir şekilde kurulmuştu. Örneğin, 1838'deki anlaşmadan sonra yabancı tüccarlar Osmanlı İmparatorluğu'nda sattıkları mallar için %5 vergi öderken, Osmanlı tüccarları başka eyaletlere taşıdıkları ürünler için %12 vergi ödemek zorundaydı. Bu anlaşma, imparatorluğun iç bölünmesini güçlendirmiştir (Tekeli, 2011).

Batıya açılmanın etkisiyle İstanbul'un nüfusu artmaya devam etmiş ancak kendi hinterlandı ile bağlantıları zayıfladığı için XIX. yüzyılın ikinci yarısında kıtlıklarla karşılaşmıştır. Bu dönemde İstanbul'da yaşayan azınlık ve varlıklı grupların yaşadığı mahalleler ile Türk ve Müslüman mahalleleri arasında belirgin bir ayrım olmuştur. İmparatorluğun batı ile ilişkilerinin ekonomik yaşamını körelttiği Anadolu şehirleri, Batılılaşma hareketine karşı çıkan muhafazakâr merkezler haline gelmiştir. İç bölgelerdeki muhafazakarlık, daha sonra daha alt merkezlere doğru kaymıştır (Tekeli, 2011).

Türk kent planlama deneyimlerinde önemli bir yaklaşım, erken Cumhuriyet dönemine kadar uzanan Güzel Kent ve Artistik veya Estetik Kent anlayışlarıdır. Bu yaklaşımlar, Batı'da Haussmann uygulamalarına alternatif olarak yeniden değerlendirilmiş ve düzenlilik ile simetriklik ilkelerine dayanan Güzel Kent ile tarihsel ve estetik değerlerin vurgulandığı Estetik Kent fikirlerini içermektedir. Tanzimat döneminde, özellikle yangın sonrası kentsel mekân düzenlemeleri ve göçmen mahallelerinin planlamasında, bu yaklaşımların etkili olduğu görülmektedir. Türk imar sisteminin kuruluş sürecinde, Batı plânlama yaklaşımlarından etkilenildiği ve özellikle Fransa modelinden ilham alındığı veya yangın sonrası düzenlemelerde ve göçmen mahallelerinde simetrik ve düzenli mekânsal örüntülerin kullanıldığı fark edilmektedir (Özcan, 2006).

1864'te Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn'un yeniden yapılanması, Türk mühendislerin kentsel planlama süreçlerinde etkin rol oynamaya başlamasını sağladı. Kasımpaşa-Çırçır yangını sonrası hazırlanan planda Türk mühendis Ali Bey, Turuk ve Ebniye Nizamnamesi'nin %25 bedelsiz terk oranını uyguladı, bu Türk mühendislerin ilk etkin plân uygulamasıydı. Hocapaşa yangını sonrasında kurulan komisyon, Türk mühendis Es-Seyyid Mehmed Kemaleddin Bey'e bir ifraz plânı hazırlattı. Bekir Paşa'nın İstanbul için hazırladığı Batı etkili plân uygulamaya konulamadı ancak anıtsal camiler ve kentsel açık alanlar üzerinde yoğunlaştı. 1869-1874 arasında Âsâr-ı Atîka Nizamnameleri ile tarihi miras korunmaya alındı ve kentsel yenileme hareketleri başladı. 1879-1882'de Bursa'da Ahmet Vefik Paşa'nın valilik döneminde Haussmann etkisi görülen kentsel dönüşümler gerçekleşti, Türk mühendislerin etkisi arttı ve Batı'dan esinlenen uygulamalar Türk şehirlerine yayıldı (Özcan, 2006).

Erken plânlama deneyimleri, Alman subayların Türkiye'ye gönderilmesiyle başlamıştır. Von Moltke ve Von Vincke gibi subaylar, askeri eğitim görevlerinin yanı sıra İstanbul ve Ankara gibi şehirler için modern anlamda sayılabilecek ilk plânlar hazırlamışlardır. İlerleyen yıllarda, kentlerin fiziki dönüşümüne paralel olarak, 1839 tarihli "ilmühaber" adlı ilk imar talimatnamesi niteliğindeki belgenin yayımlandığı bilinmektedir (Kejanlı et al., 2007). Bu plân, yangınların önlenmesi için önemli düzenlemeler içermiştir, ancak etnik ve dini farklılıkların yapı yükseklikleri üzerindeki belirleyiciliği gibi bazı sorunlara işaret etmiştir. Bu dönemde, kentlerin altyapı faaliyetlerinin yürütülmesi için "imar meclisleri" kurulmuş ve Nafia Nezareti (Bayındırlık Bakanlığı) oluşturulmuştur. 1848-1849 yıllarında ise kentsel yapı faaliyetlerine yönelik bir dizi yasal düzenleme yapılmıştır. Bu düzenlemelerde, ulaşım sistemleri ve yangınların önlenmesi gibi mekânsal sorunlara çözüm aranmış, Batı başkentlerinden örnekler alınmıştır. Tanzimat dönemindeki plânlama deneyimleri, Osmanlı kentlerinin modernleşme sürecindeki önemli adımlarını temsil etmektedir (Özcan, 2006).

Haussmann'ın mekânsal düzenlemelerindeki ideolojik öncelikler, geçmişin izlerini dikkate almadan gerçekleştirilen tarihi yapıları yok sayarak yeni bir düzen kurmayı hedeflerken, Ahmet Vefik Paşa'nın Bursa uygulamalarında bu durum gözlemlenmemiştir. Temel farklılık, Haussmann'ın siyasal ve yönetsel değişimlere odaklanırken, Ahmet Vefik Paşa'nın mekânsal gereksinimlere dayanarak yangınları önleme ve yeni ulaşım araçlarının geçişine uygun yol ağları oluşturma amacıyla hareket etmesidir (Özcan, 2006).

Ebniye Kanunu'nun (1882) çıkarılmasıyla Türk imar sisteminde önemli bir dönüm noktası yaşanmıştır. Bu kanun, kentsel alanlarda her türlü yapılaşma için "Sultan izni"

gerekliliğini getirerek, yapılaşma taleplerinin belirli koşullara bağlanmasını sağlamıştır. Ayrıca, Ebniye Kanunu ile kentsel ulaşım sistemleri ve yapı malzemeleri üzerinde çeşitli sınırlamalar getirilmiştir (Özcan, 2006).

Ebniye Kanunu, mülk sahiplerinin yapılaşma izni alabilmeleri için karakol ve okul alanlarını ücretsiz olarak terk etmelerini ve yapılaşma sonucunda ortaya çıkacak kentsel hizmetlerin altyapı maliyetlerine katkıda bulunmalarını gerektirir. Ayrıca, kanun kapsamında kentsel ulaşım sistemi beş farklı kademede tanımlanırken, sokak üzerine çıkma veya çıkıntı yapılması yasaklanmış, yol genişlikleri ile yapı yükseklikleri arasındaki ilişkiler yeniden düzenlenmiştir. Yangınlara karşı ahşap yapıların yasaklanması ve yangına dayanıklı malzemelerin kullanımı gibi yapı malzemelerine ilişkin sınırlamalar da getirilmiştir (Özcan, 2006). Bu yasal düzenlemeler, Türkiye'nin kentlerinin fiziki yapısını ve dönüşüm eylemlerini 1957 yılında 6785 sayılı İmar Kanunu yürürlüğe girene kadar yönlendirmiştir (Yenice, 2014).

Ebniye Kanunu'nun yasal düzenlemeleriyle birlikte, kentsel alanlardaki ulaşım ağı düzenlemelerinde Batı plânlama ilkeleri, özellikle ızgara yol şemaları gibi, benimsenmeye başlamıştır. Bu durum, kentsel mekân organizasyonlarında geleneksel ve Batı etkili yerleşim düzenleri arasında ikili bir yapı oluşmasına neden olmuştur. Bu ikili yapı, geleneksel İslâm hukuku ve Tanzimat reformları çerçevesinde örgütlenen eski kentsel mekânlar ile Batı etkili yeni mahalleler arasındaki farklılıkları yansıtmaktadır (Özcan, 2006).

Ebniye Kanunu'nun ardından gerçekleştirilen planlama çalışmaları incelendiğinde, Haussmann'ın etkilerini taşıyan ve Ahmet Vefik Paşa'nın Bursa'daki imar faaliyetleriyle başlayan sürecin, kent yöneticileri tarafından yangın sonrası planlama çalışmalarında örnek alındığı görülebilir. Örneğin, 1898-1903 ve 1907-1911 yılları arasında Edirne Belediye Başkanı olan Dilaver Bey'in imar faaliyetleri, Haussmann ve Ahmet Vefik Paşa uygulamalarına atfedilebilir. Dilaver Bey'in görevlendirdiği Fransız mühendisler, Ebniye Kanunu'nun çerçevesinde Edirne Kaleiçi Mahallesi yangın yerini ızgara plan ve dik açılı yol şemasına göre düzenlemiştir (Özcan, 2006).

Benzer şekilde, 1912-1914 yılları arasında İstanbul Belediye Başkanı olarak görev yapan Cemil Topuzlu Paşa da Paris izlenimlerinden etkilenerek "İstanbul'u asrî bir şehir yapmak için yıkılıp yeniden kurmak lazımdır." felsefesiyle geniş yollar açılması ve kamusal parklar oluşturulması üzerine odaklanan planlama çalışmalarını başlatmıştır (Özcan, 2006).

Bu süreçte dikkate değer bir gelişme, Hazine-i Hassa'ya ait araziler üzerinde mimar Sarkis Balyan tarafından gerçekleştirilen Sıra Evler Projesi'dir. Bu proje, yol

düzenlemeleri ile yapılaşma düzeninin birlikte tasarlandığı ilk plânlama deneyimi olarak önemlidir (Özcan, 2006).

Ebniye Kanunu sonrası dönemde yapılan planlama deneyimleri arasında, yabancı sigorta şirketleri tarafından sigorta bedellerinin tespiti amacıyla hazırlatılan yangın sigorta haritaları da öne çıkmaktadır. Bu haritalar, İstanbul'un kentsel alan kullanım biçimlerini ve yol sistemlerini analitik olarak göstererek Cumhuriyet dönemi planlama deneyimlerine katkı sağlamıştır (Özcan, 2006).

2.3. Erken Cumhuriyet Dönemi Kent Planlaması ve Modernist Yaklaşımlar

Cumhuriyet dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'nun emperyalist dış ilişkilerine karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemde, askeri kadroların Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı sırasındaki mekân düzenlemesi ve ulaştırma sistemlerinin zorluklarını gözlemlemesi, bilinçli bir nüfus yerleşim ve ulaşım politikasını benimsemelerine yol açmıştır. Bu politika değişiklikleri, mekân organizasyonunda önemli değişikliklere neden olmuştur (Tekeli, 2011).

Cumhuriyet döneminde Türkiye'nin kentlerindeki ana sorun, savaş sırasında yakılan ve yıkılan kentlerin yeniden inşasıydı. Bu durum kentsel dönüşüm çabalarının odak noktasını oluşturdu. Özellikle mülkiyet sorunlarının çözümlenememesi, batı Anadolu kentlerinde yaşanan yangınlar sonrasında karşılaşılan bir başka boyuttu. Bu sorunları çözmek amacıyla 1882 tarihli Ebniye Kanunu'nun bazı maddeleri değiştirildi. Cumhuriyet döneminde, eski kentlerin yanı sıra yeni kentlerin oluşturulması da önemli bir hedef haline geldi. Bu süreçte Başkent Ankara'nın imarı özellikle dikkat çekti. Ancak, gerçekleştirilen yasal düzenlemeler Türk kentlerinin mimari mirasını ve tarihsel-mekânsal altyapısını zorladı. Özellikle Türk kenti kavramına ilişkin tartışmalar, bu düzenlemelerin Türk kentlerinin tarihi dokusuyla uyum sorunlarına tepkisel bir nitelik taşıyordu (Yenice, 2014).

1923-1946 arasında, Cumhuriyet'in Batılılaşma, Osmanlı imajının değiştirilmesi, emperyalist etkilerin azaltılması, milli sanayinin korunması ve Anadolu'nun geliştirilmesi gibi önemli hedeflerle karşı karşıya olduğu görülmektedir. Bu dönemdeki mekân düzenleyici politikaların seçimlerinde, yukarıda belirtilen kriterlerin hâkim olduğu gözlemlenmektedir (Tekeli, 2011).

Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte köy ve mahalle yönetiminde birçok yenilik yapılmıştır. Atatürk, köylülerin sorunlarını çözmek amacıyla köy ve mahalle yönetimine önem vermiş ve bu bağlamda 18 Mart 1924 tarihinde çıkarılan "Köy Kanunu" ile (M. Şahin & Işık, 2011) özellikle kırsal yerleşmelerin iyileştirilmesi adına adımlar atılmıştır.

Türkiye ile Yunanistan arasında 1923'te imzalanan nüfus mübadelesi protokolü, acil bir şekilde beş yüz bin kişinin yerleştirilmesini gerektmekteydi. Bu olay, Cumhuriyet'in karşılaştığı ilk büyük sınavlardan biri olmuştur. Mübadillerin yerli halkla bütünleşmesi ve uyum sağlaması, tarımsal bilgi paylaşımı ve üretimin artması, uluslaşma süreci açısından büyük önem taşımıştır. Devlet, mübadilleri Cumhuriyet ilkelerine bağlı vatandaşlar haline getirmek için çaba harcamış ve onları ideal Cumhuriyet köylüleri olarak görmüştür. Bu durum, ideal Cumhuriyet köyü fikrinin kırsal alanda imar ve modernleşme projesinin merkezi bir parçası olarak denenmesi için önemli bir fırsat sunmuştur. Planlamasıyla örnek teşkil etmek amacı güden bu yerleşimler “numune köyler” şeklinde adlandırılmıştır (Örmecioğlu, 2019).

1923 yılında mübadillerin yerleştirilmesi amacıyla Numune köylerinin yapımına, çeteler sebebiyle büyük ölçüde yıkıma uğramış Samsun'dan başlayarak gerçekleştirilmiştir. İlk aşamada Samsun ve çevresinde on beş köy oluşturulması planlanmış olsa da, sonuç olarak sadece Samsun'da yedi, İzmir ve Bursa'da ikişer, İzmit, Adana ve Antalya'da birer köy yapılabilmektedir. Zaman içinde bu uygulama yaygınlaşmış ve 1934'te sona erdiğinde inşa edilen köylerin sayısı altmış dokuzu bulmuştur (Örmecioğlu, 2019).

1928'den sonra Numune köylerinin inşasında modernleşme ve kırsal kalkınmanın temsili fikri öne çıkmaya başlamıştır. Bu dönemde yapılan köylerin bir kısmı özellikle Eskişehir-Ankara tren hattı üzerinde yer almış, bunun sebebi olarak hattın Ankara'ya İstanbul'dan ulaşmanın önemli bir yolu olarak görülmesi olmuştur. Köy-kent arasında sosyo-mekânsal denge kurmak, kurucu kadrolar için kırsal alanda ekonomik ve sosyal kalkınmanın önemli bir parçasıydı. Kozanoğlu gibi dönemin önde gelen köycü-mimarları, kır ve kent arasında donatı eksikliğinden doğan bir mekânsal farklılığa dikkat çekmiş ve köylülerin kentlere hücum etmemesi için köylerinin ihtiyaçlarının karşılanması gerektiğini vurgulamıştır (Örmecioğlu, 2019).

Türkiye'de meydan yapılarının gelişmemesi, kentsel yaşamda kamusal alan kavramının eksikliğinden kaynaklanır. Cumhuriyetin kuruluşundan sonra, devlet tarafından inşa edilmeye çalışılan kamusal alanlar, vatandaşların temsil edilme alanı olarak görülür. Türkiye'de kamusal alanlar hakkındaki tartışmalar genellikle iki ekseninde yoğunlaşır. Birinci yaklaşım, devletten bağımsız bir şekilde gelişen ve özgürlük alanı olarak görülen kamusal alan anlayışıdır. Diğer yaklaşım ise devletin doğrudan ilişkilendirildiği ve devlete ait kuralların uygulandığı alanlar olarak düşünülen kamusal alanların tasarlanmasıdır. Bu iki yaklaşım, neo-liberal politikalar ve küreselleşme döneminde değişime uğramıştır (Akman, 2020).

Cumhuriyet döneminin politikaları, Osmanlı toplum düzenine bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Bu politikalar; yönetsel merkezin İstanbul'dan Ankara'ya taşınması, il merkezlerinin idari ve kültürel merkez haline getirilmesi, demiryollarıyla ülkenin bir ağ gibi örülmesi ve küçük Anadolu şehirlerine büyük devlet sanayilerinin yerleştirilmesi gibi dört ana başlık altında toplanabilir (Tekeli, 2011).

İstanbul'un bin yıllık Bizans ve 500 yıllık Osmanlı başkenti olmasının ardından Ankara'ya taşınması, sadece sembolik değil, aynı zamanda bölgesel kalkınma politikalarının erken bir örneğini oluşturmuştur. Ankara'nın başkentlik statüsü, kentsel gelişim ve büyüme için önemli bir karar alma yetkisi sağlamış ve ülkenin iç bölgelerine odaklanmasını teşvik etmiştir (Tekeli, 2011).

Demiryolu politikasıyla desteklenen sanayileşme çabaları, küçük Anadolu şehirlerine sanayi tesislerinin yayılmasını amaçlamış ve sosyal değişimi teşvik etmiştir. Bu politikalar hem sembolik hem de bölgesel kalkınma açısından önemli adımlar olarak değerlendirilebilir (Tekeli, 2011).

Modernizm, aydınlanma döneminin bir ürünü olarak ortaya çıkmış ve zamanla değişerek günümüze kadar gelmiştir. Aydınlanma, XVIII. yüzyılda akılcı bilim anlayışıyla insan düşüncesini dinin baskısından kurtararak özgürleştirme amacını taşımıştır (Tekeli, 2009). Modernizm anlayışı geleneksel düşünceye yer vermemiş olup Nietzsche'nin tabiriyle "yıkıcı yaratıcılık" özünü benimsemiştir. Kentleşmeyi ve endüstrileşmeyi destekleyen Modernizm anlayışında işlevsiz bulunan her türlü yapının temizlenmesi gerekmektedir. Modernizm akılcılığı, yalınlığı ve işlevselliği savunmaktadır.

Modernist kent planlaması, kentin bütünsel bir yapı olarak görülmesini ve her parçanın sıkı bir şekilde belirlenmesini öngörür. Bu yaklaşım geniş kapsamlı, metropoliten alanın tamamını içeren ve teknik rasyonellik ilkesini ön plana alan planlar yapmayı amaçlar. Ancak, bu yaklaşımın sonucunda ortaya çıkan kentler sıkıcı, tekdüze ve yüzeysel olarak eleştirilmiştir. Kent, kitle üretiminin ve kitlesel tüketimin kurbanı haline gelmiştir. Bu eleştirilere karşı, farklı mekanların ve karışımların birleşimini içeren çeşitli stratejiler geliştirilmiştir (Tekeli, 2009).

Türkiye'nin coğrafyasında modernitenin kent planlaması üzerindeki etkileri gözlemlenmektedir. Osmanlı döneminde, sanayileşmenin gerçekleşmemesi nedeniyle Batı'da görülen sanayi kentlerine tepki niteliğinde modern kent planlaması uygulanmamıştır. Ancak, Batı'daki gibi eski dokuların tasfiye edilmesi gibi adımlar atılmıştır. Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında ise, ulusal kimliği güçlendirmek amacıyla Ankara'nın planlanması modernizmin bir projesi olarak ele alınmıştır. 1950-

1980 döneminde hızlı kentleşme yaşanmış, ancak bu durum bazı sosyolojik sorunları beraberinde getirmiştir. Modernistler, kırsaldan gelen göçmenlerin kent yaşamına entegre olamayacaklarını düşünmüşlerdir (Yalçın, 2023).

1950'li yıllar Türkiye'de kentlerin hızlı büyümesine ve kentleşme sürecinin yaşanmasına tanıklık etti. Bu dönemde, çok partili siyasi sisteme geçiş ve liberal ekonomi politikalarının benimsenmesiyle birlikte sanayileşme ve kırdan kente göç hareketleri hız kazandı. Bu süreçte ortaya çıkan konut talebi ve nüfus artışı, yasadışı konut bölgelerinin oluşmasına neden oldu. Sorunların çözümü için yapılan yasal düzenlemeler arasında 5218 sayılı kanunun, belediyelere arsa üretme yetkisi vererek şehir içindeki arazilerin belediyelere devredilmesini öngördüğü görülüyor. Benzer şekilde, 775 sayılı Gecekondu Kanunu gecekondu bölgelerinin düzenli konut alanlarına dönüştürülmesini hedefledi ve ıslah, tasfiye ve yeniden yapılanma çalışmaları yürütüldü. Ancak, İstanbul'da 6785 sayılı İmar Kanunu'nun 42. maddesiyle gerçekleştirilen büyük kentsel operasyonlar, tarihi dokuyu tahrip etme eleştirilerine maruz kaldı. 1960'lı yıllardan sonra, Türkiye'de kent planlamasında önemli değişimler yaşandığını belirtir. Bu dönemde, kentlerin hızla büyümesiyle birlikte, tek parsel içindeki müstakil konutların yerini apartmanlara bırakmasıyla kentlerin yerleşim alanlarında yenilenme süreci hızlandı. Ancak, bu süreçte plancılar ile mimarlar arasında bir kopukluk yaşandı ve benzer imar planları ve apartman yapıları, kentlerin birbirine benzemesine yol açtı (Ünlü, 2018; Yenice, 2014).

1965 tarihli 634 sayılı Kat Mülkiyeti Kanunu, kentlerin fiziki dönüşümünde önemli bir rol oynamıştır. Bu kanun, yapıların birbirinden bağımsız kullanıma ve bağımsız mülkiyet hakkına olanak sağlamıştır. Yürürlüğe girmesiyle birlikte kentlerdeki az yoğun konut stokunun yıkılarak çok katlı apartmanlara dönüşümü hız kazanmıştır. Özellikle kent merkezlerinde küçük ve parçalı mülkiyet desenine sahip alanlarda, mevcut kentsel dokunun yerine yeni yapılı çevrelerin oluşturulmasını teşvik etmiştir. Bu durum, konut açığının giderilmesine yönelik bir adım olarak görülebilirken, yapı yoğunluğundaki artışın beraberinde getirdiği olumsuz etkiler günümüzdeki tartışmaların odağında yer almaktadır (Yenice, 2014).

1980 sonrasında ise, Batılılaşmanın Batı ile entegrasyonu ön plana çıkmıştır. Kentlerde yaşayan nüfusun artmasıyla birlikte, gecekondu ve çarpık kentleşmeye ilişkin çıkarılan af yasalarıyla kent mekânı modernite anlayışı dışında şekillenmeye başlamıştır. Modern kent yapısı, kimlik kaybına ve kimliksiz çevre oluşumuna yol açması nedeniyle eleştirilere maruz kalmıştır. Bu eleştiriler, 1960'lı yıllarda yaşanan karşı kültürel hareketlerle birlikte postmodernizmin etkisiyle Modernist etkinin yerini almıştır (Yalçın, 2023).

3. KENT TARİHİ ŞABLONUNUN GÜNÜMÜZ KENTLERİNDE İNCELENMESİ

3.1. Side

Side, günümüz Antalya'nın Manavgat ilçesinin sınırlarında yer alan ve Hellenistik dönemden günümüze kadar yerleşim görmüş bir kenttir. Side'nin ilk yerleşimi hakkında net bilgi elde edilmemesiyle beraber MÖ. 64 – MS. 24 yılları arasında yaşamış Antik Coğrafyacı, Tarihçi ve Filozof Strabon, Side'nin Antik Bölgelerden olan Pamfilya bölgesinde yer aldığını ve tersanelerinin, yine antik bölge olan Kilikialılara açık olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Strabon Side'yi Aeolis kenti olan Kyme'nin bir kolonisi olarak tanımlamıştır (Strabon, 2018).

Antik çağda Pamfilya, Küçük Asya'nın güney kıyısında, batıda ve kuzeyde Toros Dağları, doğuda Melas Nehri (Manavgat Çayı) ve güneyde Akdeniz ile çevrili olan ve bugünkü Antalya'ya ait kıyı ovasını kapsayan bir bölgedir. Bu bölge, jeopolitik konumu ve verimli toprakları sayesinde, erken dönemlerden itibaren insanlar tarafından yoğun bir şekilde iskân edilmiştir. Pamfilya'da Yunan polisleri tarzında birbirleriyle rekabet eden büyük şehirler kurulmuş, ancak bu şehirler kalıcı bir birlik veya bağımsız bir devlet oluşturamamıştır. Bölge halkı tarım, hayvancılık, balıkçılık ve deniz ticareti ile geçimini sağlamıştır (Mansel, 1963).

Side, Pamfilya'nın en önemli liman kenti olup, Bergama kralı Attalos II tarafından Attalea (Antalya) kurulana kadar bölgedeki tek liman kentiydi. Kent, yaklaşık 1 km uzunluğunda ve 350-400 m genişliğinde bir yarımada üzerinde, Eurymedon Nehri'nin doğusundaki kumullarla çevrili bir konumda bulunmaktaydı. Romalı tarihçi Livy, kentin bu konumunu "Side'den denize doğru çıkıntı yapan bir burun" olarak tanımlamıştır (Mansel, 1963)

Kısaca Side'nin siyasal tarihi Şu Şekildedir: M.Ö. VI. yŐzyılda Lidya Krallığı'nın, ardından Pers İmparatorluğu'nun kontrolŐne geçmiş, BŐyŐk İskender'in M.Ö. 329 yılında fethetmesiyle Grek kŐltŐrŐ kente yayılmıştır. Hellenistik dönemde el değiştiren Şehir, M.Ö. 188'de Bergama Krallığı'na verilmiş ve daha sonra bağımsızlığını kazanarak en parlak dŐneminini yaşadı. Roma döneminde bŐyŐk bir ticaret merkezi haline geldi ve zengin mimari yapılar inşa edilmiştir. M.S. VII. yŐzyıldan itibaren Arap akınlarıyla Şehir zayıflamış olup X. yŐzyılda terk edilmiştir. XII. yŐzyıldan itibaren Selçuklu TŐrkleri bölgeyi fethetmiŐtir. XIV. YŐzyılda ise Giritli MŐslŐmanlar yerleşmiş ve bugŐnkŐ Selimiye KŐyŐ (Side) kurulmuştur (Akıner, 2018).

Side, antik dönemde surlarla çevriliydi ve surların bazı kısımları hala ayakta dır. Deniz duvarı ise kŐtŐ durumdadır ve orijinal breŐ bloklardan yapılan duvardan az sayıda iz kalmıştır. Bazı dikdörtgen kulelerin ve göney ucunda bŐyŐk bir kulenin temelleri gŐrŐlebilir. GŐnŐmŐzde ayakta duran duvarlar, çeşitli malzemelerden yapılmış taŐlardan oluşur. Muhtemelen Roma İmparatorluk döneminde, bu duvarlar kısmen sŐkŐlerek malzemeleri anıtsal yapılar için kullanılmıştır. Kapıların yerleri kesin olarak belirlenememiŐtir, ancak bazı geçiş noktalarında kapıların bulunduğu tahmin edilmektedir (Mansel, 1963).

Yarımada'nın göney ucunda bir liman bulunmaktadır. Bu liman, toprak kazılarıyla oluşturulmuş yapay bir tesis olup, dŐzensiz bir Őçgen Şeklinde alana kesilmiştir. GŐneyde, limanı göney rŐzgarlarına karşı koruyan bir mendirek bulunmaktadır. Mendireğin Őst kısımlarında hala bloklar bulunmaktadır ve bu, mendireğinin dŐz bir Şekilde olduğunu göstermektedir. Ancak, mendireğinin Őst kısmının bozulmuş olması nedeniyle, orijinal geniŐlik belirlenemez durumdadır. Bu iki limanın başlangıçta bir bŐtŐn oluŐturup oluşturmadığı ve onları ayıran setin sonradan mı eklendiği bugŐn belirlenememektedir. Ancak, limanın yapay bir iskele oluŐturduęuna dair bazı iddialar dŐŐŐk bir olasılığa sahiptir. Mevcut set kalıntıları, geç bir döneme işaret etmektedir (Mansel, 1963).

Athena ve Apollon tapınakları, Side limanını gören stratejik bir konumda yer alır. Apollon Tapınağı, geçmiŐte denizden gelen gemilere rehberlik eden bir fener olarak hizmet vermiş ve limandaki faaliyetleri aydınlatmıŐtır. BugŐn ise, bu tapınak hâla gŐrkemi ve bŐyŐklŐęŐyle limana hakimiyetini sŐrdŐrmektedir. Ayrıca limanda yer alan Athena tapınağı deniz ticaretini korumak amacıyla inşa edildiği dŐŐŐnŐlmektedir (Akıner, 2018). Side'nin Hellenistik DÖnemdeki en belirgin kentsel morfolojik bulguların tapınaklar, liman, kuzeybatı-gŐneydoęu doğrultusundaki kara urları, kapılar ile sŐtunlu caddeler olduğu ifade edilmektedir (Atalay, 2016).

merkezinin bu mevki olması oldukça mümkündür. Bu kent merkezi tiyatro-agora-anıtsal çeşmeler ve kent giriş kapısından kıyıda yer alan görkemli Apollon ve Athena tapınağına değin ana aks ile devam ediyor olabilir.

M.S. III. yüzyılın sonlarında Side ve diğer Anadolu kıyı kentlerine yönelik saldırılar nedeniyle, Mansel'e (1978) göre, IV. yy. ortalarında tiyatro sahne binasının arka bölümünü de içine alan sur duvarı devşirme malzemeyle inşa edilmiştir. Yarımadanın en dar yerinden geçerek şehri küçültmek amacıyla örülen 'Phillipus Attius' duvarı, kenti ikiye bölmektedir. Ancak, Foss (1996) tarafından yapılan tarihlendirme, duvarın inşasını VII. yüzyıla kadar uzatmaktadır. Bu nedenle, 'Phillipus Attius' duvarının tam tarihi kesin olarak belirlenmemektedir (Akıner, 2018).

IV. ve V. yüzyıllardan sonra paganlık yasaklanmış ve Hristiyanlık güçlenmiştir. Buna bağlı olarak kentin hızla yeni bir görünüm alması ihtimaller arasındadır. Bu evreden sonra Bizans döneminde Side, bir piskoposluk merkezi olarak önemli bir dini yapılar merkezi haline gelmiştir. Pagan dininin yasaklanması ve Hristiyanlığın güçlenmesiyle birlikte birçok dini yapı inşa edilmiştir. Pagan tapınakları âtil kalmış, mimari öğeleri devşirilerek kullanılmış veya kiliseye dönüştürülmüştür. Büyük kiliselerin inşa edilmesi yüksek olasılıkla V. yüzyıl boyunca gerçekleşmiştir (Ş. Yıldırım, 2013).

VI. yüzyılda, Jüstinyen döneminde Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde sık sık yaşanan depremler ve ardından veba gibi salgın hastalıklar, özellikle kıyı kentlerinde nüfusun azalmasına ve kentlerin küçülmesine neden olmuştur. 541-542 yıllarında Akdeniz havzasında yaygın bir şekilde görülen ve ciddi bir nüfus kaybına yol açan veba salgını, Side gibi önemli liman kentlerini de etkilemiş olmalıdır. Bu salgınların, kıyı kentlerinin erzak tedariki konusunda sıkıntı yaşamasına ve ekonominin zarar görmesine neden olduğu düşünülebilir. Ayrıca, Pers savaşları da kenti etkilemiş olabilir. Ancak, Perslerin seferleri sırasında Side'nin ne kadar etkilendiği net değildir (Ş. Yıldırım, 2013).

Side'nin Hristiyanlığa geçmesiyle beraber kentteki yapıların kullanımlarında değişiklikler yaşanmıştır. Tiyatronun özgün işlevi sona ermiş olmasına rağmen, iç mekanlarından birinin şapele dönüştürüldüğü bilinmektedir. Kentin güneyinde, tapınakların bulunduğu bölgede yeni bir bazilika inşa edilmiştir. Bu dini yapılar, Side'nin önemli dini simgeleri haline gelmiştir (Atalay, 2016).

VII. yüzyıla gelindiğinde, Side'de bazı yapılar ve caddeler terk edilmiş, kent küçülmeye başlamıştır. Özellikle, Attius Philippus Suru ve çevresinde yapılan araştırmalar, bu durumun anlaşılmasına önemli katkılar sağlamıştır. Side'de, surun dışındaki alanların geç VI. yüzyıl ve erken VII. yüzyılda terk edilmesi, sur dışındaki buluntuların VII. yüzyılın üçüncü çeyreğinden daha geç olmaması, kentte büyük değişikliklerin

yaşandığına işaret etmektedir. VII. yüzyılda, önce Sasani ve ardından Arap saldırılarıyla devam eden uzun süreçte, kentin bir Kastron'a dönüşmesi, yerleşimin surun içine çekildiğini göstermektedir. VII. Yüzyıla dair bulgular neredeyse hiç yoktur (Soykal Alanyalı, 2016).

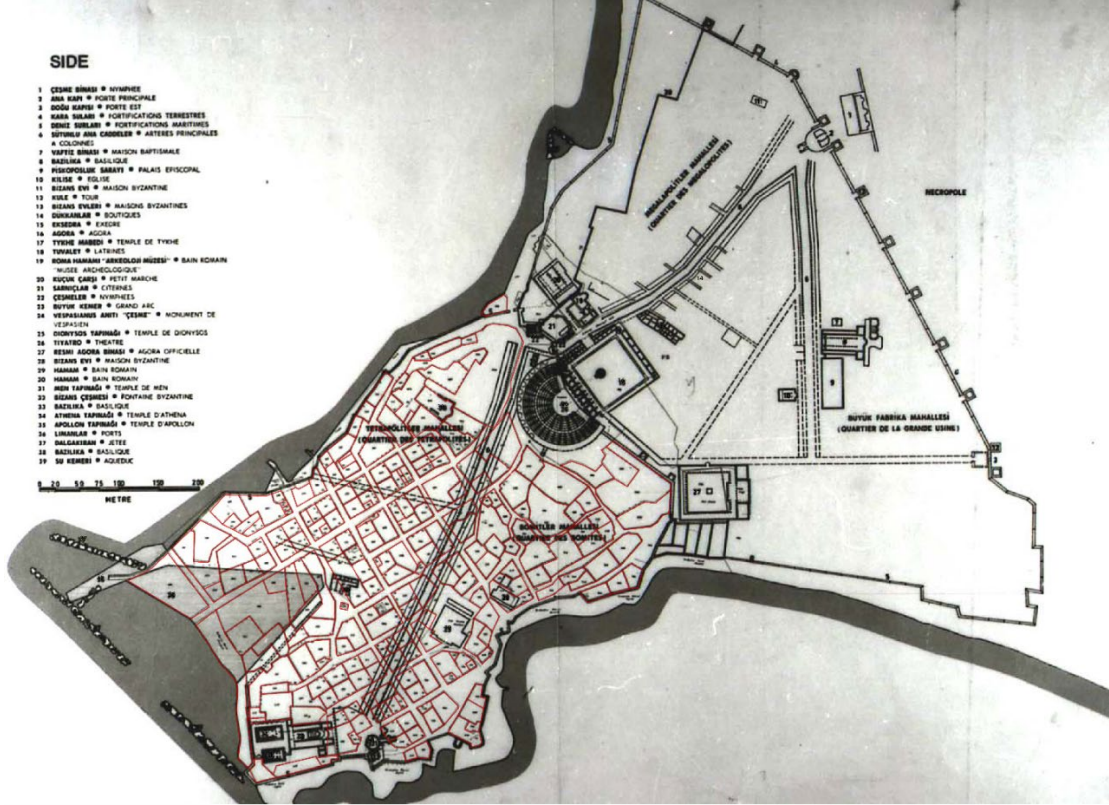
Kentin terk edilme süreci kesin olarak belirlenememekle birlikte (Soykal Alanyalı, 2016), Arap akınları ve tahribatın ardından X. yüzyılda terkedildiği düşünülmektedir (Atalay, 2016). X. yüzyılda, Konstantin Porphyrogenetos'un Side'yi Kibyraioton Theması içinde korsanların yaşadığı bir yer olarak belirtmesi, o dönemde Pamphylia sahillerinin güvenli olmadığını işaret eder. XII. yüzyılda, Arap coğrafyacı İdrisi'nin verdiği bilgiye göre, 1154 yılında Side'nin yıkık ve harap bir durumda olduğu, *Yanık Antalya* (al-muhraqa) (Soykal Alanyalı, 2016) olarak ifade ettiği ve nüfusunun azaldığı belirtilmektedir. 1221 yılında, Kalonoros'un alınmasının ardından Side, Selçukluların eline geçmiş ve metropolitlik yerleşimi geçici olarak kullanılmaz hale gelmiştir. 1315 yılında, Side'ye yeni bir piskopos atanmıştır. Yeni piskopos, kötü ekonomik durum nedeniyle Syllion ve Leontopolis'in yönetimini de almıştır. 1397 yılında, Side artık Attaleia'ya bağlı bir durumdadır (Ş. Yıldırım, 2013).

Bizans'ın elinden çıktıktan sonra, en azından XIV. yüzyıla kadar Side'de küçük bir Hristiyan topluluğun varlığının devam ettiği düşünülebilir. Mimari veriler olmamasına rağmen, sikke buluntularının XVI. yüzyıla kadar uzanması, Türk yaşantısının varlığını göstermektedir. Mimari kalıntıların bulunmaması, belki de limanın kullanılmış olabileceği fikrini akla getirir. Kentin terk edilme süreci, XIX. yüzyılın sonlarında Giritli göçmenlerin şehre yerleştirilmesine kadar devam etmiştir (Atalay, 2016; Ş. Yıldırım, 2013).

19. yüzyılda Sadrazamlıktan Maarif-i Nezareti'ne gönderilen yazıya göre, Side'ye Müslüman göçmenlerin sevk ve iskanı planlanmış, ancak eski eserlerin varlığı nedeniyle ser-askerlik tarafından bildirim yapılmıştır. Babıâli, göçmen iskanı öncesinde eski eserlerin incelenmesi ve müzeye yararlı olanların seçilerek rapor edilmesini istemiştir. O dönemde Müze-yi Hümayun Müdürü olan Osman Hamdi Bey burada Side'deki devasa harabelerin mimari ve eski eserler bakımından büyük öneme sahip olduğu gerekçesiyle iskanın gerçekleştirilmesi gerektiğini savunmuştur (Taşbaş, 2017).

XIX. yüzyıl sonlarında Girit Adası'ndan Anadolu'ya göçler başlamıştır. Göçmenlerin barınma ve geçim ihtiyaçlarını karşılamak için "Muhacir Komisyonu" kurulmuştur. Göçmenlere yerleşim ve tarım imkânı sağlanmıştır. Girit'ten gelen göçmenler için Antalya'da iki mahalle ve beş köy kurulmuştur. Bu yerleşkelerde uzun süre tarım,

zeytincilik ve balıkçılık yapılmıştır. Ancak, antik kentin üzerine kurulan yerleşimlerde sıtma hastalığıyla mücadele edilmiştir. Konutların inşası için antik kentteki taşınabilir nitelikteki mermer parçaları kullanılmıştır (Atalay, 2016). Side Selçuk ve Osmanlılara ev sahipliği yapmamış olduğundan bu medeniyetlere ait yapılara rastlanılmamaktadır.

Şekil 3.2. Side'nin Günümüz Mülkiyet Durumu ve Antik Çağ Yapıları

Side Antik kentinin yönelimi kuzeydoğu-güneybatı ekseninde olup günümüz yerleşimine (kuzeybatı-güneydoğu) yaklaşık olarak 45°'lik bir açı yapmaktadır. Uzun bir aradan sonra yeniden iskân edilen Side'nin tekrar ortogonal planda yerleşilmesine karşın bu 45°'lik açının sebebi bilinmemektedir.

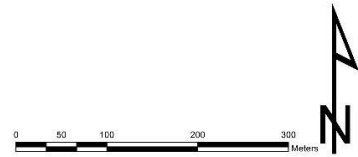
XIX. ve XX. Yüzyıl başlarında Side ufak bir köy yerleşmesi olduğundan konut yapıları öne çıkmaktadır. O döneme ait dini bir yapıya rastlanılmaması oldukça ilginç bir durumdur. Ticari ile idari yapıların kuzeyde ve limana yakın yerde konumlanması bu dönemde limanın hala aktif rolü olduğunu gösterebilir. Günümüzde liman tamamen rolünü yitirmiş olup turizmin bir parçası haline gelmiştir. Ayrıca konut olarak kullanılan birçok yapının günümüzdeki işlevi ticari olup bir kısmı da konaklama fonksiyonundadır. Side tatil köyü görünümünü almıştır.

OSMANLI DÖNEMİ YAPI İŞLEV HARİTASI

Lejant

■ ticaret	■ dini
■ konut	■ idari

Şekil 3.3. Geç Osmanlı Dönemi Yapı İşlev Haritası (Kaynak: Atalay, 2016)

3.2. Antalya Kaleiçi

Kaleiçi, Antalya ilinin tarihi kent merkezi olarak ifade edilebilir. Kaleiçi alansal olarak batıda deniz ile, doğuda Atatürk Caddesi, kuzeyde Cumhuriyet caddesi, güneyde ise Karaalioğlu Parkı ile sınırlanmaktadır (Şekil 3.4). Kentin en eski mahallelerinden olan Kaleiçi Antik Çağ'da Attaleia olarak bilinmektedir. Bosch (1957) Pamfilya bölgesine ait

Attaleia için “bütün kabilelerin yaşadığı yer” ifadesini kullanmış olduğundan kozmopolit bir yapısı olduğunu söylemek mümkündür.

Şekil 3.4. Kaleiçi Ortofoto Üzerinde Alan Sınırı

Antalya'nın, Bergama Kralı Attalos II'nin M.Ö. 159-138 yılları arasında Attaleia'yı kurmadan önce (Argın, 2012) Korykos adında bir balıkçı köyü olduğu düşünülmektedir. Pamphylia Körfezi'nin kuzeyindeki Korykos ve Olbia kentlerinin birleşmesiyle Attaleia şehri oluşturulduğu öne sürülmektedir. Kuzeydeki koyun ticaret limanı, güneydeki koyun ise tersane ve askeri liman olarak hizmet verdiği bilinmektedir. Hellenistik döneme ait kentin planı tam olarak ortaya çıkarılamamıştır. Kentin limanın doğusunda kurulduğu ve sur duvarlarıyla çevrelendiği, genellikle limanın kuzey tarafında yer aldığı tahmin edilmektedir (Yağcı, 2009). Pergamon Kralı Attalos II, MÖ 159-138 civarında Antalya'yı kurmuş ve restore etmiş, şehre kendi adını vermiş ve Timur'un istilası sonrasında Adalياهو olarak değiştirilmiştir (Çelik Başok, 2016).

Hellenistik döneme ait şehir planı ve önemli noktalar tam olarak bilinmemekle birlikte, topoğrafyanın özellikleri ve dönem yerleşim geleneklerine dayanarak tahminler yapılabilmektedir. Engebeli topoğrafya nedeniyle Kaleiçi'nde İyon şehirlerindeki gibi bir ızgara planının mümkün olmadığı görülmektedir (Yağcı, 2009). Ancak, bölgenin güney kısmı bu tür bir plan için uygun olup, mevcut ızgara deseninin temelleri Hellenistik dönemde atılmış olabilir. Hellenistik şehirlerin temel unsurları olan akropolis, agora ve amfiteyatronun yerleri tam olarak belirlenememiş olsa da akropolisin Kaleiçi'nin kuzeyinde, agoranın Kesik Minare Camii'nin yanındaki açık alanda ve amfiteyatronun ise Mermerli Parkı'nda ya da şehrin kuzeyinde olabileceği tahmin edilmektedir. Ayrıca, kent merkezinde, Hesapçı ve Sakarya sokaklarının kesiştiği noktada Agora'nın yakınında dairesel bir tapınak ve Tyche tapınağı bulunmaktaydı (Süer, 2006). Bu tahminler, yerleşim gelenekleri ve arkeolojik bulgulara dayanarak yapılmaktadır, ancak kesinlik kazanmamıştır (Argın, 2012).

Hellenistik döneme ait yerleşim düzeni hakkında sınırlı bilgi olmasına rağmen, Doğu Garajı olarak adlandırılan bölgede yapılan kurtarma kazıları, Antalya'da Attalos öncesi bir yerleşimin varlığını doğrulamıştır. Doğu Garajı'nda ve hemen batısındaki nekropol alanında bulunan en eski kalıntılar, MÖ IV. yüzyılın sonlarına tarihlenmektedir (Kurt, 2010). Şehir merkezi civarında ve Hadrianus Kapısı'na yakın bir alanda 1980 yılında gerçekleştirilen kazılarda ise geç Roma ve erken Bizans dönemlerine ait mezarlık kalıntıları bulunmuştur (Süer, 2006).

Attaleia antik kentinde üç farklı tapınak yapısının varlığı tahmin edilmektedir. Kunar, şehir merkezinde yer alan ve Kesik Minare'nin bulunduğu yerde bir tapınaktan bahsetmektedir. Çimrin ise, dairesel bir tapınağın agoranın yanında, Hesapçı ve Sakarya sokaklarının kesiştiği noktada olduğunu öne sürmektedir. Lanckoronski ise, Dumlupınar Okulu'nun girişindeki sütunların burada bir tapınağın varlığına işaret ettiğini belirtmektedir (Yağcı, 2009).

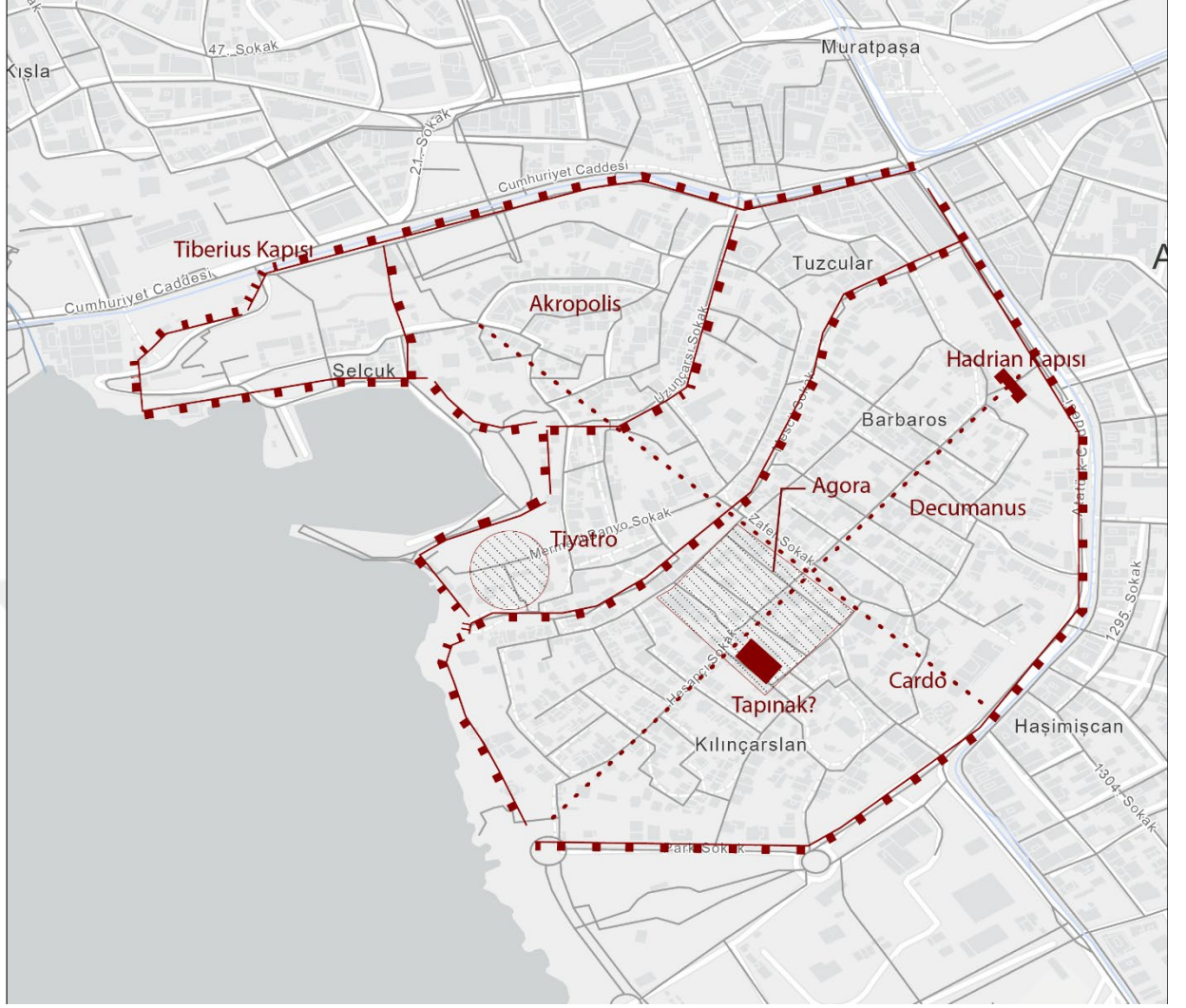
Attaleia, liman şehri olarak M.Ö. 79 yılında Roma İmparatorluğu'nun kontrolüne geçmiştir. Bu dönemde, Roma politikaları sonucunda şehre yüksek sayıda göçmen yerleştirilmiş ve bu yeni nüfusla birlikte şehir, mevcut iç surların dışına doğru genişlemiştir. Bu yeni yerleşim alanlarını korumak için, tüm şehir ikinci bir surla çevrilmiştir (Yağcı, 2009). M.Ö. II. yüzyılda gerçekleşen genişleme süreciyle birlikte Attaleia, yeni bir biçim kazanmıştır. Eski kentin güneyinde, daha az hareketli olan ve büyük oranda ızgara plan sistemiyle gelişen bir alan oluşmuştur. Bu genişlemeyle birlikte, eski kentin güney ve güneydoğu cephesini oluşturan duvarın etkisini kaybettiği ve yalnızca teras duvarı niteliğini koruduğu düşünülmektedir. Bu genişleme

süreci, Hellenistik Dönem'de kentin bu yöndeki sınırlarının genişlediğini gösteren arkeolojik çalışmalardan da anlaşılmaktadır (Kurt, 2010).

Kaleiçi'ne şekil veren ve günümüzde kısmen takip edilebilen bu surlar bu dönemde inşa edilmiştir. Dış surların ana girişi Hadrian Kapısı'dır. Bu kapı, M.S. 117-138 yılları arasında İmparator Hadrian'ın Attaleia'yı ziyaret etmesi onuruna inşa edilmiştir. Ana yol, "Kral Yolu" olarak da adlandırılan bu yol, Hadrian Kapısı'ndan başlayarak bu dönemde bir mozole olarak inşa edilen Hıdırlık Kulesi'nde sona ermekteydi. Bu ana yolun güzergahı günümüzde Hesapçı Sokak'ta gözlemlenebilir. Hesapçı Sokak, muhtemelen Roma döneminin ana yolu olup, Roma şehirlerini yapılandıran Decumanus veya Cardo akslarına karşılık gelmektedir (Kurt, 2010; Süer, 2006).

Hesapçı Sokak ve çevresinde yapılan kazılarda, bu döneme ait bir "sütunlu cadde"nin varlığını kanıtlayan çok sayıda sütun ve mimari taş parçası bulunmuştur. Zeytin Sokak ile Hesapçı Sokak'ın kesişiminde yapılan kazılarda, antik bir yolun izlerini taşıyan traverten taşlar ortaya çıkarılmış ve bu yolun Hıdırlık Kulesi'ne kadar uzandığı belirlenmiştir. Aynı yolun izleri, Kesik Minare Camii'nin kilise avlusunun zemininde de görülmektedir. Antik Attaleia döneminde, Kesik Minare'nin bulunduğu yerde bir bazilika olduğu ve bu bazilikanın yakınında Roma dönemindeki Hellenistik agoranın eşdeğeri olan bir forum alanı bulunduğu düşünülmektedir (Yağcı, 2009). Kaleiçi'nin diğer bölgelerinde de bazilikalar olabileceği öne sürülmekte, ancak bu varsayımı destekleyen yeterli belge veya bulgu bulunmamaktadır (Argın, 2012).

Antalya'da Roma Dönemi'nden kalma en önemli yapının kentin doğu kale duvarları bölgesinde yer alan Hadrianus Kapısı'nın olduğu belirtilmelidir. İmparator Hadrianus onuruna 129 yılında yapılan bu anıtsal kapı, kentin doğu girişini temsil etmektedir. Kapının her iki yanından sütunlu bir yolun geçtiği düşünülmektedir. Bu sütunlu yolun Hadrianus Kapısı'nın dışından başlayarak nekropol bölgesine vardığı ve doğuya doğru Perge ve Side'ye ulaşan yolun başlangıç noktası olduğu tahmin edilmektedir. Bu yapılar, Roma Dönemi'nde Antalya'nın mimari ve altyapı gelişimini gözler önüne sermektedir (Kurt, 2010).

Şekil 3.5. Antik Dönemde Olası Kaleiçi Yerleşim Düzeni

Bizans Dönemi'nde kentin yapısı büyük ölçüde Roma Dönemi'nin özelliklerini muhafaza etmiş, ancak savunma ihtiyaçlarındaki değişimlere bağlı olarak önemli dönüşümler geçirmiştir. Özellikle, Hıdırlık Kulesi'nin Roma'nın son dönemlerinde veya Bizans'ın erken dönemlerinde savunma sistemine dahil edildiği düşünülmektedir. Kullanılan malzemelerin IX. veya V. yüzyıla ait olup, yakınlardaki nekropol veya kentlerden getirildiği bilgisi, kentin güneydeki savunma hattının genişletilip güçlendirildiğini göstermektedir. En önemli değişikliklerden biri X. yüzyılda gerçekleşmiş ve bu, kentte büyük bir imar hareketi başlatmıştır (Kurt, 2010).

Antalya, Bizans döneminde Akdeniz ticaretinde önemli bir merkez haline gelmiş ve lüks malların ticaretinde uluslararası bir aktarma merkezi olmuştur. Diğer Pamphylia kentleri değer kaybederken Antalya ekonomik refahını korumuş, kent surları Arap saldırılarına karşı güçlendirilmiştir. Yeni bir sur duvarı inşa edilerek kent savunması artırılmış ve hendekler açılmıştır (Yağcı, 2009). Hristiyanlığı kabul eden kentte tapınaklar tahrip edilmiştir. Yeniden inşa edilen kentin ızgara sokak dokusuna sahip

bölümleri olasılıkla zarar görmüş yerini organik sokak yapısına bırakmıştır. Bu dönemde çoğu Bizans Dönemi kentlerinde yaşanan küçülme gerçekleşmiş ve kent antik çağın olası akropolis kısmına çekilmiştir. Bizans kentlerinin önemli bir yapısı olan iç kale kısmı burası olabilir (Süer, 2006; Yağcı, 2009).

Antalya'da V. yüzyılda önemli bir değişiklik yaşanmıştır. Bu değişikliğin odak noktası, kentin agora alanında Panagia adı verilen bir kilisenin inşa edilmesidir. Yivli Minare Camii'nden sonra kentin ikinci ve en büyük kilisesi olan bu yapı, Kilikia ve Antiocha arasında seyahat eden Aziz Paulus'un Attaleia'ya uğramasıyla ilişkilendirilmektedir. Aziz Paulus'un bu ziyareti sonrasında Attaleia, bir piskoposluk merkezi haline gelmiş ve Hristiyanlık bölgede önemli bir dinî ve siyasi güç haline gelmiştir (Çelik Başok, 2016; Kurt, 2010). Bizans döneminde inşa edilen diğer önemli bir kilise ise Aya İonnis Tu Teoloğu Kilisesi'dir. Altı kubbeli olan bu kilisenin yerine Selçuklular tarafından Yivli Minare ve Camisi yapılmıştır (Yağcı, 2009).

Hadrianus Takı'nda gerçekleştirilen kazılar, kentin Bizans Dönemi'ne ait önemli bulguları gün yüzüne çıkarmıştır. Araştırmalar, takın doğu tarafının bir duvarla çevrildiğini ve orta kısmın tonozlarla kapatılarak şapel benzeri ibadet mekânlarına dönüştürüldüğünü ortaya koymaktadır. Bu değişikliğin, en erken VII. yüzyılda artan Arap akınlarına karşı bir savunma tedbiri olarak yapıldığı düşünülmektedir (Kurt, 2010).

Roma dönemindeki kent kapıları kapatılmış ve sadece Evliya Çelebi'nin "Varoş Kapısı" olarak isimlendirdiği yeni bir kapı olan "Kale Kapısı" açık kalmıştır. Bu kapı, Antalya'nın diğer şehirlerle bağlantısını sağlamaktadır. Yanında bulunan günümüzde "Saat Kulesi" olarak bilinen beş köşeli kule muhtemelen 9. yüzyılda inşa edilmiştir (Yağcı, 2009).

XI. yy.da Venedikliler, "Kale Kapısı" ile liman arasındaki bağlantıyı güçlendirmek için bugün "Kırk Merdiven" olarak bilinen merdivenleri inşa etmişlerdir (Yağcı, 2009). Kesik Minare Cami'nin iç kale dışında kalmış olması buranın tamamen terk edilmediğini hatta Tanyeli'ye göre düşük yoğunluklu tarımla uğraşan insanların yer aldığı bir banliyö bölgesi olabileceği belirtilmektedir (Süer, 2006). İdris'in XI. yy.da Attaleia'yı "bir yangın yerine" benzetmesi farklı şekilde yorumlanabilir. Bu ifade, önemli bir Bizans kentinin yıkılıp harabe haline geldiğini, artık büyük bir nüfus barındırmadığını ve Bizans Dönemi'nde küçüldüğünü ima edebilir (Kurt, 2010).

İbn Batuta'nın kenti ziyareti sırasında, Yahudilerin surlarla çevrili bir mahallede yaşadığı aktarılmaktadır. Bu durum, kentin kimliğini oluşturan öznelerin Bizans

Dönemi'nde de var olduğunu ve kentsel mekânsal organizasyonun sürekliliğini göstermektedir (Kurt, 2010).

Şekil 3.6. Bizans Döneminde Kaleiçi Yerleşimi

Selçuklular, Antalya gibi fethettikleri diğer kentlerde de yeni baştan bir kent oluşturmak yerine var olan kent yapısında kültürel ve dini değişiklikler yaparak Selçuklu etkisini hissettirmişlerdir (Yağcı, 2009). Selçuklu kentlerinde sosyal donatılar genel olarak belirli bölgelerde toplanmış olup bu ögeler genellikle kentin kuzey tarafında yerini almıştır. Selçuklu iç kalesi olarak bilinen alanın kuruluşundan itibaren akropol özelliğini koruduğu ve 1207'deki fethin ardından iskân edildiği düşünülmektedir. Bu bölgede Roma ve Bizans kalıntılarına pek rastlanmamakla birlikte, Selçuklu Dönemi'ne ait pek çok önemli eser bulunmaktadır. Bu yapıların çoğu 1207'nin hemen sonrasına tarihlenmektedir ve Selçuklu Dönemi'nin dokusunu en iyi şekilde koruyan yerlerden biridir (Kurt, 2010). Kentte yönetici sınıfın yaşadığı saray da İç Kale'de yerini almıştır. İbn Batuta'nın Antalya tasvirine göre aynı dine mensup insanlar diğer

insanlardan ayrı yaşamışlardır. Yahudiler ve batılı tüccarlar 1. ve 2. iç kale arasında kalan alana, Rumlar ise 2. iç kalenin ve şehrin güneydoğusundaki "Mina-Liman" adı verilen alana yerleşmişlerdir. Metin girmek için buraya tıklayın veya dokunun.. Selçuklu Ulu/Cuma camisi kentin kuzeyinde bulunan Yivli Minare Cami olarak bilindiğine ve bölgede birçok cami ve mescit bulunduğuna göre Müslüman Türkler burada yaşamış olacaktır. Kentin çarşısı çoğu Selçuklu kentindeki gibi Ulu Cami etrafında yer almaktaydı. Ticari faaliyetlerin yoğun olarak sürdürüldüğü bugünkü adı ile Uzunçarşı sokağı limana kadar uzanmaktaydı. Kervan yolu üzerinde olma sebebiyle çarşı surların dışına uzanmaktaydı (Süer, 2006).

Selçuklu dönemi kentlerinde görülen önemli bir yapı grubu olan külliye; Yivli Minare Cami, Alaeddin Cami, İmaret Medresesi, Mevlevihane, Hamam ve Zincirkıran Türbesi'ni içermektedir. Diğer önemli yapılar arasında Ahi Kızı Türbesi, Camisi, Ahi Yusuf Camisi ve Karatay Medresesi bulunmaktadır. Evliya Çelebi'ye göre, yapılış tarihleri tam olarak bilinmese de bunlar arasında Bezir, Kapan, Dorvalı, Pirinç, Murat Paşa, Çavuş, Urum Ali, Serçe ve Dizdar Cafer Ağa hanları bulunmaktadır (Yağcı, 2009).

Şekil 3.7. Selçuklu Döneminde Kaleiçi Yerleşimi

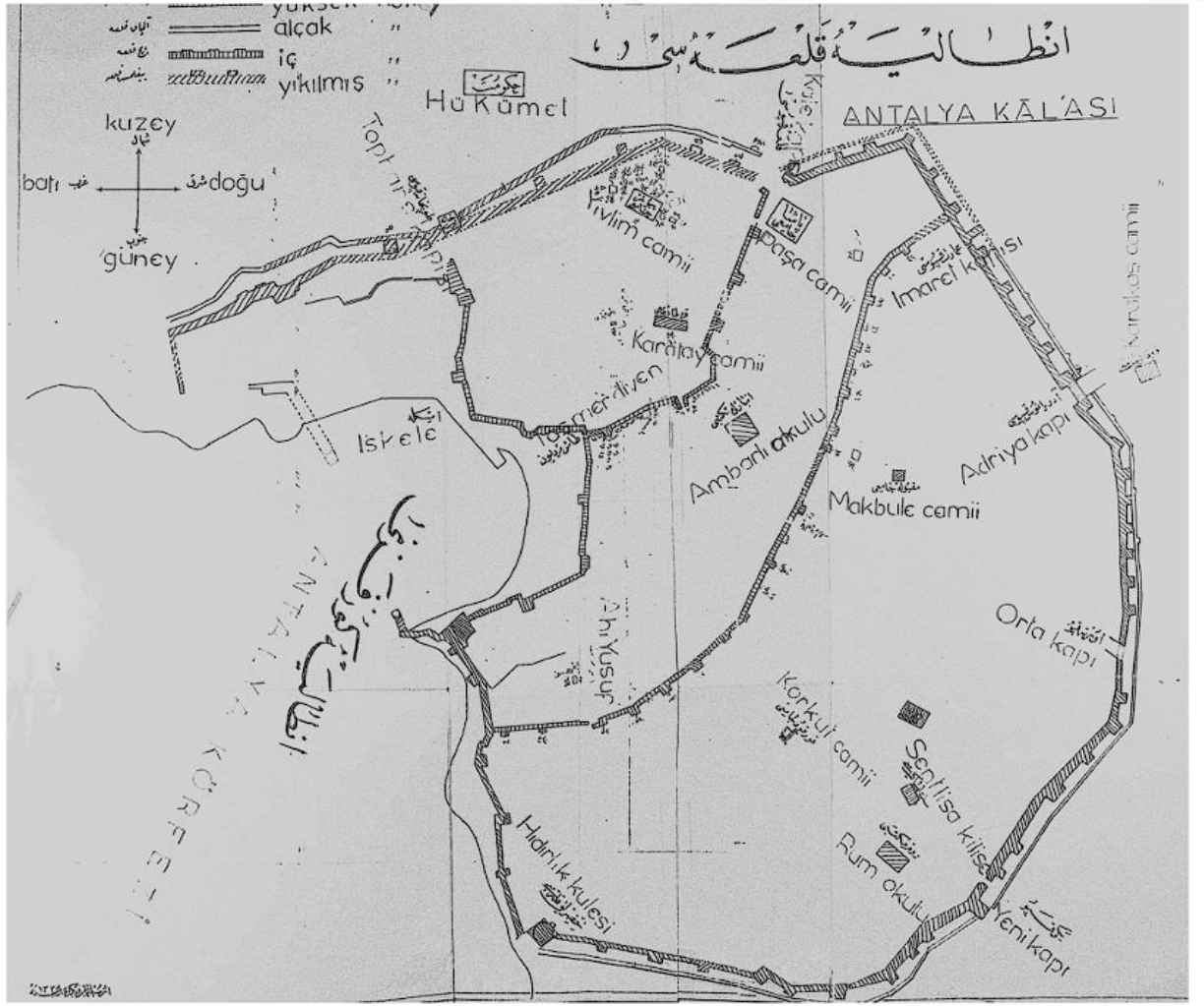
Antalya, Osmanlı döneminde de liman kenti kimliğini sürdürmüştür. Ancak, XV. yüzyılda Mısır ve Rodos'un Osmanlılar tarafından fethedilmesiyle beraber, İstanbul ve İskenderiye arasında doğrudan ve güvenli bir deniz yolu bağlantısının kurulması sonucunda Antalya'nın önemi azalmaya başlamıştır. XVIII. yüzyılda ise İzmir'in giderek önem kazanmasıyla Antalya'nın ticaret trafiğinde bir azalma yaşanmıştır (Yağcı, 2009).

Osmanlılar mevcut dokuyu koruyarak çevreleriyle entegre olmuş ve organik bir gelişim göstermiştir (Yağcı, 2009). Surlar zaman içerisinde önemini kaybetmiş kent, surların dışına doğru kuzeye büyümüştür (Süer, 2006; Yağcı, 2009) ve Müslüman nüfusu artmıştır. Bu dönemde, Kesik Minare kiliseden camiye dönüştürülmüş ve Rum ve Yahudi mahallelerinde yeni yapılar inşa edilmiştir. Şehrin bugünkü düzeni Osmanlı döneminde şekillenmiştir. Hadrianus Kapısı'ndan Hıdırlık Kulesi'ne uzanan yol boyunca 1920'lere kadar grid düzeni korunmuş, Türklerin yaşadığı alanlarda ise

organik düzen yaygın olmuştur. Şehir, nüfus artışıyla surların dışına doğru yayılmıştır. Kaleiçi'nde iki farklı düzenin oluşumu, farklı kültürlerin yansıması olarak açıklanabilir. Ticaret merkezi iki farklı bölgede gelişmiştir: Kale kapısına yakın olanı vatandaşlara ve tüccarlara hizmet ederken, limana yakın olanı ithalat ve ihracat faaliyetlerine yakındı. Ticaretle uğraşan kişi sayısı Selçuklu dönemine göre artmıştır. Çarşı, birbirini dik açılarla kesen sokaklarla gelişmiştir, ancak bu planlama kuralı daha sonra uygulanamamıştır. Selçuklu döneminde onarılan surlar, Osmanlı döneminde işlevini yitirmiş ve zamanla yıkılmıştır. Dini yapılar kentsel alanda eşit olarak dağıtılırken, ticaret yapıları belirli bir yerde toplanmıştır (Süer, 2006).

Osmanlı döneminde Antalya'nın kent morfolojisi, konut, ticaret, dini ve kültürel yapılar üzerinde şekillenmiştir. Ticaret alanları, kentin en önemli kamusal alanlarıdır ve Kale Kapısı ile limanın batısındaki ticaret merkezi bu önemi taşır. Konut alanları ise ticaret bölgelerinden ayrılmıştır, aile mahremiyetinin ve değerlerinin korunduğu bölgelerdir. Kentin iç dinamiği, farklı etnik ve sosyal grupların bir araya gelmesiyle oluşur. XVI. yüzyılın ilk yarısında Antalya'da 20 mahalle bulunurken, son çeyreğinde bu sayı 39'a yükselmiştir. Osmanlı döneminde kent nüfusu artmış, özellikle Müslüman nüfusun artışı dikkat çekmiştir. Etnik ve dini ayrımlar, Selçuklu dönemine göre azalmış, ancak farklı grupların yerleşim yerleri ve mimari dokuda farklılıklar devam etmiştir. Kentte önemli yapılar arasında camiler, hamamlar ve kiliselerin dönüştürülmesi yer almaktadır. Osmanlı döneminde yapılan konutlar, içe dönük, avluya odaklanmış ve dışarıya kapalı bir mimari anlayışıyla inşa edilmiştir (Yağcı, 2009).

XVII. yüzyılda Antalya'da Evliya Çelebi'ye göre Kale Kapısı (Varoş Kapısı) ile limanın çevresinde Büyük Liman Kapısı, Ova Kapı ve Gümrük Kapısı olmak üzere dört büyük kapı bulunmaktadır. Ayrıca, kale içinde 4 mahalle ve yaklaşık olarak 1000 ev bulunmaktadır. Kentte 8 adet hamam bulunmaktadır ve bunların çoğu Kaleiçi'nde yer almaktadır. Bedesten de çoğunlukla Kaleiçi'nde bulunmaktadır ve limanın 200 gemi alabilecek kapasitede olduğu ifade edilmektedir. 1885 yılında Antalya'ya gelen Avusturyalı araştırmacı Karl Lanckoronski'ye göre ise, Antalya'da yaklaşık olarak 25-26.000 nüfus ve 4500 ev bulunmaktadır. Bu nüfusun çoğunluğu Müslümanlardan oluşmakta olup, şehirde 10 cami, 9 kilise, 144 dükkân, 13 kahvehane ve 13 hamam bulunmaktadır. Kentte Lanckoronski'ye göre 7 büyük kapı bulunmaktadır, ancak Süleyman Fikri Erten'e göre 6 büyük kapı olduğu belirtilmektedir (Yağcı, 2009).

Şekil 3.8. Süleyman Fikri Erten Kaleiçi Haritası

Şekil 3.9. Osmanlı Döneminde Kaleiçi Yerleşimi

1940'larda başlayan Cumhuriyet dönemi ve sonrasındaki gelişmeler, Antalya'nın kentsel ve sosyal dokusunda önemli değişikliklere sebep olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan ekonomik sıkıntılar Antalya'nın da etkilenmesine neden olmuş, ancak bu dönemde Haşim İşcan tarafından "Antalya'yı Güzelleştirme Derneği"nin kurulması ve imar hareketlerinin hızlandırılmasıyla kente önemli değişiklikler yaşanmıştır. Karaalioğlu Parkı'nın yapılması, Atatürk Caddesi'nin genişletilmesi, yeni okul ve hastane binalarının inşa edilmesi gibi projeler gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, Cumhuriyet Caddesi'nin açılmasıyla birlikte ticaret ve banka binaları inşa edilmeye başlanmıştır. Kentin ilk imar planı 1956-1959 yılları arasında hazırlanmış, ancak bazı yanlışlıklar ve tutarsızlıklar nedeniyle yenilenme kararı alınmıştır. 1960-1965 ve 1970'li yıllarda kentin merkezi genişlemiş, yeni ticaret alanları ve alt merkezler oluşmuştur. Kentin üst ve alt gelir gruplarının ihtiyaçlarını karşılayacak bölgeler belirlenmiş, ticaret ve alışveriş merkezleri gelişmiştir. Bu

dönemde, Antalya'nın kentsel dokusu ve altyapısı önemli ölçüde değişmiş, kent modernleşme sürecine girmiştir (Yağcı, 2009).

3.3. Edirne

Edirne'nin tarih öncesi dönemlerine ilişkin araştırmalar, Çardakaltı ve Avarız Köyü gibi bölgelerde yapılan kazılarla başlamıştır. Bu kazılarda neolitik döneme ait yerleşim alanları ve mezarlar bulunmuştur (Y. Güner, 2017; Tabak, 2018). Traklar, bölgede önemli bir yerleşim oluşturmuş ve Odrysler gibi kabileler Edirne'nin ilk kurucuları olmuştur. Traklar, göçebe karakterleri nedeniyle yerleşik hayata geçmekte zorlanmış ve genellikle savunma kolaylığı sağlayan dağlık bölgelerde yerleşim kurmuşlardır. Edirne ve çevresindeki arazi bulguları, Trakların kentleşme seviyesinin düşük olduğunu göstermektedir. Günümüzde, Trak geleneğinin bir devamı olarak dal örgü sistemiyle yapılan kulübeler, bölgedeki eski konut geleneklerini yansıtmaktadır (Y. Güner, 2017).

Edirne ve çevresinde, M.Ö. 168 yılına kadar Roma'nın egemenliği başlamadan önce, bölgedeki ana yerleşim izi Tümülüslerdir. Bu tümülüsler, çeşitli boyutlarda ve formlarda M.S. II. yüzyıla kadar görülmüştür. Toplamda 1003 tümülüsün 443'ü Edirne il sınırları içinde bulunmakta olup, bunların 87'si Edirne merkez ilçede yer almaktadır (Batur, 2021; Y. Güner, 2017).

Günümüzde Edirne olarak bilinen kent Antik Çağ'da Hadrianopolis olarak anılmaktaydı. Güney Trakya'daki Hadrianopolis, Tonzos Nehri'nin bir kıvrımında kurulmuş olup, üç tarafı doğal bir engelle çevrilmekteydi. Kent, Hebros ve Artakes nehirlerinin yakınında yer almaktaydı. Hadrianopolis, İmparator Hadrian'a atıfta bulunarak adlandırılmıştır ve aynı zamanda "Uscudama", "Orestia", "Orestias", "Orestiada", "Odrysus", "Gonneis", "Hadrianopolis" ve "Adrianopol" gibi isimlerle de anılmıştır (Tabak, 2018; Uçaryiğit, 2017; Ş. Yıldırım, 2015). Ancak, şehrin antik tarihi hakkında çok az bilgi vardır. Bu bilgi eksikliği, sürekli yerleşim nedeniyle antik anıtların yok olması ve kazı çalışmalarının yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. Şehrin patriklik geleneklerinden elde edilen bilgiler, tarihine dair önemli bilgiler sunmaktadır. Özellikle kuruluş gelenekleri, şehrin tarihsel gelişimine dair ilginç ipuçları vermektedir (Nollé, 2009).

Roma İmparatorluğu döneminde Edirne ve Trakya, stratejik coğrafyasıyla önemli bir konum kazandı. M.S. II. yüzyıldan itibaren Roma'nın etkisi bölgede hissedilmeye başladı. İmparator Claudius döneminde Trakya, Roma Eyaleti haline getirilerek Roma'ya bağlandı. Romalılar, savaş başarılarını takiben bölgede kentler kurmaya

başladılar ve Trak yerleşimlerinin niteliği değişti. Roma'nın hâkimiyetiyle birlikte Trakya'da yeni yerleşimlerin yanı sıra mevcut kentlerin de geliştiği görüldü. Özellikle üç nehrin birleştiği stratejik noktada bulunan Orestia, Roma İmparatoru Hadrianus'un ziyaretiyle önem kazandı ve Hadrianopolis adını aldı. Hadrianopolis, Roma'nın askeri ve ticari merkezi haline geldi ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun sınırları içinde kaldı (Y. Güner, 2017).

Hadrian, Hadrianopolis'i stratejik konumu nedeniyle bir kale olarak güçlendirdi. Şehir, önemli Batı-Doğu ve Güney-Kuzey yollarının kesişiminde yer alıyordu ve önemli bir nehir limanına sahipti. Hadrianopolis, Roma İmparatorluğu döneminde Balkanlar'da stratejik ve askeri bir üs olarak önemli bir rol oynadı. Şehir, yabancı akınlara karşı savunma sağlamak amacıyla Hadrian tarafından sağlam surlarla çevrildi ve bu tahkimatlar Gordian III döneminde onarıldı (Nollé, 2009; Uçaryiğit, 2017).

Hadrianopolis, tarih boyunca stratejik önemini korudu ve geç antik dönemde Konstantinopolis'e (İstanbul) batıdan girişin kontrol noktası oldu. Hadrian'ın bu şehri kurması ve güçlendirmesi, bölgenin askeri ve kültürel yapısını derinden etkilemiştir (Nollé, 2009).

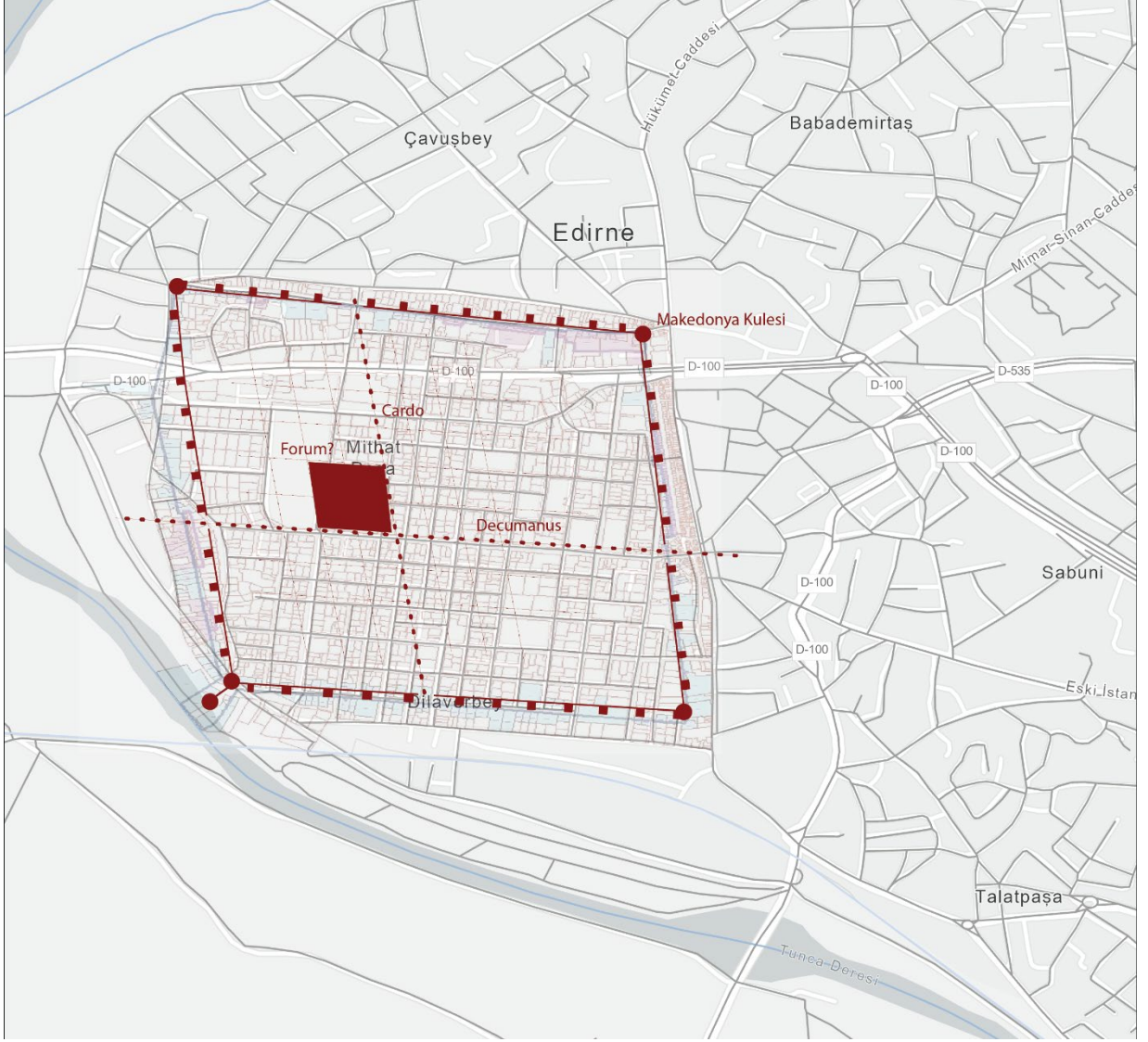
Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Hadrianopolis için "Satranç tahtası gibi üç yüz altmış yol açılmış ve hepsi de iri kayraklarla eski tarzda kaldırım döşenmiştir." şeklinde bir tanım yapılmıştır. Bu ifadeler, Hadrianopolis'in M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren Yunan kentlerinde kullanılan ızgara plan sistemini benimsediğini ve M.Ö. II. yüzyıldan itibaren Roma'nın askeri kamp planlamasının temelini oluşturan bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu ifadeyle antik plan izinin XVII. yüzyılda dahi izlenebildiğini akıllara getirmektedir (Ş. Yıldırım, 2015). Üç nehrin birleştiği bir noktada kurulan kent, tarih boyunca nehirlerden ve önemli yolların kesişim noktasında olmasının avantajından yararlandı (Y. Güner, 2017; Tabak, 2018).

Hadrianopolis'e ait Roma dönemi sikkeleri, kale ve kent kapılarını gösteren detaylar açısından önemlidir. Marcus Aurelius, Septimus Severus, Geta, Caracalla ve Gordianus III dönemlerine ait sikkelerde kale ve kent kapıları betimlenmiştir. Bu sikkelerde üç farklı tip kale kapısı tasviri bulunmaktadır. Ayrıca sikkelerde tapınaklar da görülmektedir, bu tapınaklar Jüpiter, Diana, Minerva, Ceres, Apollon ve Fortuna'ya adanmıştır. Nymphœum yapısı da sikkelerde yer alır ve üç katlı bir yapı olarak tasvir edilir. Bu yapının alt katında nehir tanrısı, ikinci katta heykeller, üçüncü katta ise niş ve heykeller bulunmaktadır. Sütunlar volütlü olarak tasvir edilmiş olmasına rağmen, atlı heykellerin bulunduğu sütunlar volütsüzdür. Bu bulgular, Hadrianopolis'in mimari

ve kültürel yapısı hakkında önemli ipuçları sağlar (Y. Güner, 2017; Tabak, 2018; Ş. Yıldırım, 2015).

Hadrianopolis'in köşelerine yuvarlak kuleler yerleştirilmiş yamuk dörtgen plana sahip olduğu bilinmektedir. Bu plan, Latince'de kale anlamına gelen Castrum olarak adlandırılmıştır ve Roma kamp sisteminin gelişmiş bir örneğidir. Bu yapı şekli, kare veya kareye yakın plana sahip surlarla çevrili bir alanı barındırır. Bu alanın içi, dik kesen caddeler şeklinde planlanmıştır ve Cardo Maximus ve Decumanus Maximus caddeleri merkezde birleşerek bir forum oluşturur (Tabak, 2018).

Decumanus Maximus, günümüzde Balıkpazarı Caddesi olarak bilinen ana caddeye denk gelmesi büyük ihtimaldir. Bu cadde, Balıkpazarı Kapısı olarak da bilinmiştir ve bazen İstanbul Kapısı olarak adlandırılmıştır. Antik çağ gezgini Pausanias'ın belirttiğine göre, mezarlıklar genellikle kent kapıları dışında, yol boyunca sıralanmaktaydı. Bu bilgi, bölgede bir nekropol alanının bulunabileceğini düşündürmektedir (Tabak, 2018).

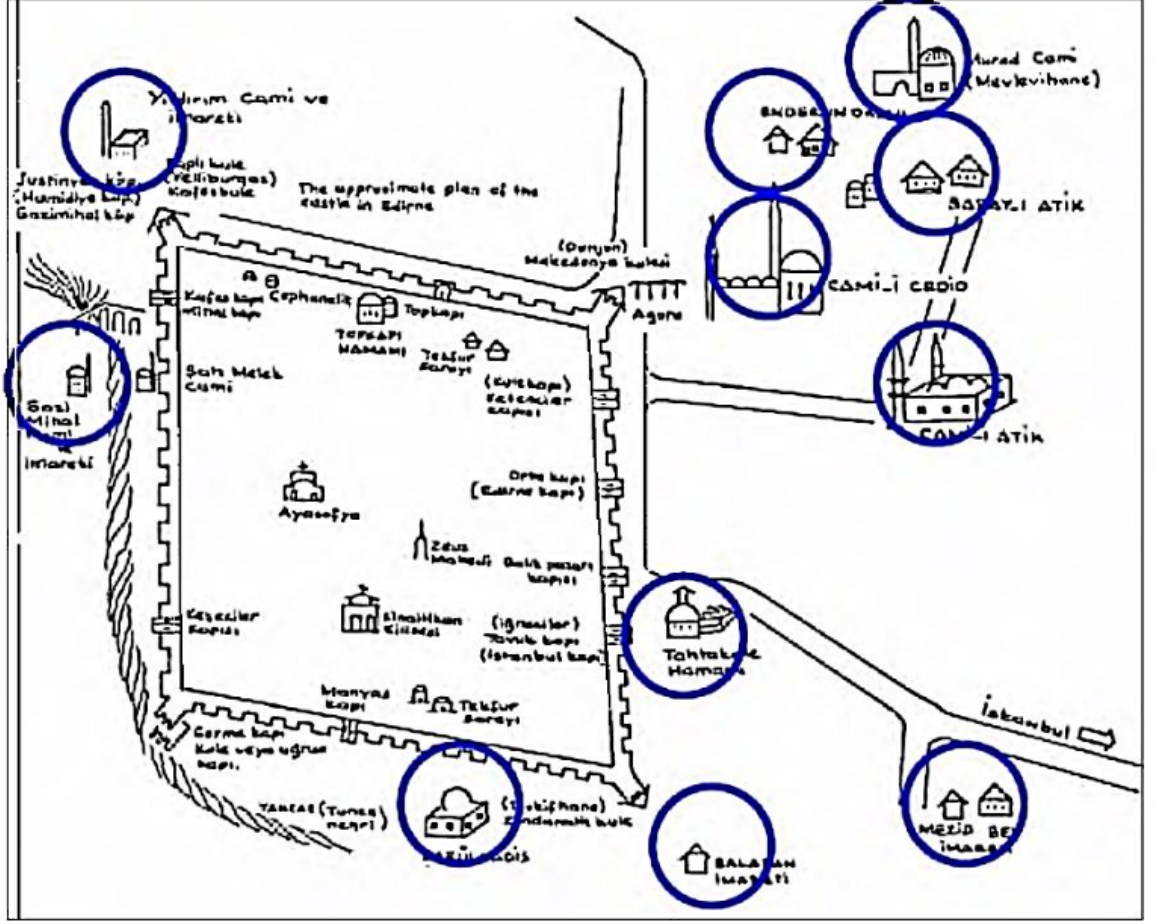

Şekil 3.10. Antik Dönem'de Edirne Kaleçi Planı (Veriler Işığında Yazar Tarafından Hazırlanmıştır)

Edirne'de Bizans dönemine ait kalıntılar neredeyse yok denecek kadar azdır. Ancak, göze çarpan bir kalıntı olan Edirne Kalesi, Roma İmparatoru Hadrianus döneminde inşa edilmiştir. Kale duvarları yaklaşık iki metre kalınlığında ve dört metre yüksekindedir ve toplamda 360.000 metrekarelik bir alanı kaplamaktadır. Kalede dört köşede kule bulunmaktadır, ancak sadece kuzeydoğudaki kule günümüze kadar ayakta kalmıştır. Diğer kuleler ve kale duvarları, 19. yüzyılda yıkılarak belediye için saat kulesi ve diğer yapıların inşası için kullanılmıştır. Kaledeki diğer kuleler arasında Yeliburgaz Kulesi, Kafes Kulesi, Germe Kapı Kulesi ve Zindan Altı Kulesi bulunmaktadır. Edirne Kalesi'nin dokuz adet kapısı vardı, ancak günümüze sadece birkaçı ulaşmıştır. Örneğin, Ali Paşa Çarşısı'nın girişinde ve ortasında bir kapı hala mevcuttur (Alkan, 2016).

Kale dışında, Bizans dönemine ait herhangi bir esere rastlanmamıştır (Alkan, 2016).

Edirne'deki en eski bilinen Bizans Dönemi Kilisesi Aya Sofya'dır. Osmanlı döneminde metropolit kilise olarak kullanılan yapı, 1760'ta Halebîye Camisi'ne dönüştürülmüştür. Lady Montagu'nun 1717 ziyaretinde yıkık halde gördüğü bu kilise, günümüzde I. Murat Lisesi'nin sol tarafında bulunmaktadır (Alkan, 2016).

Şekil 3.11. 1361-1500 Yılları Arasında Edirne (1940 Peremeci Haritası) (Kaynak: Y. Güner 2017)

Ayios İoannis Theologos Kilisesi, Edirne'nin kale içinde bulunan Bizans dönemine ait önemli bir yapıdır. "Sinaitikon" olarak da bilinen bu kilise, dört yapraklı yonca biçimli haç planına sahiptir ve Sina Çölü'nde bulunan Aya Katerina Manastırı'na bağlıdır. Kilise, camiye dönüştürülmemiş tek kilisedir ve 1900'lü yıllara kadar kullanılmıştır. Yapının yapım tarihi konusunda farklı görüşler olsa da, IX. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar yapıldığı tahmin edilmektedir. Gurlitt'in 1907'de çizdiği planlar, yapının orijinal halini yansıtmaktadır. Özetle, Ayios İoannis Theologos Kilisesi, Edirne'deki tarihi ve kültürel mirası temsil eden önemli bir yapıdır (Alkan, 2016).

Ayios Basileios Kilisesi, Edirne'de Derun-Hisar'da Kilise Cami Sokağı'nda bulunur. Kilise, II. Mehmet'in emriyle yıkılarak yerine altı kubbeli bir cami yapılmıştır. Ancak 1752 depremiyle bu yapı da yıkılmıştır. Kilise Cami'nin restore edilememesi, vakıf olmamasının yanı sıra Müslümanların Kale içine taşınmasıyla da ilişkilendirilir. Kilise

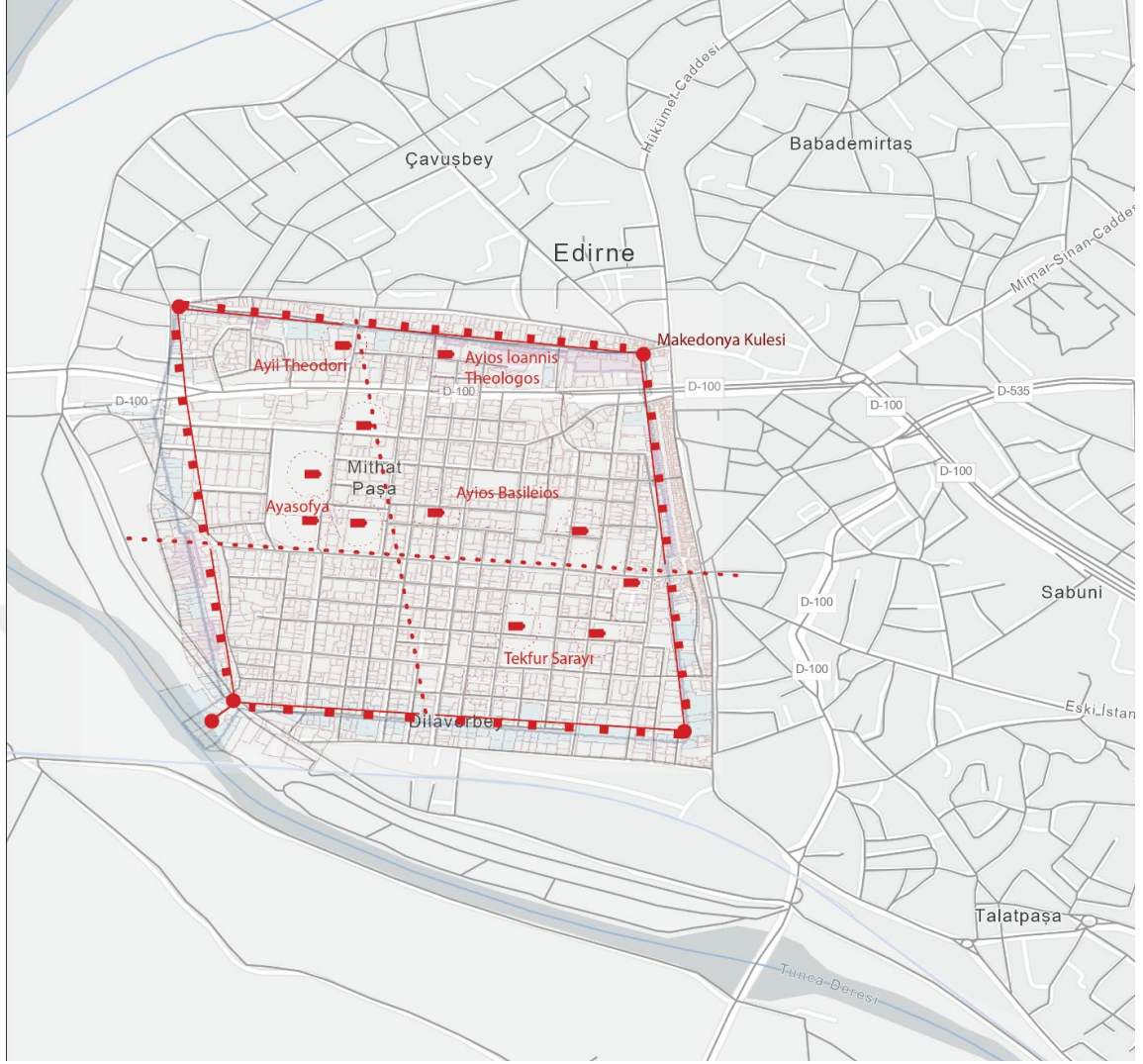
Cami'nin içinde şifalı su kaynağı olduğu ve Panayır Kilisesi olarak da anıldığı belirtilmektedir (Alkan, 2016).

Sarafoğlu'nun belirttiği son kilise Ayii Theodori Kilisesi'dir. Yapı, Aya Sofya'nın karşısında, kubbeli ve sütunlu bir yapı olarak tanımlanır. Sarafoğlu, bu kilisenin camiye çevrilmesiyle ilgili olarak diğer kiliselerin de aynı kaderi paylaştığını belirtir. Lambusiadis, Sarafoğlu'nun diğer kilise/camilerin isimlerini ve konumlarını belirtmediğini ancak Ayii Theodori Kilisesi'nin Fener Bakalı'nın aşağısındaki sokakta bulunduğunu aktarır. Bu kilisenin yaklaşık on beş yıl önce yıkıldığını, malzemelerinin ve sütunlarının alındığını ve geriye sadece alçak duvarların kaldığını belirtir (Alkan, 2016).

Ahmet Badi Efendi'nin belirttiği Küçük Aya Sofya Kilisesi, Tahtakale'de Küçük Eski Camii Şerif Sokağı'nda bulunmaktadır. Kilise, Sultan Murat Han'ın emriyle mescit haline getirilmiştir. Ancak 1752 yılında bir deprem sonucunda yıkılmıştır (Alkan, 2016).

Yıldırım Cami Edirne'nin Yıldırım semtinde yer almış olup Eyice ve Gurlitt tarafından Bizans kilisesi olduğu düşünülmüştür. Gurlitt caminin ilk olarak XIII. yüzyılda kilise olarak inşa edilmiş olduğunu ve 15. yüzyılın başlarında camiye dönüştürülmüş olduğunu ifade etmiştir. Rifat Osman, bu caminin aslen Tris İyerarhes adında bir kilise olduğunu belirtmiş, Dördüncü Haçlı Seferi sırasında yıkıldığını ve caminin bu yıkıntılar üzerine yapıldığını ifade etmiştir. Osman Nuri Peremeci, kilisenin Yıldırım Beyazıt tarafından camiye çevrildiğini öne sürmüştür. Semavi Eyice, caminin adının Kûpeli Cami olduğunu ve Türk devrinden önceki bir döneme ait olduğunu iddia eder. Bazkirtis ve Ousterhout, yapının eskiden burada bulunan bir Bizans binasının temelleri üzerine yapıldığını, ancak yapının özünün bir zaviye olduğunu savunur ve yapıda orta Bizans dönemi öğelerinin kullanıldığını belirtirler (Alkan, 2016).

Bizans Dönemi'ne ait Anadolu kentlerinin genelinde bir İç Kale mevcut olup kentler genellikle bu alana doğru küçülmüştür. Edirne Kaleiçi'nde buna dair herhangi bir iz gözlenememesinin sebebi başkente yakınlığından dolayı güvenli oluşu olabilir.

Şekil 3.12. Bizans Dönemi'nde Edirne Kaleiçi Planı (Veriler Işığında Yazar Tarafından Hazırlanmıştır)

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, eski Bizans kale ve kasabaları, Türk-Müslüman kentlerine dönüştürülürken padişahlar ve devletin üst düzey yöneticileri önemli rol oynamıştır. Kentlerin gelişimi için vakıf yoluyla imaret sistemleri kurulmuş ve yönetilmiştir. Edirne'nin imarı ve gelişimi de bu yöntemle sağlanmıştır. Kentin ilk imaretleri şehir kenarındaki mahallelerde oluşturulmuş, ancak zamanla kale içinde ve çevresindeki gelişim başlamıştır. Bu gelişimler XVII. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Edirne'nin ilk Türk sakinlerinin özellikle kale içinde yaşadığına dair tarihi kanıtlar bulunmaktadır. Bu kanıtlar arasında kale içindeki camilerin varlığı ve Hacı İlbey Mahallesi'nin konumu gibi belirtiler yer alır (Alkan, 2016).

Edirne, 1361'de I. Murat tarafından fethedilmiş olup Edrenaboli, Edrene ismiyle anılmıştır. Daha sonra XVIII. Yüzyıl kayıtlarına göre "Edirne" ismini almıştır (Özök & Yenen, 2023). Fetih döneminde sadece kale olarak kullanılan bir yerleşim yeri olarak bilinmektedir. Tabak'a göre (Tabak, 2018) bu dönemde Edirne'de 10 mahalle, 8 kilise, 1 saray, Romalılardan kalma bir su kemeri ve harap bir tiyatro bulunmaktaydı. Ancak

Karakaya Aytin vd. (Karakaya Aytin vd., 2016) Kaleiçi'nde yaklaşık 15 bin kişilik bir nüfus bulunduğunu ve 15 Bizans Kilisesi ve Tekfur Sarayı gibi önemli yapıların dayer aldığını ifade etmiştir. En önemli kalıntılar arasında, M.S. 123/4 yıllarında inşa edilen kale surları yer almaktadır. Ancak, bu surlar XIX. yüzyılda Vali Hurşit Paşa tarafından yıktırılmış ve taşları yeni yapıların inşası için kullanılmıştır. Kale surlarının yıkımı ve bakımsızlık süreci, savaşlar nedeniyle yoğunlaşmış ve 1910-11 yıllarında durdurulmaya çalışılmış ancak başarılı olunamamıştır. Bu süreçten günümüze Makedonya Kulesi (Saat Kulesi) ve bazı küçük sur parçaları ulaşabilmiştir. Hadrianopolis (Edirne) Kalesi sur hattı üzerindeki tahribat ve yapılaşma 2007 yılına kadar devam etmiş, ancak sur hattı ve kale içi bölgesi bir Arkeolojik Sit Alanı ilan edilerek yapılaşma kısmen durdurulmuştur (Tabak, 2018; Ş. Yıldırım, 2015).

Edirne'nin mekânsal yapısının XIV. yüzyıldaki incelenmesi, temel yerleşimin bugünkü Kaleiçi bölgesi ile sınırlı olduğunu, ancak yakın çevrede Aina adında bir kasaba bulunduğunu göstermektedir. Kaleiçi, yönetim ve yerleşim merkezi olarak işlev görmüş, ticaret ve pazar alanları ise kale dışında konumlanmıştır. 1361'de Osmanlılar tarafından fethedildikten sonra, Kaleiçi'nde bulunan kiliseler camiye dönüştürülmüş ve bölgede yeni yapılar inşa edilmiştir. Genel olarak, Kaleiçi'nin fethinden XV. yüzyılın ikinci yarısına kadar plan bakımından geniş kapsamlı bir değişiklik geçirmediği kabul edilmektedir (Özkök & Yenen, 2023).

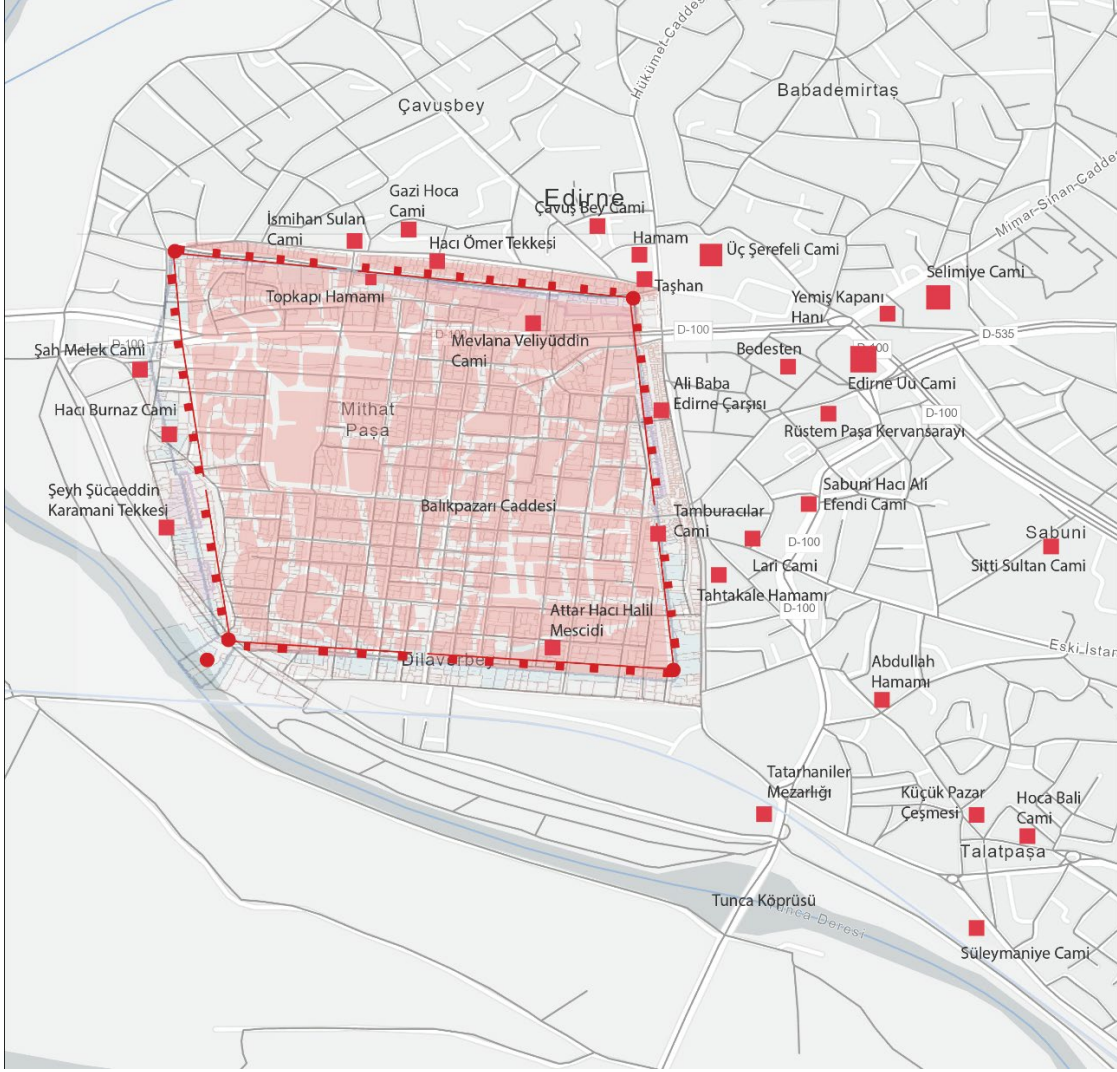
Edirne'nin mekânsal gelişimi, 15. yüzyıl ve sonrasında önemli bir dönemeç yaşamıştır. Yapılaşma ve imar çalışmaları, özellikle gayrimüslim nüfusun yoğun olduğu Kaleiçi bölgesi yerine, kale dışına hemen yanına veya yakınına odaklanmıştır. Bu dönemde, kale dışında tekke, zaviye, cami, imaret, medrese gibi hizmet yapılarının çevresinde yerleşimler görülmüştür. Çeşitli önemli yapılar, bu dönemde inşa edilmiştir, örneğin Eski Cami, Bedesten, Muradiye Camii, Üç Şerefeli Cami, II. Bayezid Cami ve Külliyesi, Ali Paşa Çarşısı, Selimiye Külliyesi gibi. Ticari etkinliklerin artmasıyla birlikte, kale dışı yerleşimler doğuya ve batıya doğru genişlemiştir. Kentin yönetici ikametgâhı da zamanla değişmiş ve I. Murad döneminde yapılan ilk saray, günümüzde Selimiye Cami ve Muradiye Cami arasındaki yüksek bir tepe yakınında inşa edilmiştir. Bu süreç, Edirne'nin mekânsal ve yapısal dönüşümünde önemli bir etkiye sahiptir (Özkök & Yenen, 2023).

Osmanlı döneminde Edirne'deki kent planlamasının, Roma döneminin aksine geometrik bir düzene sahip olmadığı belirtilmektedir. Mahalle yapılanması, mahallelerin idaresinden ve güvenliğinden sorumlu olan bir teşkilata dayanmaktaydı. Konutlar genellikle az katlı ve her evin kendi parseli içinde temizlik ve bakım işleri yapılmaktaydı. Mahallelerde mescit, medrese, cami gibi kamusal yapılar bulunuyor

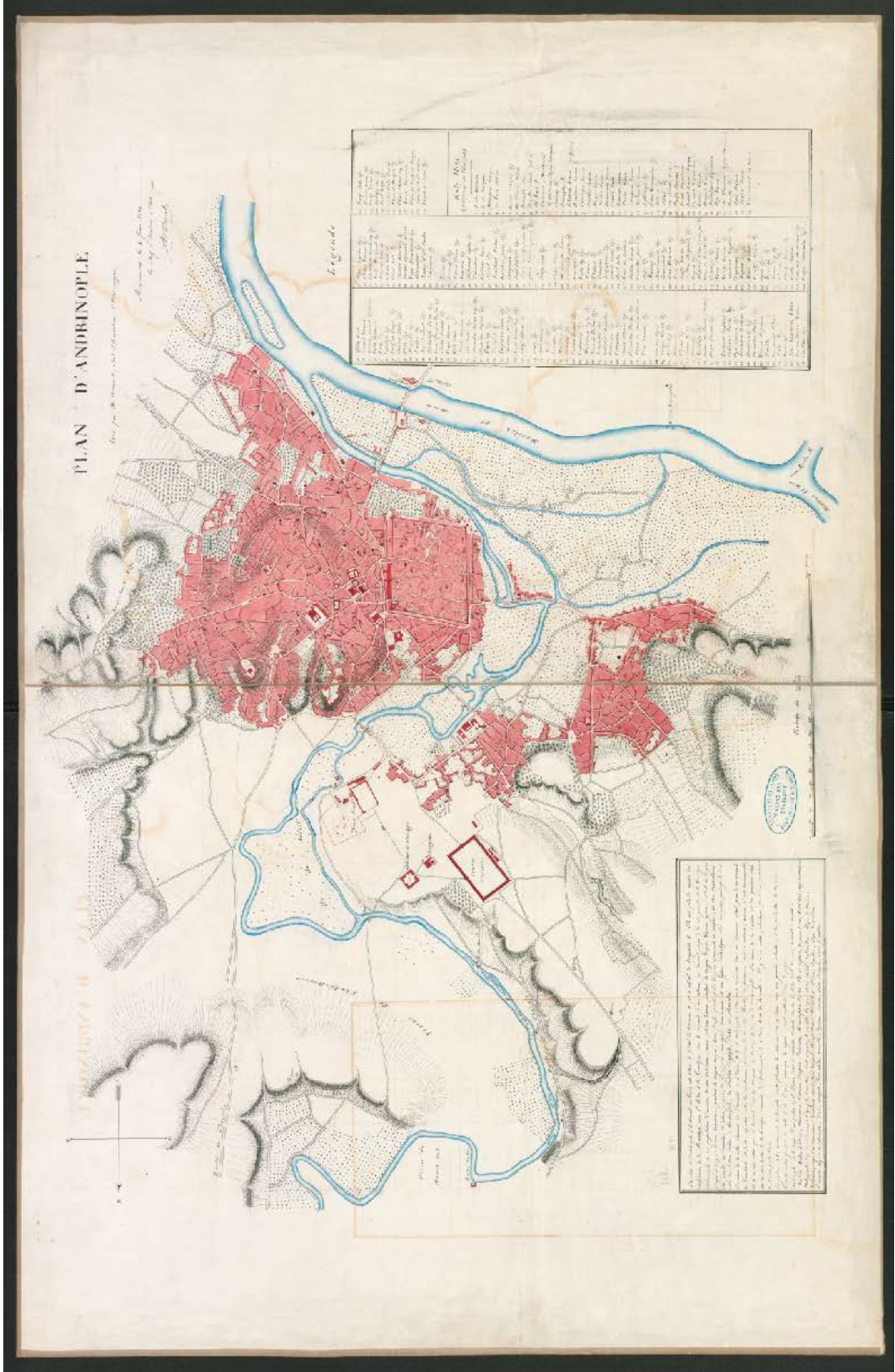
ve mahalle sakinleri genellikle meslek gruplarına göre ayrılmıştır. Osmanlı döneminde Kaledişi yerleşimlerinin oluşumu, spontane bir gelişme göstermiş ve belirli bir fiziki düzen olmadığı görülmektedir. Kentin tarihi çekirdeği, Osmanlı döneminden kalan eserlerin bulunduğu bu bölgelerde şekillenmiştir (Y. Güner, 2017).

Edirne'nin Kaledişi'nda bulunan Babademirtaş Mahallesi, organik bir dokuya sahip olup, Kaleiçi'ne en yakın yerleşim alanlarından biridir. Mahalle, kent merkezini saraya bağlayan bir güzergâh üzerindedir ve geleneksel dokusuyla Kaledişi yerleşiminin kimliğini yansıtır. Ayşekadın bölgesine kadar olan alan tamamen organik yapılanmaya sahiptir ve Osmanlı mahalle dokusunun izlerini taşır. Bu bölgede Ekmekçizade Ahmet Paşa Kervansarayı ve Ayşekadın Camii gibi önemli mimari örnekler bulunmaktadır. Ayrıca, Kanatlı Köprü gibi doğal çatalların da bulunduğu bölge, kentin yer altı su yollarını temsil eder. Eski İstanbul Caddesi, Sabuni Mahallesi ve Talatpaşa Mahallesi arasında yer alır (Y. Güner, 2017).

Kaleiçi, XVI. yüzyıl başlarına kadar öncelikle Rum, Yahudi ve diğer Müslüman olmayanların mahallelerinden oluşmaktaydı. Ermenilerin taş işçiliği ve yapı ustalığındaki becerileri, Kaleiçi'nde 16. yüzyılın sonlarında yerleşmeleriyle bölgedeki yapılaşmaya önemli ölçüde yansımıştır. Konutlar, onların kültürel ve mimari özelliklerini taşıyan "Cihannümali" tarzıyla öne çıkmaktadır ve günümüzde bu tarzda inşa edilmiş evlere nadir de olsa rastlanmaktadır. Ancak bu dönemden itibaren Türk mahalleleri de bu bölgede kendini göstermiştir. 1653 yılında Kaleiçi'ni ziyaret eden Evliya Çelebi, bölgede toplamda 16 mahalle bulunduğunu belirtmiştir: İki Müslüman, dört Yahudi ve bir Rum mahallesi. Ayrıca, şehrin tüm yollarında arabaların işlediğini ve geniş kaldırımların bulunduğunu aktarmıştır (Karakaya Aytin et al., 2016).

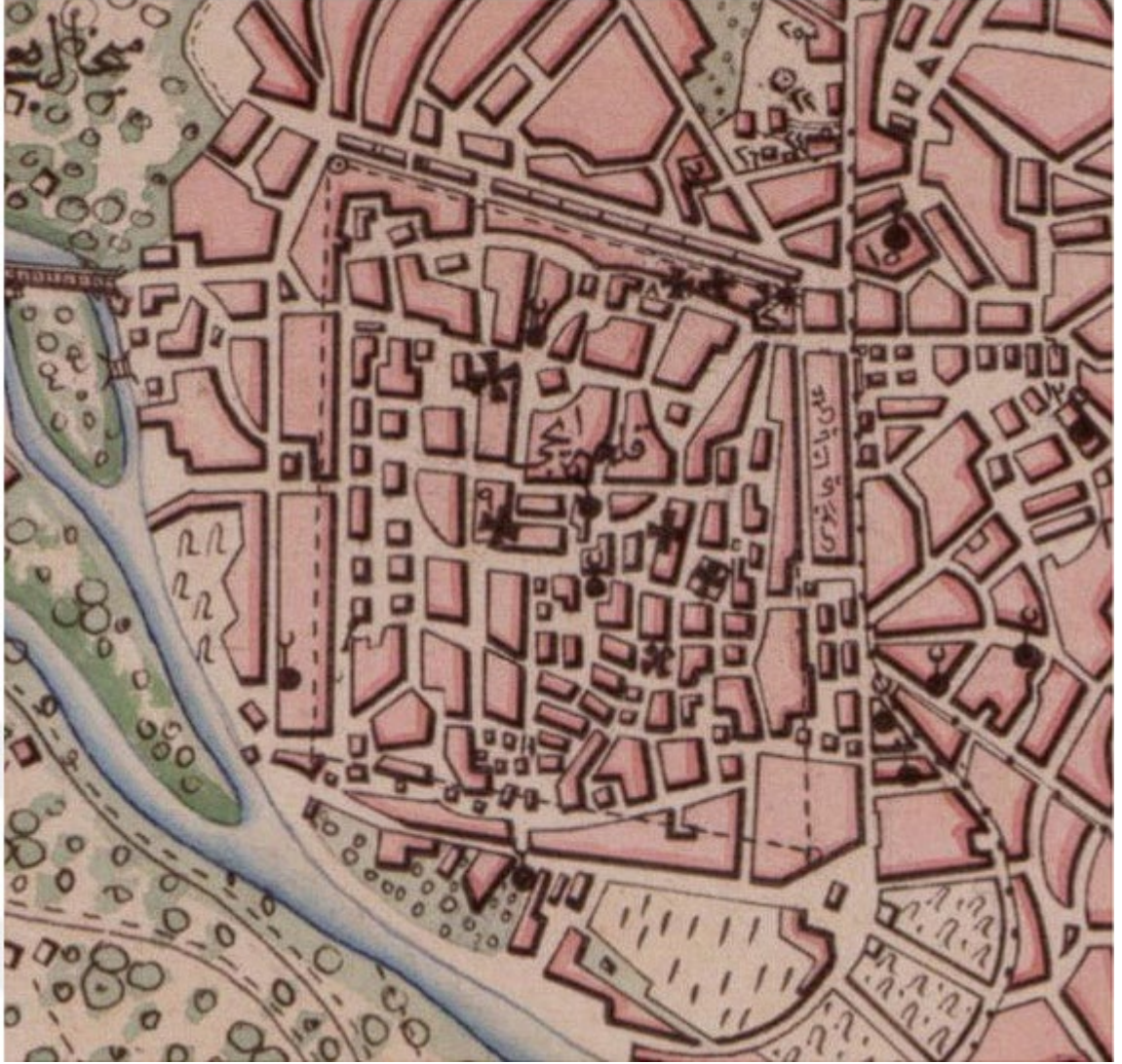
Şekil 3.13. Osmanlı Dönemi'nde (XIV. – XVII. yüzyıllar arası) Edirne Kaleiçi Planı (Veriler Işığında Yazar Tarafından Hazırlanmıştır)

Şekil 3.14. Fransız General Osmont 1854 Planı

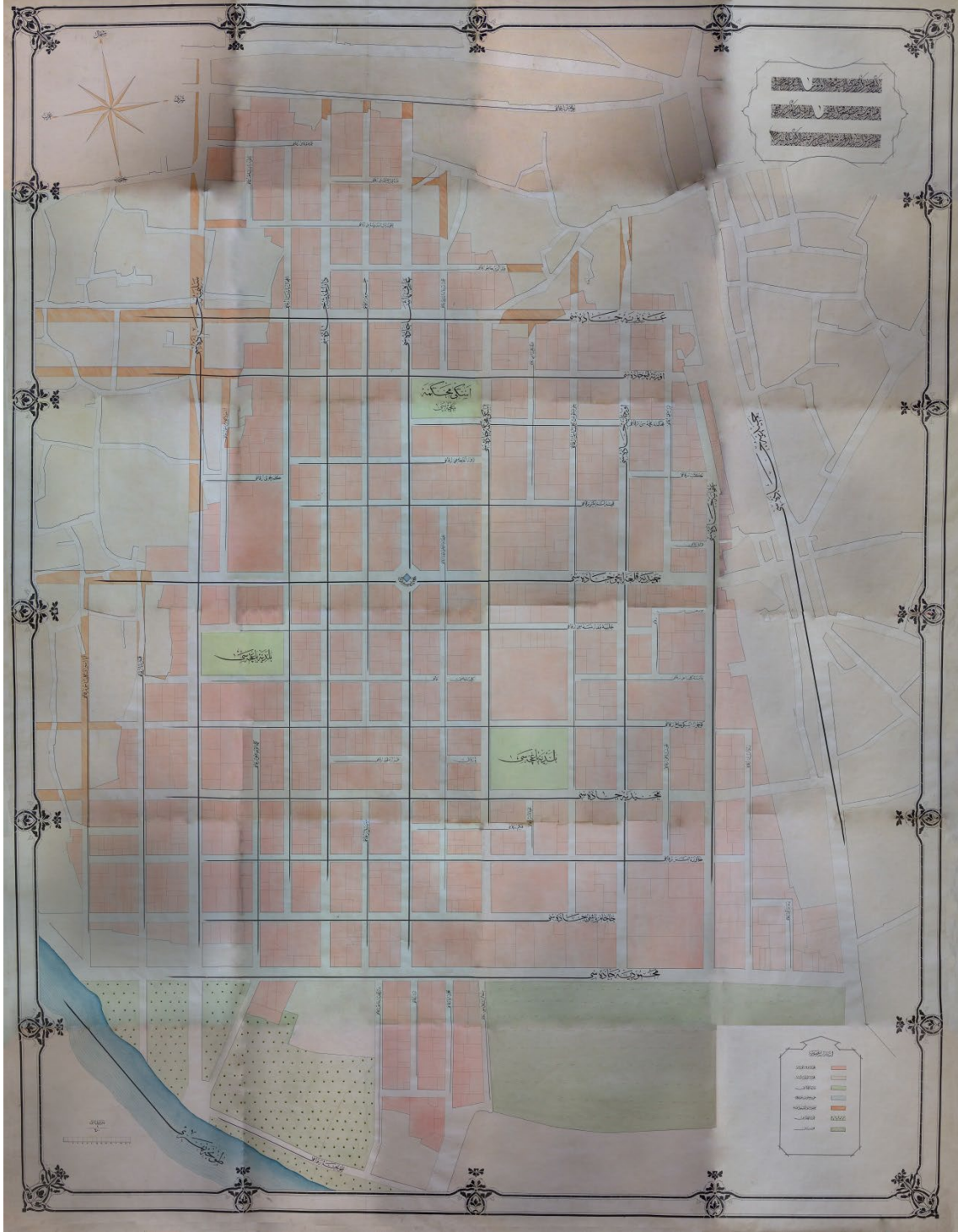

Şekil 3.15. Osmont Planı Yakın Görüntü

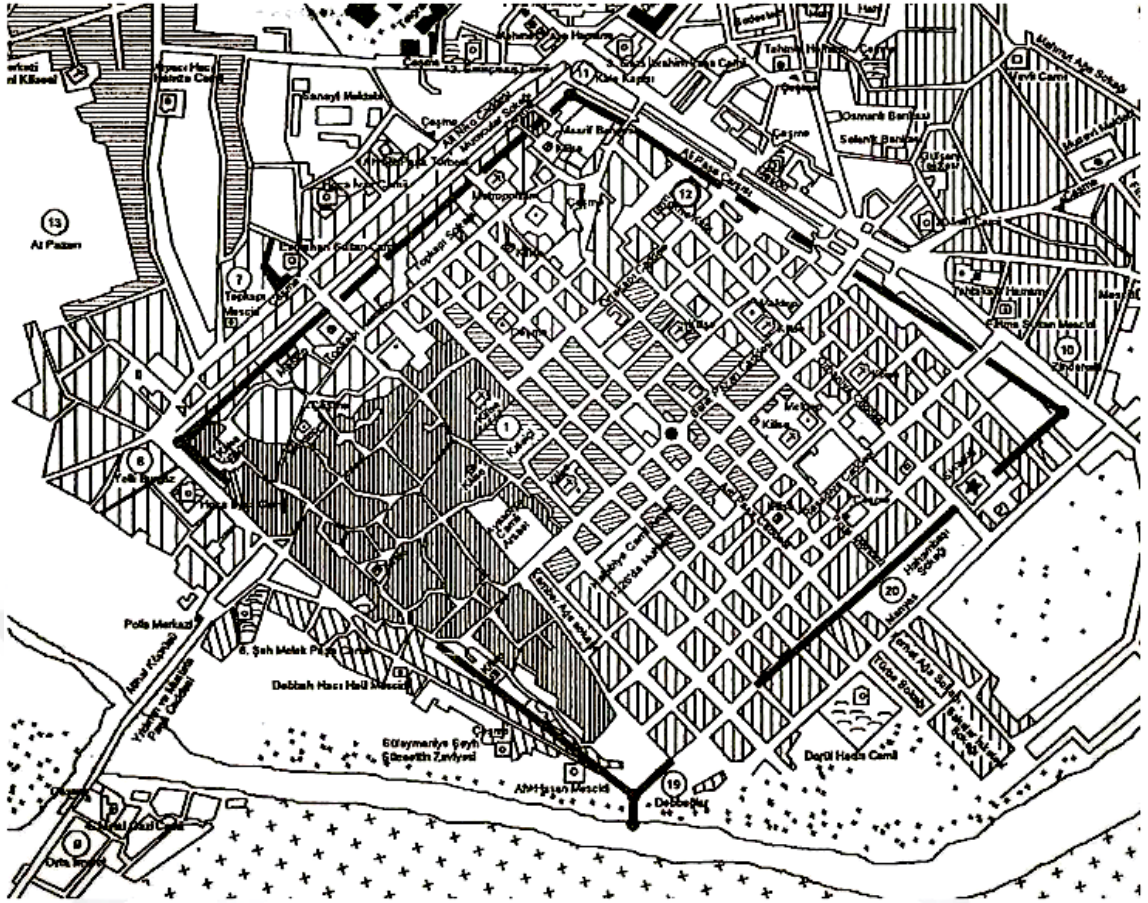

Şekil 3.16. 1885 Mehmet Selami Edirne Haritası

XVIII. yüzyıl boyunca ardı ardına gelen yangınlar ve depremler, Kaleiçi'ni ciddi şekilde harap etmiştir. Özellikle 1751'deki büyük depremde birçok konut ve tarihi yapı yıkılmış ve birçoğu onarılamaz hale gelmiştir. 1902'deki büyük yangın ise Kaleiçi'ni tamamen yok etmiş olup camiler, kiliseler, sinagoglar, resmi ve özel binalar tamamen yanmıştır (Karakaya Aytin et al., 2016). Ancak, 1902 Büyük Kaleiçi Yangını'ndan sonra, Kaleiçi'nde yeni yollar açılarak kare ve dikdörtgen biçimli yapı adaları oluşturulmuştur. Ancak, bu düzenlemenin dışında kalan bazı mahallelerde, tarihi dokunun savaşlar ve su taşkınları nedeniyle tahrip olması, tespitleri zorlaştırmaktadır. Osmanlı döneminde Kaleiçi'ndeki mahalleler organik bir şekilde büyümüştür (A. F. Güner, 2019; Y. Güner, 2017).

Şekil 3.17. 1902 Büyük Yangınından Sonra 1905 Yılında Dilaver Bey Tarafından Yaptırılan Edirne Planı

Şekil 3.18. 1918 Yılında Çizilen Edirne Yerleşim Planı (Kaynak: Tabak, 2018)

Kaleiçi, Cumhuriyet Dönemi'nde Prof. Ernst Egli tarafından hazırlanan 1940 yılındaki ilk imar planıyla dokusu zedelenmeye başlamıştır. Sonrasında 1967'de getirilen imar planıyla çok katlı yapılaşmaya izin verilmiş ve hızlı bir yap-sat hareketliliği yaşanmıştır. Bu süreçte birçok geleneksel yapı, apartmanlarla değiştirilmiştir. Kaleiçi, 1970'lere kadar özgün dokusunu koruyabilmiş, ancak sonrasında kentleşme sürecine ayak uydurmaya çalışarak geleneksel karakterini kaybetmiştir. 1985'ten itibaren sit alanı olarak kabul edilmiş ve koruma amaçlı imar planları geliştirilmiştir (Karakaya Aytin et al., 2016).

3.4. Trabzon

Pontos, antik çağlarda Grekler tarafından Karadeniz'e deniz anlamında verilen bir isimdir. Seyyah Chardin'e göre, Karadeniz'e Askanaz adı verilmiş ancak sonradan Elenler tarafından misafirperverlik anlamında Öksinoz adı kullanılmıştır. Başka bir teoriye göre, bölgenin sakinlerinin şaki olduğu düşünüldüğünden, Karadeniz'e önce düşman anlamında Aksinos denmiş ve daha sonra Grekler tarafından Öksinos olarak değiştirilmiştir. Amasyalı coğrafyacı Strabon'a göre, Miletosluların bölgeye kolonize

olmalarıyla Pontos'un adı Efksinos olarak değiştirilmiştir, çünkü yerli halk onları dostça karşılamıştır (Cin Özdemir, 2005).

T Trabzon kenti, ilk çağlarda Trepiza ve Trapezus olarak adlandırılmış ve daha sonraları Batı'da farklı Trapezunt veya Trabizonde gibi adlarla anılmıştır (Demir Koç, 2020). Trabzon, Anadolu'nun kuzeydoğusunda Karadeniz sahilinde bulunur ve tarihi boyunca önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Farklı kültür gruplarının kesişme noktasında bulunan Trabzon, ekonomik gücü sayesinde yarı bağımsız bir karakter sergilemiştir (Bahar, 2019).

Kafkasya kökenli uluslar arasında Türk boylarını da içeren gruplar, Karadeniz'in kuzeyinden gelen atlı göçebe kavimler ve Anadolu'nun yerli halkı, bölgede yaşayan en eski topluluklardır. Bu halklar arasında Kolhlar, Makronlar ve Mösinkler gibi gruplar bulunmaktadır. Kimmerler ve İskitler de bölgede yerleşmiş göçebe kavimler arasındadır. Ksenofon'un "Anabasis" adlı eseri bu halklar hakkında detaylı bilgiler sunmaktadır (Cin Özdemir, 2005).

Orta Asya kökenli Kimmerler, M.Ö. XIII. yüzyıldan itibaren Kafkasya, Kırım ve Özi havzasına yayılmıştır ve M.Ö. VIII. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya girmiştir. Karadeniz kıyılarında etkili olan Kimmerler, Frigya Krallığı'na saldırarak Gordion'u yağmalamışlardır. Anadolu'daki varlıkları yaklaşık iki asır sürmüş olsa da arkeolojik buluntuları sınırlıdır. Kimmerlerin bölgeye yayılması, Grek kolonizasyonunu etkilemiş ve Karadeniz'in güney kıyılarında Grek kolonilerinin kurulmasını bir süre engellemiştir (Genç, 2019).

Bölgenin kolonileşme süreci Hellenistik dönemden önce başladığı görüşler mevcuttur. Bölge en eski dönemlerden itibaren tüccar milletlerin ilgisini çekmiş ve ticari koloniler kurulmuştur. Helen kolonistler, bölgedeki ilk veya son kolonistler değildir ve Helenleşme, sahildeki küçük koloni şehirleriyle sınırlı kalmıştır, Batı Anadolu şehirleriyle kıyaslanamayacak düzeyde olmuştur (Cin Özdemir, 2005).

Eskiçağ'da Trabzon ve çevresindeki tarihin önemli olaylarından biri, Karadeniz kıyılarında Grek kolonilerinin kurulmasıdır. Yunanların koloni kurma faaliyetleri, ekonomik ve siyasi nedenlerle ortaya çıkmıştır. Ekonomik olarak, gelişmekte olan endüstri için ucuz hammadde ve köle ihtiyacı, artan Grek nüfusunu besleyecek toprak bulunamaması ve üretim fazlası malların satılacağı dış pazarların aranması etkili olmuştur. Bu amaçla önce Ege ve Akdeniz kıyılarında koloniler kuran Grekler, daha sonra Miletoslu kolonicilerin liderliğinde Karadeniz ve Marmara kıyılarına yayılmışlardır. Özellikle VII. yüzyıldan itibaren bölgede aktif rol oynayan Miletoslular, Trapezus (Trabzon), Amisos (Samsun) ve Sinope (Sinop) gibi koloni merkezlerini

kurmuşlardır. Plinius'un aktardığına göre Miletoslular, bölgede doksanın üzerinde koloni kurmuşlardır (Genç, 2019). Miletliiler M.Ö 750'li yıllarda Pontos'ta kolonileştiklerinde başlangıçta şehir merkezi ve yakın çevrede varlıklarını hissetmişlerdir, yerli kavimler ise kırsal alanlarda kendi geleneklerini sürdürmüşlerdir (Cin Özdemir, 2005).

Miletoslular, Karadeniz'in imkanlarıyla güçlenmiş ve limanlar aracılığıyla ticareti teşvik etmiştir. Ancak Perslerin Anadolu'ya gelişiyle bölge Pers hakimiyetine girmiş ve ticari faaliyetler etkilenmiştir. Persler, Trabzon ve çevresinin kaynaklarından faydalanmıştır. Pers hakimiyeti döneminde Trabzon ve çevresi ticari hareketliliğini sürdürmüş, ayrıca Perslerin Yunanlarla yaptığı savaşlarda bu bölgedeki yerli halklardan da faydalandığı bilinmektedir. Özellikle Sinope, Amisos ve Trapezus gibi şehirlerde gümüş sikkelerin basılması, bölgenin ticaretteki önemini koruduğunu göstermektedir. M.Ö. V. ve IV. yüzyıla ait antik kaynaklar, Trabzon ve çevresi hakkında değerli bilgiler içermektedir (Genç, 2019).

M.Ö. 323 yılında, Büyük İskender'in Anadolu'daki hakimiyeti, Makedonyalı komutanları arasında bölünmüş ve Kappadokia, Paphlagonia ve Pontos sahilleri Eumenes'in yönetimine geçmiştir (Cin Özdemir, 2005). Pontos Krallığı, ilk olarak I. Mithridates tarafından kurulmuş ve VI. Mithridates dönemine kadar Herakleia'dan Trapezus'a kadar olan bölgeyi kontrol altında tutmuştur. Pontos Krallığı ve Roma arasındaki uzun süren mücadelelerin ardından, Pompeius M.Ö. 63 yılında Pontos'u Roma İmparatorluğu topraklarına katmıştır. Kent, ticaret açısından özellikle İmparator Hadrianus döneminde önem kazanmıştır. Tarihçi Arrianus'a göre, Hadrianus döneminde Trabzon'da bir Hermes tapınağı inşa edilmiş ve şehre bir liman eklenmiştir. Gotlar tarafından M.S. 257'de işgal edilen ve yağmalanan Trabzon, İmparator Diokletianus tarafından korunmak amacıyla Pontos Prima Legionu'nun konumlandırıldığı bir merkez haline gelmiştir (Bahar, 2019).

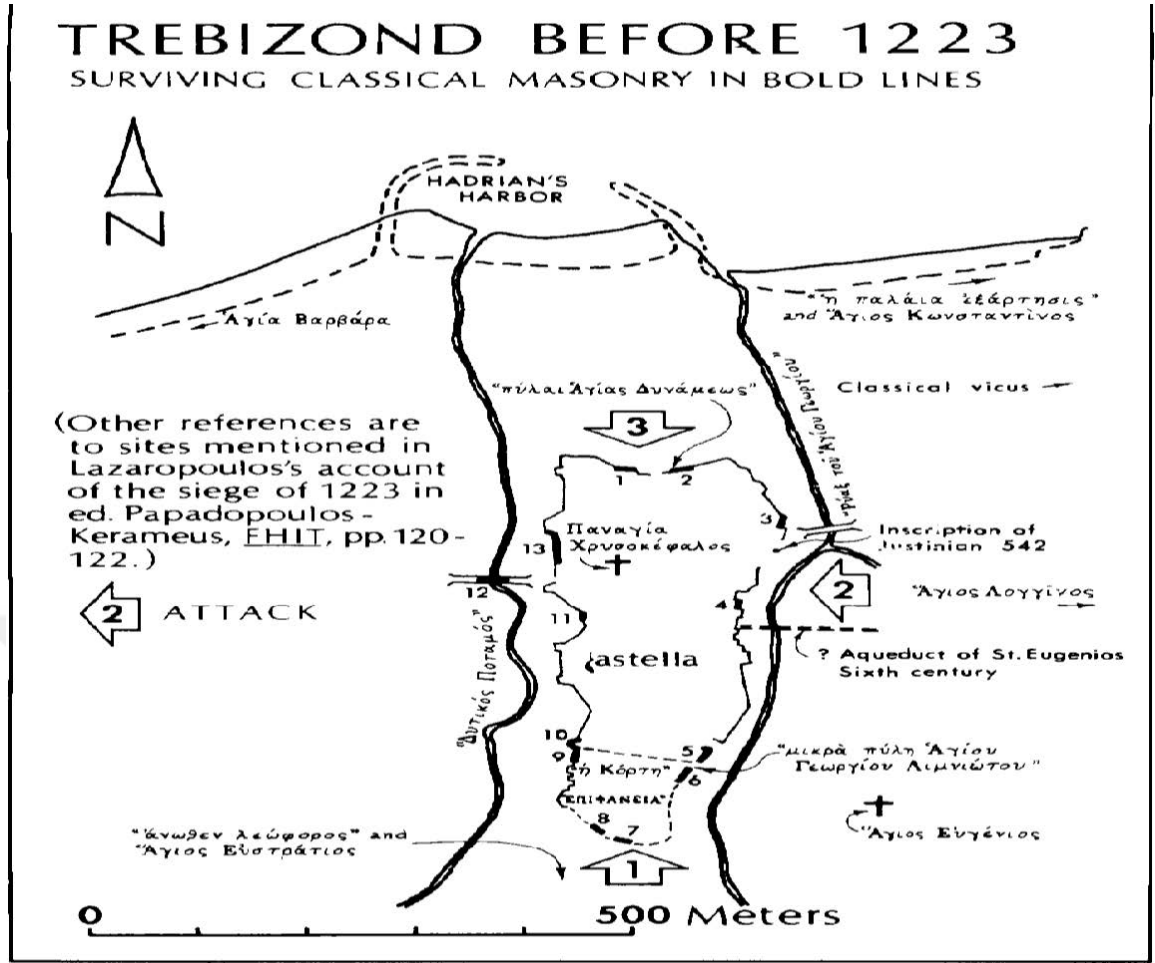
Pontos kralı VI. Mithradates'in Roma eyaletlerine saldırması, Roma'nın dikkatini Anadolu'nun kuzey ve kuzeydoğusuna çekti. Mithradates ile Roma arasındaki savaşlar M.Ö. 89'da başladı ve M.Ö. 63'e kadar sürdü, Roma'nın üstünlüğü ile sonuçlandı. Roma, yeni topraklarında çeşitli idari düzenlemeler yaparak denetimini artırdı (Genç, 2019).

Trabzon, Roma İmparatorluğu'nun sınırları içine M.Ö. I. yüzyılın ortalarında dahil edilmiş ve M.Ö. 66'da Romalı general Pompeius tarafından "Civitas Libera" (Serbest Şehir) statüsüne kavuşturulmuştur. Bu süreçte şehir, imar edilerek ekonomik, sosyal

ve ticari açılardan gelişmiştir. Aynı zamanda, bölgede Hristiyanlığın yayılması da bu döneme denk gelmektedir (Cin Özdemir, 2005).

Hadrianus'un döneminde, Trapezus'un stratejik önemi fark edilerek garnizonlar güçlendirildi ve Hadrianus'un adını taşıyan bir liman inşa edildi. Arrianus'un görevlendirilmesi ve bölgedeki Sannoi isyanı, Roma'nın otoritesinin zayıfladığını gösterdi. Daha sonra Alanlar'ın saldırısıyla bölgedeki savunma zayıfladı. Severus Hanedanı döneminde Pontos'un savunma sistemi azaldı ve Caracalla'nın döneminde donanma Kyzikos'a taşındı. Bu dönemde iç çekişmeler ve istikrarsızlık arttı. Boranilerin ve Gotların saldırıları Trapezus'u da etkiledi ve şehir birçok kez yağmalandı. Got istilaları sonucunda Trapezus ve Pontos şehirleri ekonomik olarak zor günler yaşadı (Genç, 2019).

Kentin ilk kuruluş dönemlerinde, güvenlik sağlayan surların içinde bulunan ve ticari merkezin yerini belirleyen sur içi, zamanla önem sıralamasında değişiklik göstermiş ve ticari merkez kentin bütün yapılarını bir arada tutan bir ana merkez haline gelmiştir. Ticaret, özellikle liman kentleri gibi Trabzon gibi şehirlerde, kentin sınırlarını belirleyen en temel unsur olmuştur. Ticaretin toplumsal ve mekânsal örgütlenmede baskın hale gelmesi, Trabzon'da ilk kuruluş yıllarının ardından gelir. Hadrianus'un yapay Moloz Limanı gibi tesisler, deniz ve kara ulaşımının şehrin ekonomik ve ticari hayatında önemli bir rol oynamıştır (Ü. Demirkaya & Tuluk, 2018).

Şekil 3.19. 1223 Yılı öncesi Trebizond Yerleşim Planı (Breyer & Winfield)

İmparator Hadrian (M.S. 117-138), Trabzon'u iki kez ziyaret etmiş ve saraylar, su kemerleri, tapınaklar ve limanlar gibi birçok yapı inşa ettirmiştir. Savunma amaçlı olarak inşa edilen iki katlı surlarla korunan Ortahisar da bu dönemin önemli yapıları arasındadır. Ancak, M.S. 276'da Gotlar'ın Trabzon'u yağmalaması büyük zarara neden olmuş ve kent eski görkemini kaybetmiştir. Bununla birlikte, imparator Diocletian (M.S. 284-305) döneminde kent yeniden inşa edilmiştir (Dursun, 2002).

Roma İmparatorluğu, Constantinos döneminin sonlarından itibaren Sasanilerle savaşırken kavimler göçüyle de mücadele etti. Jovianos'un Sasanilere yapılan bir anlaşma ile savaşı sona erdirmesiyle birlikte, I. Theodosios Gotları Balkanlar'a sürdü ve bazılarını imparatorluğun içine yerleştirdi. Theodosios'un ölümünden sonra imparatorluk, Arkadios ve Honorius arasında 395'te bölündü. Bu bölünme, imparatorluğun doğu ve batı bölgeleri arasındaki bağları gevşetti ve tarihi sınırları belirledi. Trapezus ve çevresinde Roma hakimiyeti, Pompeius döneminden itibaren sürekli idari değişikliklere ve iç savaflara bağlı olarak ekonomik zorluklar yaşayan bir bölge olarak görülmektedir (Genç, 2019).

Trebizond İmparatorluğu döneminde şehrin kentsel gelişimi, klasik yapının etkisiyle şekillenmiş ve modern sokak planları hala insulae'nin ızgara yapısının izlerini taşımaktadır. Örneğin, ana ticaret caddesi, dört insulae'den oluşuyordu ve basitçe Meydan/ Square olarak adlandırılıyordu (Bryer, A., & Lowry, H., 1992). Şehrin orijinal yerleşimcileri, doğal engel olarak hizmet eden iki vadiden çevrili olan düzlükleri stratejik olarak yerleşimleri için seçmişlerdir (Tuluk & Demirkaya, 2022). Bu vadiler, şehir surlarıyla çevriliydi. Şehir, İmparatorluk öncesinde sağlam bir kaleye sahipti ve imparatorluk dönemi boyunca bakımı yapılarak ve genişletilerek korunmuştur (Akışık, 2011). Bu yoğun kale yapıları, İmparatorluğun sürekli bir savaş halinde olmasından kaynaklanmaktadır ve şehir hem iç hem de dış tehditlere karşı sürekli bir mücadele içindeydi (Sinclair, 1987). Trebizond'daki kaleler sadece şehir duvarları değildi; aynı zamanda şehrin fiziksel yapısını belirleyen, konut ve idari birimleri ile kuleleri sınırlayan yapılar olarak da hizmet etmiştir (Demet, 2023). Trabzon'da III. yüzyıldan önce Hristiyanlar bulunmasına rağmen, en erken piskopos veya din adamına dair kanıtlar M.S. 253-254'e dayanmaktadır (Topalidis, 2023).

395 yılında Doğu ve Batı Roma İmparatorlukları'nın ayrılmasıyla Trabzon, Doğu Roma İmparatorluğu sınırları içinde kalmış ve böylece Bizans hakimiyetine girmiştir. Trabzon ve çevresindeki şehirler, "Chaldea Teması" adı altında birleştirilmiştir (Kuş, 2018). Bu dönemde Trabzon, ticaretin canlı olduğu önemli bir merkez olma özelliğini korumuştur. 1071'de Malazgirt Meydan Muharebesi'nin ardından Türkler'in Anadolu'ya doğru ilerlemesiyle Trabzon bölgesine kadar geldikleri, Trabzon'un Melikşah döneminde Selçuklular'ın eline geçtiği ancak Bizanslı Theodoros Gabras tarafından geri alındığı bilinmektedir. Bu dönemde Ortodoks mezhebinin bölgedeki etkisi artmıştır (Cin Özdemir, 2005).

Trabzon'un bilinen ilk piskoposu, Nikaia Konsili'ne katılan Domnus'tur. Prokopios'a göre, İmparator Iustinianus döneminde şehirde Hagios Eugenios adına bir su kemeri inşa ettirilmiş, bu da şehrin azalan nüfusunu artırmış ve Amasya ve Trabzon'da zamanla tahrip olan kiliseleri onarılmıştır. İmparator Iustinianus dönemine ait üç yazıt bilinmektedir. Bu yazıtlardan biri 544 yılına tarihlenmekte olup Hagios Basileos Kilisesi'nde bulunmaktadır. Diğer iki yazıt ise 546/7 ve 551 yıllarına tarihlenmekte olup şehir surlarında yer almakta ve kamu binalarının onarımını belgelemektedir (Bahar, 2019). Bizans döneminde Trabzon birçok kiliseyle donatılmıştır, ancak bu kiliselerin varlığı Rum Ortodoks Yunanların Türkiye'den sınır dışı edilmesiyle son bulmuştur (Topalidis, 2023).

Trabzon, bu dönemde askeri ve ticari açıdan önemini korumuş, Jüstinyen devrinde kent surları yeniden düzenlenmiş ve yeni su yolları yapılmıştır (Dursun, 2002).

Trabzon'un yeniden canlanması ve imarı, IX. yüzyılda başlamıştır. Yaklaşık 824 yılında Khaldia Theması'nın başkenti olan kent, IX. ve X. yüzyıllarda Hagia Anna Kilisesi ve Khrysokephalos Kilisesi gibi yapıların onarımlarıyla yeniden şekillenmiştir. Bu onarımlar, 884/5 ve 914 tarihlerine dayanan yazıtlar aracılığıyla belgelenmiştir (Bahar, 2019). Şehrin büyük kalesi ve duvarlarının çoğu, IX. yüzyılda inşa edilmiş olup, imparatorluğun erken dönemleriyle birlikte üst ve orta kaleyi oluşturmuştur (Demet, 2023). Kent 1071'den sonra kısa süreliğine Selçuklu yönetimine geçmiştir.

XIII. yy.da Trabzon'a sığınan Aleksos Komnenos, Gürcü Kraliçesi Tamara'nın yardımıyla 1204'te Trabzon Komnenos Devleti'ni kurmuştur (Bahar, 2019). Bu devlet, Bizans kültürüne dayanıyordu ve Doğu'daki bir kalesi konumundaydı. Kısa sürede küçük bir imparatorluğa dönüşmüş ve özellikle Cenevizliler ve Venedikliler ile ticari ilişkiler kurarak gelişmiştir. 1243'te Anadolu Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Moğollara yenilmesinin ardından Trabzon İmparatoru 1. Manuel'in Moğollara bağlılığını ilan ettiği bilinmektedir (Cin Özdemir, 2005).

Hristiyanlığın hızla yayılmasıyla birlikte özellikle Komnenos döneminde Sümela Manastırı gibi birçok manastır ve kilise inşa edilmiş, bölge uzun bir süre Ortodoks dünyasının dayanağı ve Pontus'un din merkezi haline gelmiştir (Dursun, 2002). Bu dönemde, şehir surlarla çevrili Aşağıhisar bölgesi yeniden inşa edilmiş ve denize kadar olan alanda yüksek duvarlar ve savunma kuleleri ile güçlendirilmiştir. Böylece, şehir surlarla çevrili üç bölgeye ayrılmıştır; sur dışında ise güney, doğu ve batı varoşları olarak altı bölge oluşmuştur. Yukarıhisar bölgesi, yönetim binaları, saray, hazine ve diğer idari yapıları içermektedir. *Golden Palace* olarak bilinen ve kentin simgesi haline gelen saray, büyük bir alanı kaplayan ve kentin her yönüne hakim olan bir yapıdır. Komnenos dönemi sona erdikten sonra, şehir Osmanlı yönetimi altına girmiştir ve saray bu dönemde Osmanlı yetkilileri tarafından kullanılmıştır (Demir Koç, 2020).

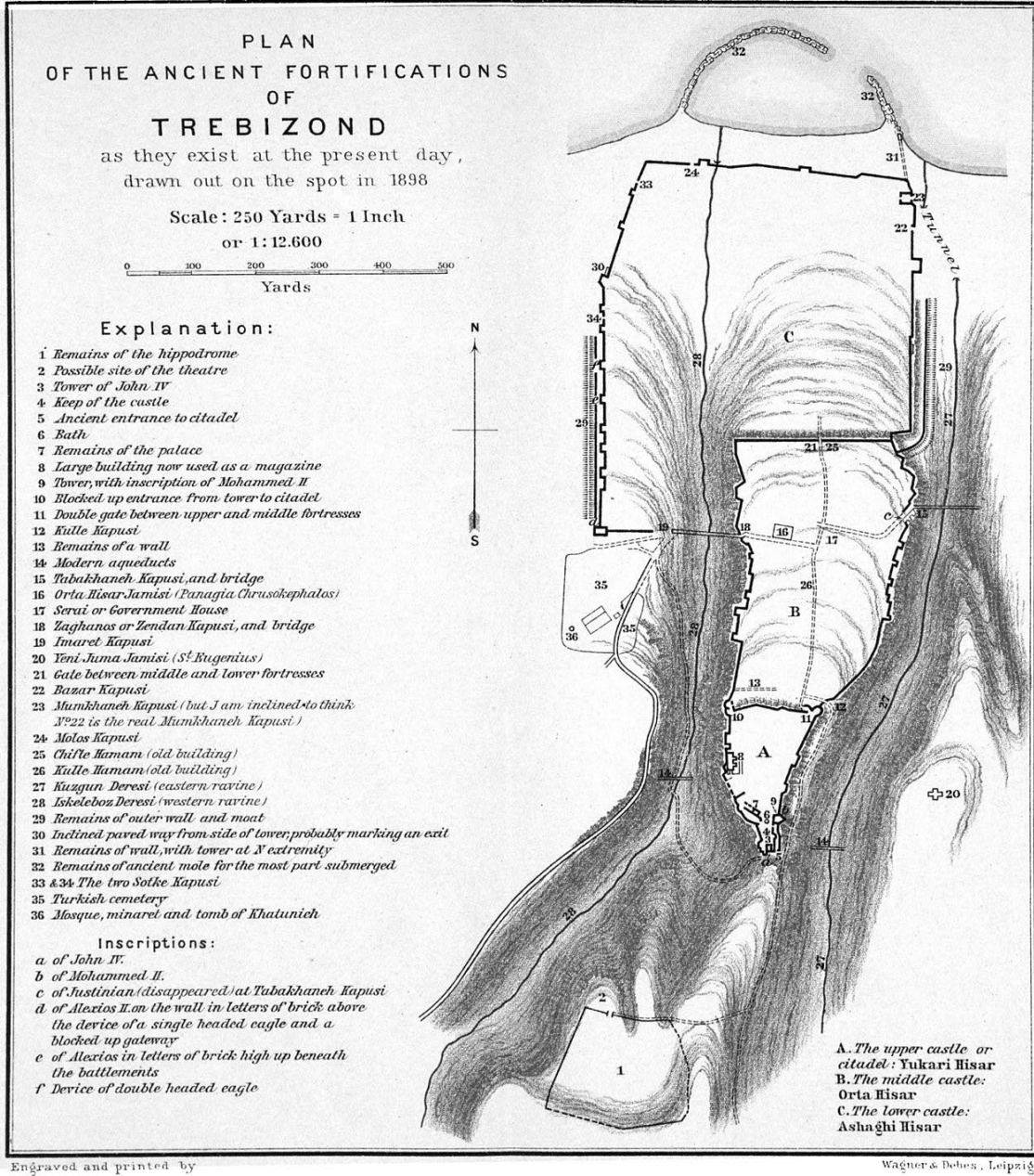
Trabzon'un merkezinde yer alan ve dağlara dayalı konumda bulunan Kızlar Manastırı (Panagia Theoskepastos), batı girişinde yer alan ve denize karşı konumlanmış Ayasofya Kilisesi, saray kilisesi olarak kullanılan St. Eugenius Kilisesi (Yenicuma Camii) (Dursun, 2002) ve Ortahisar bölgesinde şehrin en önemli yapılarından biri olan ve MS 914 yılında inşa edilen katedral kilisesi Chrysocephalos Kilisesi (Fatih Cami) bulunmaktadır. Çevresinde dükkânlar, medrese, çeşme ve şadırvan gibi yapılar yer almakta olup, taş zeminli bir meydanı çevrelemektedir. Ayrıca, dönemin diğer önemli yapıları arasında, St. Reverande ve St. Nicholas Kiliseleri, Christ Kilisesi, Saray Şapeli ve St. George Kilisesi bulunmaktadır. Komnenos döneminde inşa edilen Kule Hamamı ve Çifte/İmaret Hamamı gibi yapılar da bu döneme aittir (Demir Koç, 2020).

Trebizond şehri, yedi mahalleye ayrılmıştır ve her mahalle bir kilisenin adını taşımaktadır. Bu mahalleler, doğu banliyöleri ve batı banliyöleri boyunca yayılmıştır. Agious Ioannes mahallesi, Aşağı Kale duvarlarının hemen dışında bulunmaktadır ve muhtemelen Agious Ioannes Kilisesi'ne adını borçludur ve Geç Ortaçağ'da şehirde 16 ila 17 Ortodoks manastır, iki Latin evi ve birkaç Ermeni manastırı bulunmaktadır. (Demet, 2023).

Kale duvarlarının hemen dışındaki bölge "manastır" olarak belirlenmiştir. Trebizond'daki kentsel manastırların kaderi, çoğunun Osmanlı fethi ve İslamlaştırma politikaları nedeniyle ayakta kalamadığını göstermektedir (Demet, 2023).

1461'de Osmanlıların şehri ele geçirmesi, Trebizond'un kentsel dokusunda önemli dönüşümlere sebep oldu. Şehrin düzeni hakkında ayrıntılı bir açıklama yapan İspanyol gezgin Clavijo, şehrin topoğrafyasının ve savunma gereksiniminin kentsel planlamayı nasıl etkilediğini vurgulamıştır. Surların dağ eteklerine kadar uzandığını ve bu sebeple Trabzon'un oldukça güvenli olduğunu dile getirirken kentin su kaynakları yönüyle de güçlü olduğunu ifade etmektedir. Kentin çevresinde bağ-bahçe olduğunu sahilden uzanan bir caddenin ise şehrin ticari merkezine yöneldiğini söylemektedir. Şehre gelen tüm ürünlerin burada satıldığını dile getirirken denize yakın bir noktada sağlam sur duvarlarıyla çevrili bir kalenin yer aldığını, bu kalelerden birinin Venedik diğerinin Cenevizliler tarafından kullanıldığını söylemiştir (Dursun, 2002).

Bu dönemde Anadolu'dan gelen Müslüman aileler, Ortahisar Mahallesi ve tarihi Kale çevresine yerleştirilmiştir. Osmanlı'nın fethettiği bölgelerde uyguladığı bu iskân politikası, İslamlaşma ve Türkleşme sürecini başlatmıştır. Kent, Fetih öncesi Hristiyan etkisi altında iken, fetihten sonra Müslüman nüfusun artmasıyla dönüşmüştür. Tarihi kaynaklara göre, 1609'da kent genellikle sur içinde yerleşim gösterirken, sur dışında tarım ve yerleşim alanları da belirtilmiştir (Demir Koç, 2020).

Şekil 3.21. Antik Trabzon (Trebizond) Kale Planı (Kaynak: Wagner & Debes, 1898)

Deniz ve dağlar arasındaki doğal engeller, şehir içinde geniş alanların oluşmasını engellemiş ve önemli yapıların konumunu etkilemiştir. Örneğin, Hagia Sophia Kilisesi, düz bir alana ihtiyaç duyduğu için şehrin dışında, batıda konumlandırılmıştır. Ayrıca, imparatorluk polo sahası olan Tyzkanisteron'un, şehir surları dışında, kale ile Hagia Sophia arasında düz bir araziye ihtiyaç duyduğu belirtilmiştir. Bu nedenle, şehrin işlevsel organizasyonu, coğrafi faktörler tarafından belirlenmiş ve işlevsel ilişkiler sınırlı kalmıştır (Demet, 2023).

İstanbul Başbakanlık Arşivi'nde bulunan Maliyeden Müdevver Defter No:828, Trabzon halkı hakkında bilgi veren en eski tahrir defteridir. Fatih Sultan Mehmet'in 1461'de

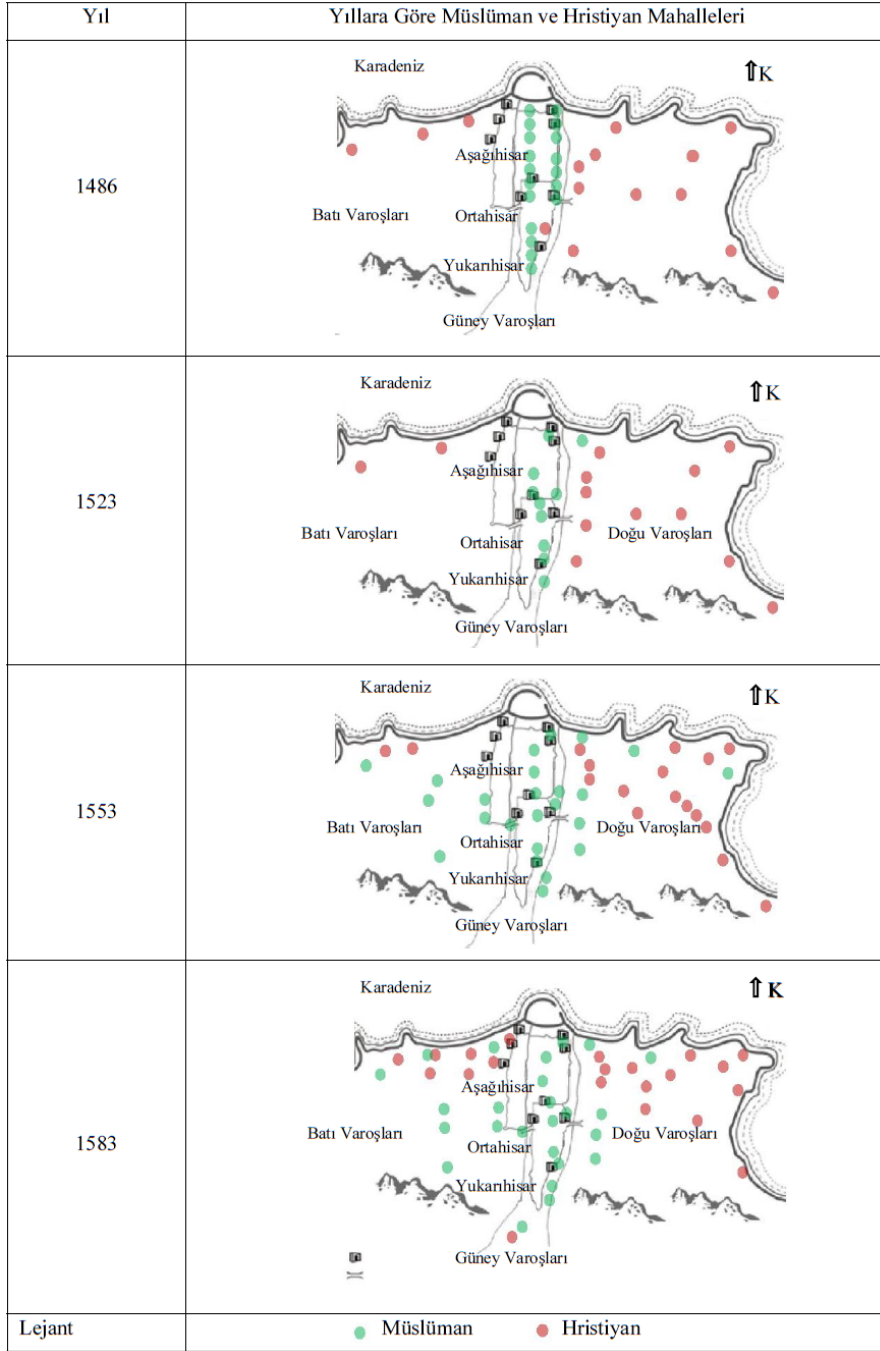
Trabzon'u fethetmesinden sonra 1486, 1523, 1554, 1583 tarihlerine ait dört tahrir defteri şehir nüfusu ve yerleşim alanları hakkında detaylı bilgiler içerir. Haeth W. Lowry tarafından yapılan araştırma, tahrir defterleri üzerinden Trabzon'un demografik değişimlerini ve yerleşim düzenini incelemiştir. Bu analiz, iç ve dış iskân hareketlerinin Müslüman ve Hristiyan nüfusun dağılımını nasıl etkilediğini ortaya koymaktadır. Fatih Sultan Mehmet'in fethinden sonra şehirdeki nüfus yapısındaki değişimler, Müslüman nüfusun artmasına ve Hristiyan nüfusunun azalmasına işaret etmektedir (Demir Koç, 2020).

Yeni camilerin yanı sıra, 1461'de St. Eugenios Kilisesi Yeni Cuma Cami'ye, 1500'de ise Chrysokephalos Kilisesi Ortahisar Cami'ye dönüştürülmüştür. Trabzon'un Osmanlı dönemindeki surları onarılmış ve yeni eklemeler yapılmıştır. Bıjışkyan'ın 1817-1819 yıllarında Trabzon'u ziyareti sırasında kale ve şehir şu şekilde anlatılmıştır: Eski kale surları iki katlıydı ve günümüzdeki kale, eski sütunların yerine yapılmıştır. Sur, birçok yerde kaya üzerine inşa edilmiştir ve hendeklerin bir kısmı geniş ve derindir. Kale, Aşağı Hisar, Orta Hisar ve Kule Hisar olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır (Dursun, 2002). Kalenin bu üç bölümü kenti Üst Şehir, Orta Şehir ve Alt Şehir olmak üzere üç bölgeye ayrılmıştır (Topalidis, 2023). Yukarıhisar (İç Kale), güçlü surlar nedeniyle 1204-1460 arası hükümet binalarının, sarayın ve arşivin bulunduğu bir alandır (Demir Koç, 2020). Ortahisar, Ortahisar, şehrin en büyük katedrali olan Panagia Crysokephalos Kilisesi'nin bulunduğu şehrin fethi sırasında yapılan evler, dükkanlar ve mescitlerin bulunduğu bir alandır. Kalede varoşlar ve iki meydan bulunur: Batı taraftaki Kabak Meydanı ve doğudaki Gavur Meydanı. Bu meydanlar, eski devirde hipodrom olarak kullanılmıştır (Dursun, 2002). Aşağıhisar ise daha sonra inşa edilen surlarla daha geniş bir alana yayılmıştır. Bu bölgedeki dükkanlar, ticari merkezi oluşturmuştur. Günümüzde Taksim Meydanı olarak bilinen alan, ticari faaliyetlerin merkezi olmuştur (Demir Koç, 2020).

Ortahisar bölgesi ise, sur içi alanın ikinci halkasını oluşturmuş ve şehir kuzeye doğru genişleyerek doğu, batı ve kuzey varoşlara hakim bir yapıya kavuşmuştur. Şehir, sur içinden çıkarak doğudaki düzlük alanlara ve kıyı şeridine yayılmıştır, bu dönemde sur içini varoşlara bağlayan köprüler inşa edilmiştir (Ü. Demirkaya & Tuluk, 2018).

1523-1583 yılları arasında Trabzon'da Müslüman nüfus artarken, Hristiyan nüfus hızla azalmıştır. Rum Ortodoks toplumunda büyük bir azalma yaşanmıştır. 1553'te Müslüman nüfus toplamın %46,72'sini oluştururken, 1583'te %53,62'sine ulaşmıştır. Bu dönemde şehirdeki Müslüman mahalle sayısı artmış ve Müslüman nüfus tüm bölgelere yayılmıştır. Göçler ve din değiştirme hareketleri, Müslüman nüfusun

artmasında etkili olmuştur. Sonuç olarak, Trabzon 1583'te Müslüman bir şehir haline gelmiştir (Demir Koç, 2020).

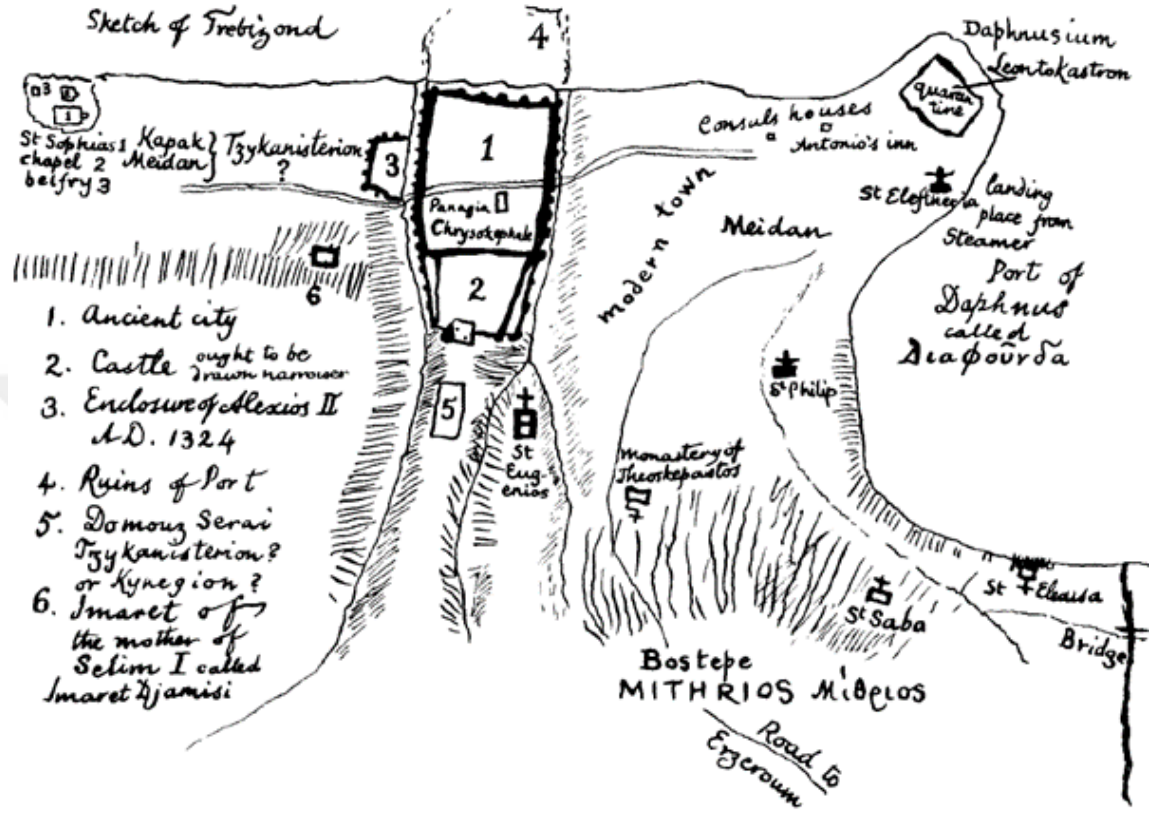

Şekil 3.22. Yıllara Göre Müslüman ve Hristiyan Mahalleleri (Demir Koç, 2020)kald

Zamanla şehir, ticari merkezini oluşturan iki bölümlü bir yapıya dönüşmüştür. Bunlar arasında, ticaretin başlangıç ve bitiş noktalarındaki gümrük kapılarının bulunduğu merkezler ve limanlarla ilişkili küçük dükkânlar, arastalar, hanlar ve bedesten yapılarının olduğu çarşı ve pazarlar bulunmaktadır. Bu mekânlar, farklı etnik ve dini

grupların ticaret yaptığı ve ticaretin Müslüman-gayrimüslim ayrımı yapmadan ortak bir yaşam alanı oluşturduğu yerlerdir (Ü. Demirkaya & Tuluk, 2018).

1850'lerde Finlay tarafından çizilen haritada ise eski ve yeni şehir bölgeleri ayrılmıştır. Şehirdeki önemli dini yapılar ve yerleşim alanları da haritada gösterilmiştir.

Şekil 3.23. Trabzon Haritası 1850 (Kaynak: (Topalidis, 2023))

Trabzon'un tarihi çarşısı, XVII. yüzyılda "Suk-ı Sultani" ve sonrasında XVIII. yüzyılda "Çarşı Mahallesi" olarak adlandırılmıştır. Bu bölge, özellikle Bedesten gibi yapılarla birlikte camiler, hanlar, depolar ve eski Gümrük binası gibi ticari yapıları içermektedir. Aynı zamanda, bu çarşı Aşağıhisar'ın doğu kısmında bulunan limanlarla yakın bir ilişki içerisinde. Çarşı'nın konumu, kentin ana yollarının kesişim noktasına yakın olması gibi etkenlerle belirlenmiştir. Trabzon'un kale kapılarının bazıları denize paralel bir şekilde yer alırken, diğerleri ise denizle doğrudan ilişkilidir, bu da şehrin ticari alanlarıyla bütünleşmiştir. Bununla birlikte, Ceneviz ve Venediklilerin ticaret sahası haline gelen Leontokastron da limanlarla bağlantılı olarak gelişmiştir. İtalyan kolonilerinin bulunduğu bu bölgeler Osmanlı döneminde farklı isimlerle anılmış ve daha sonra muhtemelen "Efrenc" adı altında birleştirilmiştir. Ticari bölgelerin yanı sıra, çevresinde cami veya mescit bulunan mahalleler de mevcuttur (Ü. Demirkaya & Tuluk, 2018).

Trabzon'un her döneminde şekillenmesine katkı sağlayan önemli unsurlardan biri, Bijişkyan'ın tasvir ettiği derin vadiler boyunca yükselen surlardır. Bu surlar, kentin fiziksel yapısını belirlemiş ve tarih boyunca varlığını sürdürmüştür. Surlar arasındaki vadileri birbirine bağlayan iki köprü ise Zağnos ve Tabakhane Köprüsüdür. Zağnos Köprüsü, geç orta çağdan Osmanlı dönemine kadar uzanan birçok özelliği bünyesinde barındırmaktadır, ki bu özellikler, Antony Bryer tarafından vurgulanmıştır. Bijişkyan ise Zağnos Köprüsü'nün savaş zamanlarında kaldırılabilen bir yapı olduğunu ve orta kısmının tahtadan yapıldığını belirtmiştir. Köprü, daha yakın zamanlarda genişletilmiş ve çağdaştırılmıştır. Tabakhane Köprüsü ise iki ince köprünün birleştiği bir dilatasyon noktasına sahiptir ve 1833'te yapılan onarımdan sonra günümüzdeki halini almıştır. Bijişkyan'a göre, Tabakhane Köprüsü üzerinde, suyun altından geçen ve Kuzgun Dere'nin aktığı bir kanal bulunmaktadır (Dursun, 2002).

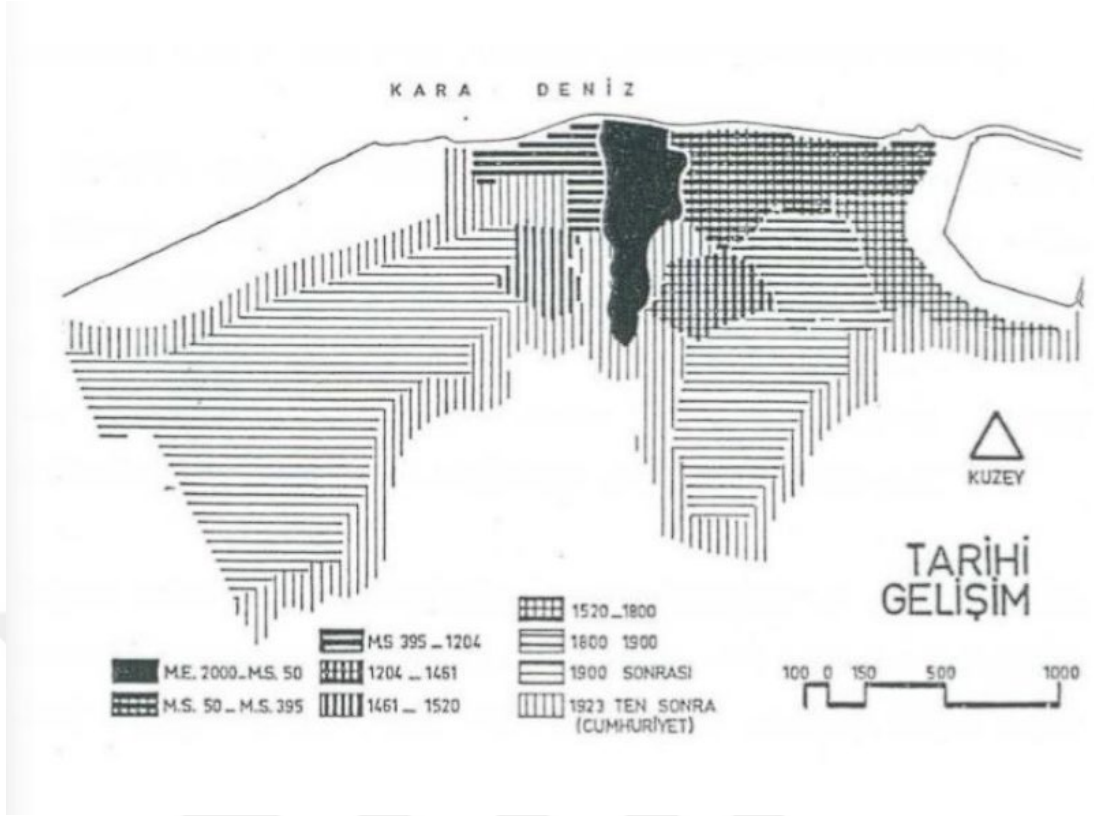
1836'da Trabzon'u ziyaret eden Charles Texier, şehrin konumunu deniz kenarında ancak sığlık veya limanın olmadığı bir bölgede gözlemlemiştir. Eski limanın yanında, kumla dolmuş bir alan ve yanmış harabe bir şato olan "Güzel Saray" bulunmaktaydı. Şehrin alt kısmı genellikle Türklerin ikamet ettiği bir bölgeydi, fakat Hıristiyanlar kuzeydoğudaki mahallelerde yaşamaktaydılar. Kale duvarları içinde ve çevresinde önemli yapılar mevcuttu. Dış mahallelerde ise genellikle Hıristiyanlar ile işçi ve esnaf topluluğu yaşamıştır. Bu bölgeler, Trabzon'un en zarif bölgeleri arasında kabul ediliyordu, çünkü bol miktarda bahçeye sahipti (Dursun, 2002).

1840 yılında Trabzon'u ziyaret eden Fallmeyerer, limana ulaştıktan sonra dik bir yokuş çıkarak ot çıkmış, virane evlerin, depoların, çeşmelerin ve bahçe duvarlarının çevrelediği geniş bir meydana varmıştır. Bu meydan o dönemde, Avrupalı tüccarların İran'a gönderdikleri malların ve Doğu'da yük hayvanları ile uğraşan kişilerin toplandığı bir merkez haline gelmiştir. Meydandan taş döşeli dar sokaklar ve dış şehirdeki bahçeler arasından her yöne gidilebilmektedir. Meydanın solunda yer alan yokuş takip edildiğinde, evler, ekin tarlaları ve bahçelerin bulunduğu teras şeklindeki bir alana varılmaktadır. Rum mahallesinin yanındaki yamaçtan denize doğru inildiğinde, bahçe duvarları, kayalıklar, çarşı ve evler geçilerek eski Trabzon'a ulaşılır. Burada sokaklar Avrupa'daki sokakların aksine evlerin cepheleri yerine bahçe duvarlarıyla şekillendirilmiş, evler arasında ise yeşillendirme veya taş döşeme yapılmıştır (Dursun, 2002).

Osmanlı'nın fetih sonrasında sunduğu hoşgörü atmosferinde, Trabzon'da Türkler ve azınlıklar birlikte yaşamaya devam etmiştir. 1847'de Trabzon'u ziyaret eden Dr. Feruhan Bey, "Bağdat Seyahatnamesi"nde şehrin Çömlekçi Mahallesi'nden Ayasofya

Camii'ne kadar uzandığını ve kuzeyden güneye Mumhane iskelesinden Yeni Cuma Mahallesi'ne kadar yarım saatlik bir mesafeyi kapladığını belirtmiştir. Şehir, hisar ve varoşlar olarak ikiye ayrılmıştır. Hisar, şehri ikiye böler ve doğu varoş, büyük çarşı, han ve en iyi binaların bulunduğu önemli bir bölgedir. Hristiyanlar ve Avrupalı tüccarlar burada yaşar. Şehrin mahalleleri, Rum, Ermeni ve Türklerin ikamet ettiği bölgelere ayrılmıştır. Sahil mahallelerinde Rumlar, orta mahallelerde Ermeniler ve güney mahallelerinde Türkler yaşamaktadır. Batı varoş, doğudakinden küçük olmamakla birlikte daha az nüfusludur ve büyük bahçeleriyle dikkat çeker (Dursun, 2002).

Bijişkyan, Batı varoşunda Türkler ve Rumların yaşadığı Sotka ve Farez mahallelerinin bulunduğunu, Çarşı Camii'nin ise eski bir kilise olup çarşı içinde yer aldığını anlatır. 1869'da Trabzon'u ziyaret eden Deyrolle, Gavur Meydanı yakınlarında cami, han, kervansaraylar ve otellerin bulunduğunu, ayrıca zengin Rum ve Ermeni tüccarların evlerinin de burada olduğunu, buranın şehrin en temiz bölgesi olduğunu belirtir. Gavur Meydanı, bugün Taksim Meydanı olarak bilinir. Bu dönemde Trabzon'a İslam kültürüne özgü mekanların eklendiği, bazı yapıların kullanıcılarıyla birlikte dönüştürüldüğü görülmektedir. Trabzon, yeni din ve kültürle zenginleşerek tarihi boyunca önemli bir liman, ticaret, kültür ve sanat merkezi olma kimliğini Osmanlı döneminde de sürdürmüştür (Dursun, 2002).

Şekil 3.25. Dönemlere Göre Kentin Makroformu (Kaynak: Karadayı, 2000)

3.5. Bergama

Bergama (Pergamon), İzmir'e bağlı tarihi bir kenttir ve Bakırçay Ovası'nın dar bir alanında, Kale Dağı (akropolis) üzerine ve eteklerine kurularak, çevresindeki tarım arazilerine ve ulaşım güzergahlarına hakim bir konuma gelmiştir (Özel Görücü, 2019). Arkaik ve Klasik Çağlar'da Pergamon adı, bir kale olarak bilinmekteydi (Candan, 2019). Akropolis üzerinde yer alan kalede 90 hektara yayılan bir nüfus bulunmaktaydı (Demir, 2010). Kent, Selinos (Bergama Çayı) ve Ketios (Kestel Çayı) adlı iki akarsuyun suladığı verimli tarım arazilerinin yer aldığı ovaya doğru genişleme imkanına sahiptir. Kentin ortasından geçen Bergama Çayı yerleşim mekanını ikiye bölmüş durumdadır (Sargın, 2011; Ulusoy Bınan, 2013). Bu konum, M.Ö.VII. yy'dan itibaren farklı kültürlerin yaşam alanlarının oluşmasına olanak tanımıştır. Hellenistik dönemde, Pergamon şehrine su sağlamak için vadilerde ve yamaçlarda iki veya üç katlı su kemerleri inşa edilmiştir (Sargın, 2011). Hellenistik dönemde, Athena Tapınağı, Zeus Sunağı, Demeter ve Hera Tapınakları gibi kült yapılarıyla birlikte sağlık tanrıçalarına adanmış Asklepon Kutsal Alanı yer almaktadır (Baç, 2012).

Akropol'de yapılan arkeolojik çalışmalarda, M.Ö. VI. ve VII. yüzyıla ait çömlek kalıntıları bulunmuştur. M.Ö. V. yüzyılda Anadolu, Perslerin egemenliği altındadır ve Bergama halkı, Pers baskılarına karşı Akropol'e sığınmıştır. Ancak, bu döneme ait yerleşim düzeni hakkında çok fazla bilgi günümüze ulaşmamıştır (Baç, 2012).

Şehrin topografik yapısı nedeniyle üç bölüme ayrıldığı kabul edilmektedir: yukarı, orta ve aşağı (Özel Görücü, 2019). Bergama'nın surlarla çevrili olan yerleşim bölgesi, tepenin güneyine doğru hafif bir eğimle inen arazide konumlanmıştır. MÖ III. yüzyılda genişletilen Bergama kent duvarları, MÖ II. yüzyılda Selinos Çayı'na kadar uzanan bölgeyi içine almıştır. Bu dönemde Bergama kenti, en geniş sınırlarına ulaşmıştır (Sargın, 2011).

M.Ö. 334 yılında Büyük İskender'in Anadolu'da Perslere karşı kazandığı zaferle birlikte Yunan kültürü doğuya doğru yayılmıştır. Bu dönemde Bergama'da bir kent olduğu ve M.Ö. IV. yüzyılın sonlarında buraya gelen halkın Asklepion Tapınağı'nı kurduğu ve tıp alanında yeni tedavi yöntemleri geliştirmiştir (Baç, 2012). Sağlık tanrısı kültü, kente getirilmiş ve sonraları psikolojik hastalıkların tedavi edildiği ünlü Asklepion Kutsal Alanı'nın ününe dayanmıştır (Demir, 2010).

Hellenistik dönemin başlangıcı olan M.Ö. III. yüzyılda, kentin yapılanması Makedon kökenli Philetarios'un kurallarıyla başlamıştır. Ancak, döneme ait surların korunmamış olması ve ızgara plan bulunmaması, bu dönemde Bergama'nın planlı bir kent olmadığını göstermektedir (Baç, 2012). Philetarios'un krallık hanedanı dönemiyle birlikte Pergamon genişlemiş, yeni surlarla güçlendirilmiş ve Yukarı Kent'te birçok yapı inşa edilmiştir (Demir, 2010). Philetarios döneminde yapılan düzenlemeler, daha sonraki yıllarda da devam etmiş ve M.Ö. III. yüzyılda başlayan en büyük yapısal kurguyu oluşturmuştur (Baç, 2012).

M.Ö. 133 yılına kadar devam eden Hellenistik dönem boyunca Bergama'nın önemli bir değişim geçirmesine tanıklık etmiştir. Akropol, hala en yüksek noktada yer almasına rağmen, kent teraslar şeklinde yamaçlara doğru genişleyerek, güneybatıda Selinos nehrine kadar yayılmıştır. Küçük ve dağınık bir kale görünümünden, daha büyük ve düzenli bir kente dönüşme süreci yaşanmıştır (Baç, 2012; Sargın, 2011).

Kentin topografya ile ilişkili olarak tepe yamaçlarındaki sokak düzeni ile düz ovadaki yerleşim farklılık gösterir. Topografyadaki bu değişim, kentin dokusunu önemli ölçüde etkilemiştir. Geleneksel dokular, topografyaya uyumlu gelişmiş olup eğimi azaltmak adına sokakların elverdiğince geniş açılarla kesişmiştir ve bu sebeple de küçük meydancıklar oluşturmuştur. Ayrıca yer yer tam kare-dikdörtgen formunu sağlamayan üçgen-eşkenar dörtgen vb. geometrik yapı adalarına rastlanılma sebebi de budur.

Bazı zamanlar fazla eğimden dolayı sokaklar devam ettirilememiş olup çıkmaz sokak olarak kalmıştır. Ovaya doğru yayılan alanda ise daha az eğimli sokaklar ve büyük yapı adaları mevcuttur (Sargın, 2011).

Hellenistik dönemde, kentte güçlü sur duvarları ve büyük yapılar inşa edilmiştir, bu yapılar dışarıya karşı güvenliği simgeler nitelikteydi. Kentin korunması endişesiyle geliştirilen ızgara planı, mevcut yapıların desteklenmesine olanak sağlamıştır. Kentin hızlı yükselişi özellikle Asklepion'da anıtsal bir büyümeyle sonuçlanmıştır (Baç, 2012).

Bergama'da bulunan beş köprünün dördü günümüze kadar ayakta kalmıştır. Bu köprüler, ovadan kente doğru yönlendirilmiş ve kentin gelişimine katkı sağlamıştır. Hellenistik dönemde, yerleşim alanı genişlemiş ve nüfus artmıştır. Merkezi temsil edecek tasarımların hayata geçirilmesi, yeni bir ticaret merkezinin oluşturulmasına öncülük etmiştir (Baç, 2012).

Yönlendirilmiş ana aks, kentin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. "Gurnelia" olarak adlandırılan bölge, Aşağı Agora ile bir aks oluşturarak ticari faaliyetlerin merkezi haline gelmiştir. Bu yapılar, dikdörtgen ızgara planının parçaları olarak eklenmiş ve kentsel genişlemenin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Hippodamien yol sistemi, Miletos ve Priene gibi iyi planlanmış kentlerden esinlenilerek oluşturulmuştur. Bu planlama şekliyle, Bergama'nın imparatorluk merkezi için ideal bir kent modeli oluşturulması hedeflenmiştir (Baç, 2012).

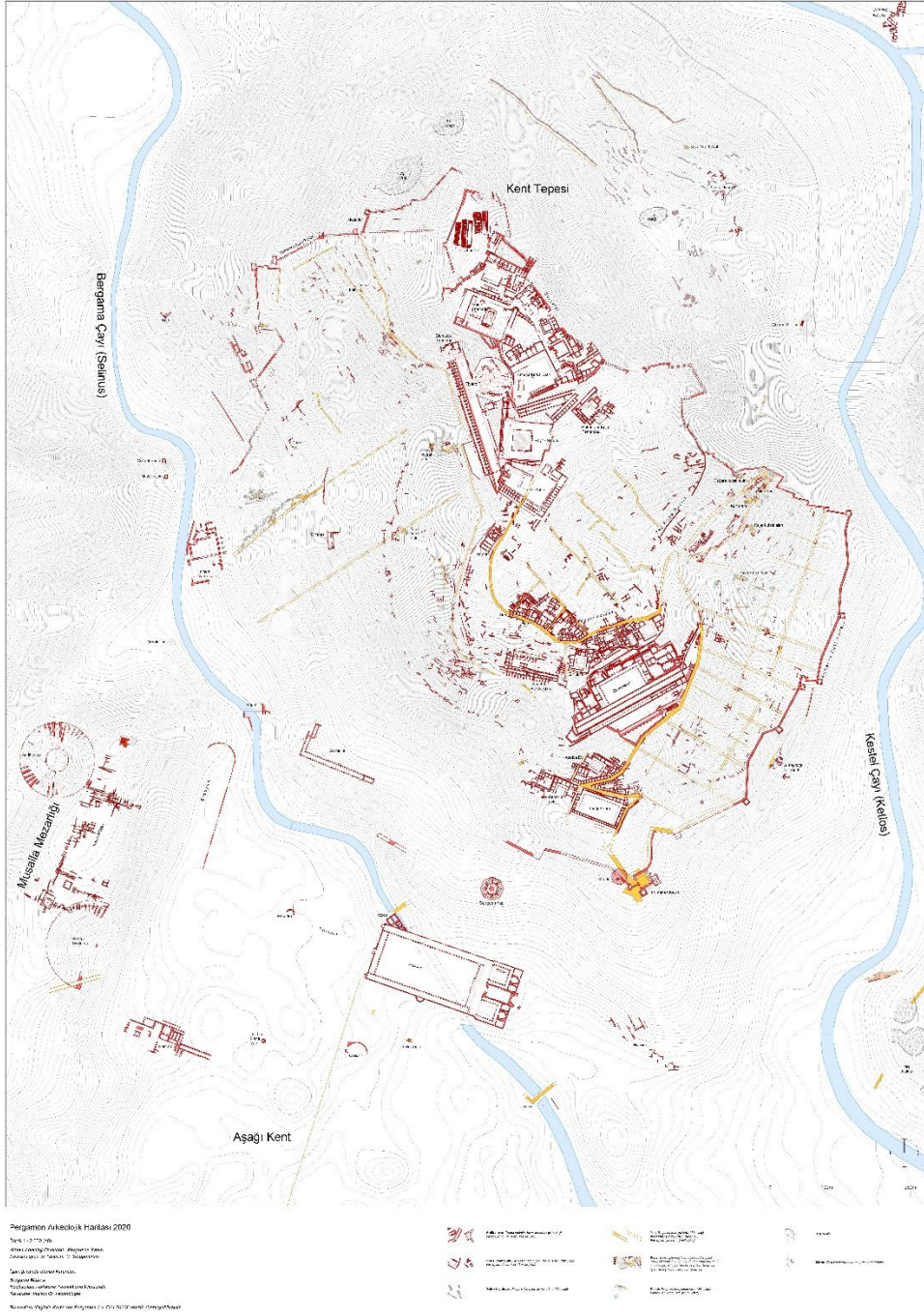
M.Ö. I. yy.'ın ilk çeyreğinde Pergamon'da büyük ölçüde çökmeler ve tahribatlar yaşanmıştır. Bu dönemde Gymnasion yıkılmış olup aynı şekilde Asklepion da harap haldedir. Ancak aynı yüzyılın ikinci çeyreğinde, ekonomik bir canlanma yaşanmış, evler yeniden inşa edilmiş ve Romalı vatandaşlar Pergamon'a geri dönmüştür (Demir, 2010).

Attalos II'nin ölümünden sonra, Pergamon krallığı Roma egemenliğine geçmiştir ve şehir önemli bir eyalet haline gelmiştir (Candan, 2019). Ana kentin ovada gelişme ve genişleme süreci Roma Dönemi'nde gerçekleşmiştir. M.S. I. yy., Pergamon'da bir refah ve inşaat faaliyetlerinin yoğun olduğu bir dönemdir (Sargın, 2011). İmparator Trajan ve Hadrian dönemlerinde, kent gerçek bir refah dönemine girmiştir. Kent, Akropol'den Selinos kıyısına kadar uzanan bir büyüme yaşamıştır, hatta Selinos Nehri'ni aşarak ovaya doğru güneyde genişlemiştir. Bu dönemde inşa edilen yeni yapılar arasında Trajan Tapınağı gibi Akropol'de yer alanlar ve Kızıl Avlu (Bazalika), Roma Tiyatrosu, Amfitiyatro gibi ovada yapılanlar bulunmaktadır. Ayrıca Selinos Nehri'nin iki yanında birçok ev ve köprü de inşa edilmiştir. Bu yapılar, kentin genişlemesi göz önünde bulundurularak doğru açılarda planlanmıştır (Baç, 2012).

Bu dönemde Tronianus Tapınağı'nın inşası tamamlanmış, resmi binaların ve tapınakların onarımı ve yapımı başlamış, Asklepion tamamen yenilenmiştir. Aynı dönemde, Roma'ya özgü yaşam tarzının eyaletlerde giderek daha fazla kabul görmesiyle, Pergamon'a bir yeni amfiteyatrosu inşa edilmiştir (Demir, 2010).

Aşağı Roma kentinde, en önemli yapı Mısır Tanrılarının Tapınağı olan Kızıl Avlu'dur. Kızıl Avlu'nun planı, öngörülen ızgara plana göre oluşturulmuştur. Kentteki ana akslar arasında bir bağlantı sağlayan Kutsal Yol, Roma Tiyatrosu önündeki meydandan Kızıl Avlu'ya ve Musluk Köprüsü'ne kadar uzanır. Trajan Tapınağı aksı, kentin ana arterlerini belirgin bir şekilde oluşturur ve Büyük Alan'dan başlayarak Stadyum ile Kızıl Avlu girişi arasındaki bölgeyi tam olarak ortalar. Bu bölge, muhtemelen yeni kente ait "Forum" alanını temsil eder. Kentin bu yönelimine uygun olarak yerleştirilmiş iki ayrı bina kalıntısı bulunmaktadır (Baç, 2012).

Roma Dönemi'nde Pergamon'un stratejik konumu ve zenginliği nüfusunun 100.000'i aşmasına neden olmuştur. Artan nüfus ve sosyal ihtiyaçlar, kentin genişlemesini ve alt yapılarının geliştirilmesini gerektirmiştir. Kent, öncelikle aşağı Agora çevresine ve daha sonra Roma İmparatorluğu'nun güvencesi altında korunan ovaya doğru genişlemiştir (Demir, 2010; Sargın, 2011).

Şekil 3.26. Pergamon Hellenistik ve Roma Dönemi Kent Kalıntıları Bergama'nın dijital haritası 1.1 (DAI 2020)

M.S. 120-130 yıllarına tarihlenen tonozlu dairesel yapı, Kutsal Yoldan tiyatroya kemerle bitiş yaparak, hamam olduğu düşünülen büyük bir kompleksin önünden geçer. "Odeon" yapısının güneyinden süren başka bir anıtsal yol, modern kentte yerleşim bulunmadan 300 m. kadar devam etmektedir (Baç, 2012).

Kentin kuzey-güney aksı boyunca, batıdaki Maltepe (Dromos) Tümülüsü'ne kadar uzanan bir izlenim gözlemlenir. Bu tümülüs, Roma dönemine aittir ve kentin son noktasını oluştururken, diğer ucunda Athena Tapınağı bulunmaktadır. Maltepe

Tümölüsü'nün yerleşiminin titizlikle seçildiği ve eski kentle bağlantıları sürdürdüğü düşünülmektedir (Baç, 2012).

M.S. I. yy. sonu ve II. yy. başlarında, kentte ızgara sistemi benimsenmeye başlanmış, ancak büyük anıtsal yapılar henüz inşa edilmemiştir (Baç, 2012). Daha sonra sur duvarlarının dışında yamaçlarda ızgara planlı bir doku ile gelişen kent, önemli yapılarını tekrar konumlandırmıştır. Bu dönemde yapılanlar arasında batıda Roma tiyatrosu, amfityatro ve stadion, güneyde ise Mısır Tanrılarına adanmış Roma Devri Tapınağı (Serapion-Kızıl Avlu) inşa edilmiştir (Sargın, 2011).

Günümüz Bergama kentinde yapılan araştırmalar, ana sokak akslarının hala aynı açılarda kesiştiğini ve antik Roma yapılarının ve yollarının üzerine oturduğunu göstermektedir. Özellikle Maltepe Tümölüsü'nden Kızıl Avlu önündeki Forum yapısına kadar uzanan ana kuzey-güney aksı, kentin Hellenistik-Roma döneminden XV. ve XVI. yüzyıla kadar olan önemini korumuş ve kentin ana ulaşım hatlarından biri olmuştur (Baç, 2012).

Geç Roma dönemindeki iki büyük deprem, Akropolis'te yıkıma neden oldu ve şehirde Hristiyanlığın artmasıyla birlikte terkedildi. Ova alanı, erken Hristiyan yapılarının ve diğer önemli yapının bulunduğu şehrin ana merkezi haline geldi (Candan, 2019; Demir, 2010). M.S. III. yy. sonlarında Bergama, çeşitli tanrı ve tanrıçalara adanmış bir dini merkezden, Roma İmparatorluğu'nun tek tanrı inancını benimseyen eyaletlerinden biri haline gelmiştir. Hristiyanlığın kabulüyle birlikte, Bergama tek tanrılı dinin merkezi olmuş, İncil'in yayılmasında önemli bir rol oynamış ve St. Jean'ın "Apokalips" eserinde Asya'nın yedi kilisesinden biri olarak anılmıştır (Demir, 2010; Günay, 1999; Sargın, 2011). Roma döneminde, Hristiyanlığın yayılmasıyla birlikte birçok kamu binası önemini kaybetmiş ve kent, niteliksiz konutlarla çevrelenmiştir. IV. yy. ve V. yy.'da Bergama'nın yapılanması ve planlanması hakkında sınırlı bilgi bulunmaktadır. Bu dönemde Akropol ve terasları, sağlam sur duvarları sayesinde büyük bir göçmen nüfusunu barındırmıştır (Baç, 2012).

Şekil 3.27. Antik Dönem'de Bergama Yerleşim Planı (Kaynak: Baç, 2012)

Bizans döneminde Bergama'daki gelişmeler kesin olarak bilinmese de, yerleşim alanının ovanın merkezine odaklanmış ve dini karakter değişime uğramış olduğu ifade edilmektedir (Candan, 2019). Bu dönemde Kızıl Avlu içine bir kilise, Athena Tapınağı ve tiyatro terasının kalıntıları üzerine iki yeni kilise, Gymnasium terasına ise başka bir kilise inşa edilmiştir. Kızıl Avlu içerisinde yer alan kilise, piskoposluk merkezi olarak

kullanıldığı ifade edilmiştir. Asklepion kutsal yolu, ovadaki şehrin ana aksı haline gelmiş ve Akropol, konut alanı olmuş, klasik anıtların üzerine evler yapılmıştır. Bu dönemde birçok yapı, kamu binaları ve meydanlar da dahil olmak üzere, VI. yy. ortalarına kadar yok olmuştur. Pergamon, VII. yüzyıldan itibaren Müslüman Arap ve IX. yy.dan itibaren Türk akınlarına maruz kalmış (Sargın, 2011) bundan dolayı kent nüfusunu, gücünü ve etkisini azaltmış olup (Demir, 2010) sık sık düzenlenen saldırılardan dolayı kent savunma amaçlı yerleşim alanını daraltmıştır (Baç, 2012; Candan, 2019). Kentin ovada gelişen kısmı terk edilmiş ve geri kalan nüfus Hellenistik dönem surları içine çekilmiştir (Demir, 2010).

Bu devirde Asklepion niteliğini yitirmiştir (Sargın, 2011). Ovadaki kentin gelişimi sınırlı kalmıştır. Kent, farklı kültürlerin etkisi altında farklı sosyal ve idari yapılarla gelişmiş ve organik bir yerleşim şekli oluşturmuştur. Organik yerleşimlerde mekân yapılarının şekli ve sokakların konfigürasyonu, yaya hareketlerini güçlendirirken, planlanmış yerleşimler daha sembolik bir nitelik taşır (Baç, 2012).

XII. ve XIII. yüzyıllar, Bergama'nın tarihinde karanlık dönemler olarak kabul edilmektedir. Zayıf ekonomik koşullar, depremler ve vebalar bu dönemde yoğun gömme faaliyetlerine yol açmıştır. XIII. yüzyılın sonunda, şehir önemini kaybetmiştir ve Müslüman bir topluma dönüşmüştür. Osmanlı'nın bölgeye hakim olmasından önce Selçukluların değil de Karasi Beyliğinin egemen olmasıyla bölge Türkleşmeye başlamıştır. Bu sebeple aynı dönemde sadece bir yerleşim merkezi değil aynı zamanda idari bir merkez özelliği de taşımıştır (Günay, 1999). Prenslikler Dönemi'nde, tepenin eteklerine Türk bir köyü kurulmuştur. XIV. yüzyıla tarihlenen Selçuklu Minare, Ulucami, Ulucami Köprüsü ve Tabaklar Hamamı gibi yapılar şehrin belirgin örnekleriydi (Candan, 2019).

Türklerin Anadolu'ya hâkim olmasından sonra Bergama'nın ne zaman kesin olarak Türk egemenliğine geçtiği net olarak bilinmemekle birlikte, 1302 yılında Bizanslıların Bergama'dan çekildiği ve 1306 yılında Karesi Beyliği'nin yıkıcı bir savaş olmaksızın kenti fethettiği, Balıkesir ve Bergama'nın yönetim merkezi olarak seçildiği belirtilmektedir (Sargın, 2011). Türkler, Anadolu'daki kentleri kurarken Hellenistik ve Bizans dönemlerinden gelen kent dokularını kısmen benimsemişlerdir. Ancak, iç dokudan kaynaklanan geometrik olmayan formların yüzeye vurmasıyla, serbest ve organik bir biçimlenme oluşmuştur. Kentte ana işlevleri karşılayan yapılar bir merkezde yoğunlaşmak yerine yayılmış, bu da homojen dağılım ve işlevsel kademelenme olmamasına yol açmıştır. Çıkmaz sokaklar, mahremiyet sağlamak, nüfus artışıyla yapı adalarının bölünmesini çözmek ve arsa mülkiyetini düzenlemek gibi faktörlerden kaynaklanmaktadır (Karcılı, 2009).

1361 yılına kadar Osmanlı egemenliğine giren Bergama'da yeni Türk evlerinin tepenin yamaçlarına ve ovaya yayıldığı, Akropol'ün ise terk edildiği gözlemlenmiştir. XIV. yüzyıl, Bergama'nın bir Türk-İslam şehri haline gelmesinde dönüm noktalarından biridir (Baç, 2012).

Erken Osmanlı döneminde hanlar, bedestenler ve camilerin nehrin güneyinde yoğunlaşması, şehrin ticaret merkezinin ovaya doğru kaydığını gösterir (Baç, 2012). Kentteki ana akslardan biri, Ulu Cami, Ulu Cami Köprüsü ve Tabaklar Hamamı'ndan başlayarak Selçuk Minaresi'ne kadar uzanan bugünkü Cami Kebir Caddesi ve Kozak Caddesi'dir. Bu aks, Roma döneminde oluşturulan gridal sistemin kuzey-güney yönündeki eksenine mükemmel bir uyum içindedir. Şadırvan Cami'den sonra bu aks, Arslanlı Mescidi ve Kurşunlu Cami ile kesişir. Izgara planda yapı adalarının 45x50 metre ölçülerinde olması, Türk-İslam kentinin ana akslarının açıklanmasına katkı sağlar. Bu sebeple planlı bir kente sonradan gelen toplulukların kendi gelenekleri ve alışkanlıklarını da koruyarak mevcut kentin ana ulaşım sistemine uyum sağladıkları tahmin edilmektedir. Tabaklar Hamamı'ndan Kızıl Avlu'ya uzanan doğu-batı yönündeki aks, Roma dönemi ızgara planının bir parçasıdır ve günümüzde Cami Kebir Caddesi'nin devamı şeklindedir (Baç, 2012).

Ulu Cami ve Tabaklar Hamamı'ndan Selçuk Minaresi'ne uzanan aks, Batı ve Marmara Bölgesi Beylikler dönemi inşa özelliklerini yansıtan Parmaklı Mescidi gibi yapılarla dikkat çeker. XIV. yy. sonu ile XV. yy. ortalarına kadar inşa edilen bu yapılar, ticari bir aksın gelişimine öncülük etmiştir. Bu dönemde, Pabuçcular Arastası gibi çarşılar kurulmuş ve Roma döneminde belirlenen merkezdeki ana akslarla kesişerek, tipik Osmanlı kenti çarşısı oluşmuştur (Baç, 2012).

Yıldırım Beyazıt tarafından 1399'da yaptırılan Ulu Cami, Selinos Çayı'nın kenarında ve Akropol eteklerindedir (Demir, 2010; Sargın, 2011). Ulu Cami'den Selçuk Minaresi'ne kadar uzanan aks, Bergama'nın "uzunçarşı" aksını meydana getirmiştir. Bu yol, çarşı, arasta, han, cami, mescit ve hamamların yer aldığı ticaret merkezi haline gelmiştir. Kentin Hellenistik Roma dönemine ait grid sisteminden gözlemlenebilen ve Maltepe Tümülüsü'nden Kızıl Avlu'nun önündeki muhtemel forum yapısına kadar uzanan diğer bir aks ise, çarşının önünden geçerek Uzunçarşı aksı ile kesişmektedir. Bu iki ana aks, Bergama'nın XV. ve XVI. yüzyıllardaki temel kent yapısını oluşturmuştur (Baç, 2012).

Tapu kayıtları, seyahatnameler ve anıtsal yapıların inşa tarihleri, Osmanlı Dönemi Bergama'nın yerleşim dokusu hakkında bilgi vermiştir. XV. ve XVI. yüzyıllarda 34 mahalle belirtilmiş ve geleneksel mahalle yapısı korunmuştur. Ticaretin canlandığı

çarşılar dışında, mescitler etrafında mahalle hayatı oluşmuştur (Günay, 1999). Güvenlik için mahalleler kapılarla kapatılmıştır. 1530'da yapılan vakıf tahrir defterlerinde düzenli bir yol şebekesinin varlığı belirtilmiştir (Baç, 2012). Bu yüzyıllarda Selçuk Mahallesi doğu ve güney yönlerinde genişlemiştir (Demir, 2010). Bergama merkezi ve çevresindeki köylerde genel düşüncenin aksine gayrimüslim nüfusun fazla olmayışı dikkat çeken bir özelliktir. Kırsal bölgelerdeki yerleşimlerin demografik yapısına bakıldığında bölgedeki Türk mekân organizasyonu öne çıkmaktadır (Günay, 1999).

Bergama'nın erken dönem Türk yerleşmesi ve şehrin durumu hakkında detaylı bilgilere ulaşmak için eski seyyahların gözlemleri yeterli değildir. Ancak XVI. yüzyılda İbn Battuta ve el-Ômeri gibi seyyahlar, Bergama'nın kalelerle çevrili olduğunu belirtmişlerdir. XV. yüzyılda Manisa'da uzun süre kalan Aşık Mehmed'in Bergama hakkında bilgi vermemesi dikkat çekicidir. Daha sonraki dönemde, 1082/1671'de Osmanlı topraklarını gezen Evliya Çelebi de Bergama hakkında ayrıntılı bilgi vermemiştir. Evliya Çelebi'nin Bergama'yı Manisa ile kıyaslayarak, Bergama'nın Manisa gibi büyük bir şehir olmadığını belirttiği bilinmektedir (Günay, 1999).

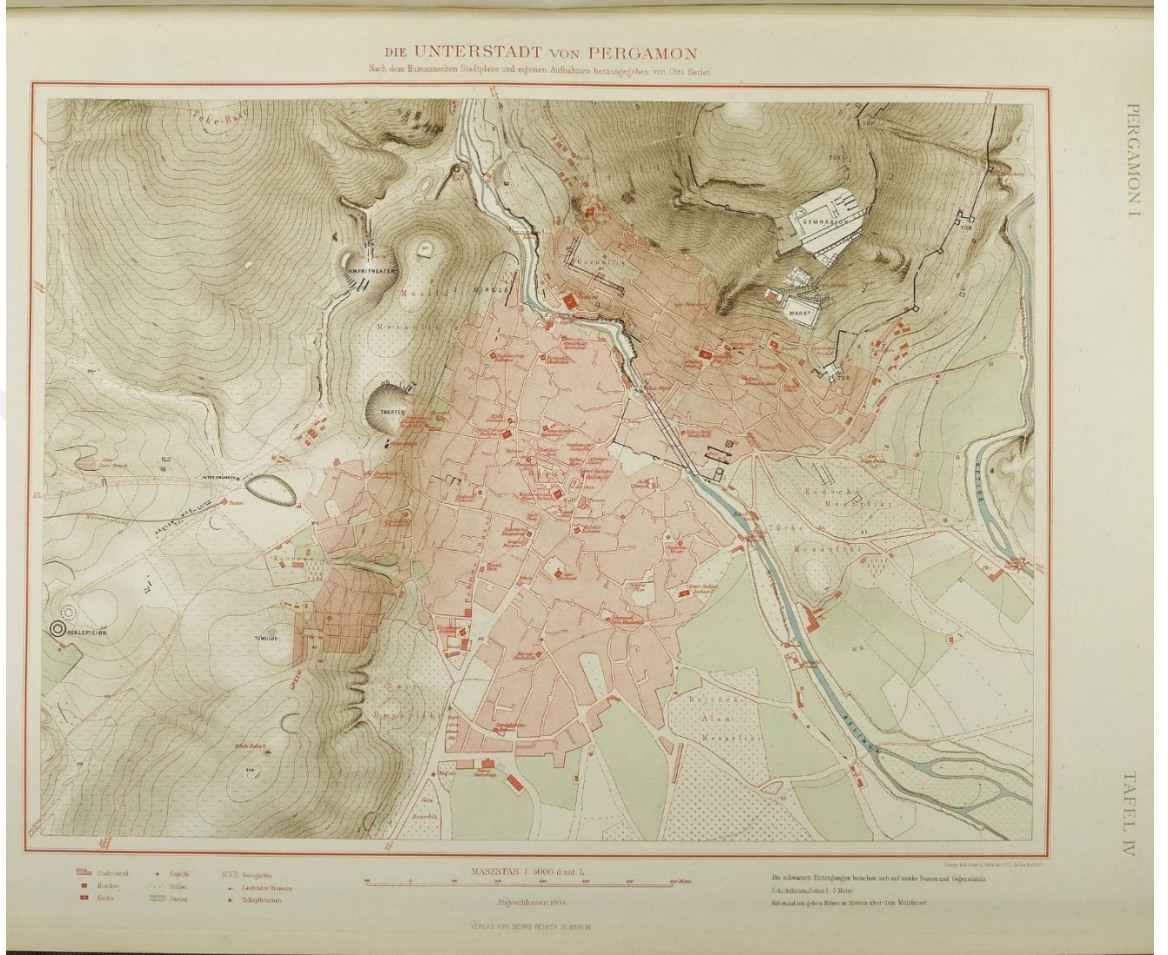
Osmanlı döneminde, Pergamon'un örüntüsü organik bir yapıya sahiptir. Topografik özelliklerle uyumlu olarak, ticaretin ve pazar alanlarının bulunduğu sokaklar özenle planlanmıştır (Demir, 2010).

XVI. yüzyılın ikinci yarısı ve XVII. yüzyılın başlarında başlayan Osmanlı Devleti'ndeki bozulma ve başkaldırıları Bergama'yı etkilemiştir, ancak XIII. yüzyıl ortalarında Geyikli suyunun getirilmesi yeni bir gelişme dönemine girmiştir (Baç, 2012). Bu dönemlerde Bergama hızla gelişmiş ve Akropolis'in eteklerinden Bakırçay Ovası'na doğru genişlemiştir. Bu genişlemede tarımsal ürünler, deri ve yağ gibi üretimlerin yanı sıra Selinos Çayı boyunca deri üretimine dayalı endüstriyel yapılar da kurulmuştur (Karcılı, 2009; Sargın, 2011).

XIII. ve XIX. yüzyıllarda Bergama'nın gelişimi, ayanlık idaresi altında olmuştur. Bu dönemde inşa edilmiş dış sofalı ve alçı tepe pencereci Bergama evleri olarak bilinen "18. yy. evi" örnekleri, Anadolu'da nadir görülen yapılar arasında yer alır. Bu yapılar, İstanbul dışında XIX. yy'ın ilk çeyreğinden sonra nadir bir şekilde inşa edilmiştir (Baç, 2012).

Doğal afetlerin, özellikle 1842 sel felaketi ve 1853 yangınının şehrin geleneksel dokusuna zarar verdiği ifade edilmiştir. Yangında 400 civarında dükkân, yaklaşık 200 ev ve 5 han zarar gördüğü kaynaklarda belirtilmektedir (Sargın, 2011). Osmanlı Dönemi'nin sonunda, Otto Berlet'in 1907'de oluşturduğu plan, şehir sınırlarını ve

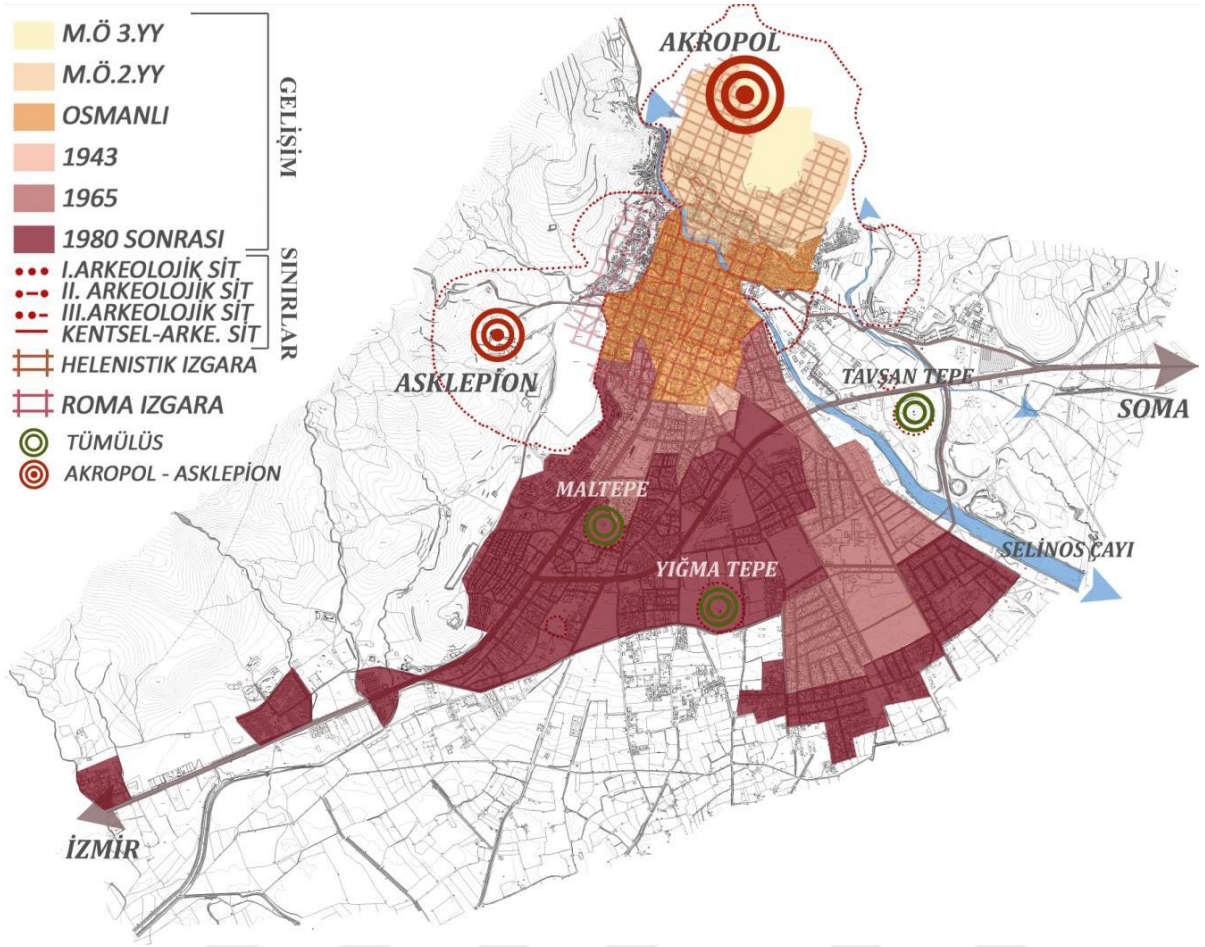
genel yerleşimi gösteren temel belge olarak kabul edilmiştir. Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar arasında ayırım, genellikle Müslümanların ticaret merkezine yakın, diğerlerinin ise tepenin eteklerine yerleştiği şeklinde görülmektedir (Candan, 2019).

Şekil 3.28. Bergama'nın 1907 Otto Berlet Haritası (Kaynak: Conze, 1913)

1943 tarihli Bergama İmar Raporu'nda belirtilen haritaya göre, o dönemdeki yerleşim dokusu Antik Çağ'a ait kent yerleşim dokusu ile uyum sağlamaktadır. Bu sebeple sit alanlarında (özellikle arkeolojik ve kentsel sit) çakışma meydana gelmiştir.

Cumhuriyet Dönemi'nde, şehir Osmanlı Dönemi gelişmiş yönetim merkezi etrafında gelişerek yeni dönemin yapıları çevresinde büyümüştür. Kurtuluş Savaşı ve Erken Cumhuriyet Dönemi'nde yaşanan göç dalgalarıyla kent kozmopolit yapısını kaybetmiş, ancak 1950'lerden sonra hızlı bir nüfus artışı yaşayarak ve bu nüfus verimli ovalar üzerinde yayılmaya devam ederek kent bugünkü makroformuna ulaşmıştır (Demir, 2010; Sargın, 2011).

Şekil 3.29. Bergama'nın Kent Gelişim Süreci (Kaynak: Demir, 2010)

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Anadolu, farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmış ve bu medeniyetlerin izlerini taşımaktadır. Bu sebeple araştırmacılara eşsiz bir laboratuvar ortamı sunar. Bu tez çalışmasında, Antik Yunan polislerinden başlayarak Roma, Bizans, Selçuklu, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti dönemlerini kapsayan kentleşme süreçleri incelenmiş olup kentlerin mekânsal organizasyonları, medeniyetlerin kentsel mirası ve değişimleri değerlendirilmiştir. Elde edilen veriler doğrultusunda oluşturulan dönemsel kent tarihi şablonları farklı bölgelerden seçilen Antalya, Edirne, Trabzon, Side ve Bergama kentlerinin mekânsal organizasyonunun uyumluluğu ile test edilmiştir. Bu anlamda Anadolu'daki kentleşme süreçlerini anlamak ve kent tarihi alanına rehberlik etmek için önemli bir kaynak sunmak bu tezin temel amacıdır.

Antik Yunan kentlerinde yerleşim düzeni, kentsel çekirdek (asty) ve bu çekirdeğin etrafındaki geniş chora bölgesi olarak düzenlenmiştir. Kent merkezi ile chora arasındaki sınırlar genellikle belirsizdi ve polisler veya civitas içindeki köyler hem kentsel hem de kırsal özellikler taşıyabilirdi. Miletos gibi şehirlerde Hippodamos'un ortogonal planlama yaklaşımı, düz sokakların dik açılarla kesiştiği düzenli bir ızgara oluşturarak Anadolu'dan çevreye yayılmıştır. Bu planlama anlayışı, yapıların bütüncül yerine bireysel olarak algılanmasını ve birbirleriyle uyumlu açılar yapmasını sağlamıştır.

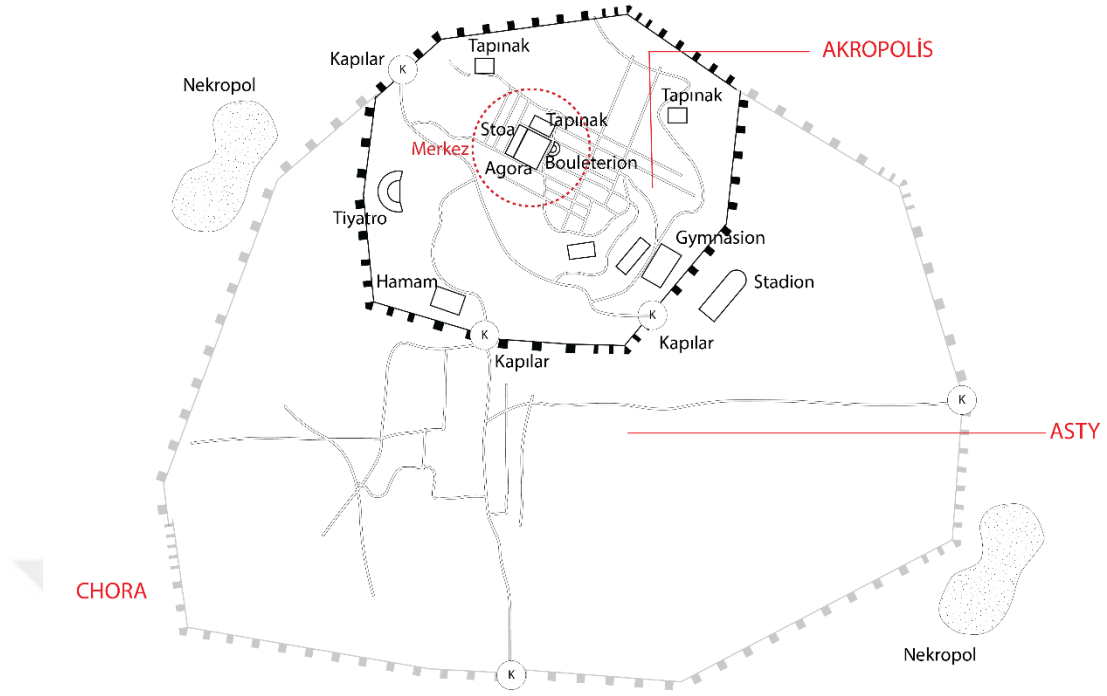
Agoralar, antik Yunan şehirlerinde çok amaçlı etkinlikler için kullanılan merkezi açık alanlardır. Ekonomik, politik, sosyal etkinliklerin yanı sıra dini ritüeller, ticaret ve spor etkinlikleri gibi çeşitli amaçlar için kullanılmıştır. Agoralar, stoalar ve tapınaklar gibi yapılarla çevrili olup, kentin sosyal hayatının odak noktası olarak kabul edilmiştir. Hellenistik dönemde agoralar, geniş caddelerle anıtsal bir karakter kazanmış ve kültürel, sosyal etkinliklerin yanı sıra ticaretin de merkezi haline gelmiştir. Kutsal alanların belirlenmesinde doğal işaretler önemli rol oynamıştır. Nehirler, mağaralar, tepeler, vadiler gibi doğal özellikler, kutsal alanların sınırlarının belirlenmesinde etkili olmuştur. Kentlerin gelişimiyle birlikte bazı kutsal alanlar kentin merkezine entegre edilirken, bazıları tören yollarıyla kente bağlanmıştır. Tapınaklar genellikle kentin en görkemli yapıları olmuş ve agoralar genellikle tapınakların ön avluları olarak kullanılmıştır.

Antik Yunan ve Roma kùltürlerinde tiyatro yapıları önemli kùltürel ve sosyal merkezler olarak öne çıkmıştır. Hippodamos'un planladığı kentlerde dörtgen düzenin, dairesel tiyatro yapıları için bazı zorluklar doğurmasına rağmen, tiyatrolar genellikle kentin merkezi veya agoranın yakınında yer almıştır. Ancak Anadolu kentlerinde genellikle sırtını yamaca dayamış olan tiyatrolar mevcuttur ve tiyatronun konumunu topografya belirler.

Antik Yunan'da eğitim ve spor, Gymnasion ve Stadion gibi yapılar etrafında gelişmiştir. Stoalar, giyinme odaları, hamamlar, konuşma salonları gibi ek yapılar da inşa edilmiştir. Gymnasionlar genellikle stadionlarla ilişkilendirilmiş ve antik kentlerin çeperinde konumlanmıştır.

Hamamlar genellikle büyük kompleksler halinde inşa edilmiş ve içlerinde konferans salonları, kütüphaneler gibi entelektüel faaliyetler için alanlar barındırmıştır. Yunan kentlerinin yarısında hamam yapıları, su teminini sağlamak için sur içinde veya sur dışında konumlanmıştır.

Stoa'lar genel toplumsal amaçlar için önemli yapılar olup, kutsal alanlarda da kullanılmıştır. Bouleuterion, genellikle agoranın bir cephesine bitişik şekilde konumlanmış ve meclisin toplandığı yapılar olarak tanımlanmıştır. Odeion yapıları tüm kentlerde kendini göstermez, genellikle zengin olan kentlerde yer almaktadır. Tholos yapıları ise genellikle kubbeli mezarlar olarak bilinirken, bazılarında meclis toplantıları da yapılabilmektedir. Bu yapılar, antik çağda sosyal, kùltürel ve dini hayatın merkezinde yer almıştır.

Şekil 4.1. Antik Yunan Kentlerinin Yerleşim Şablonu

Anadolu'nun zengin doğal kaynakları (yapı taşları, mermerler, granitler) ve geleneksel yapı tipleri, Roma mimarisinin karakterini belirler. Hippodamian şehir planlaması, Küçük Asya ve Yakın Doğu polislerin de yaygın olmasına rağmen ortogonal şehir ızgara planını mükemmel şekilde geliştirenler Romalılar olmuştur.

Kent planlamaları, askeri kökenli castrum planıyla bağlantılıdır ve koloniler ile municipia'ların mükemmel düzenlenmiş olduğunu gösterir. Roma şehri, regio adı verilen idari bölgelere ve bu bölgeler içinde vico adı verilen mahallelere ayrılmıştır. Her regio ve vico, vicomagistri adı verilen yöneticiler tarafından idare edilmiştir, bu yöneticilerin dini görevleri de bulunmaktadır.

Roma'da forum, kamusal toplantılar, ticaret, hukuk ve dini ayinler için kullanılan açık alanlardır. Forumlar, çevresindeki yapılarla birlikte (bazilikalar, tapınaklar, mağazalar vb.), şehir hayatının kalbinde yer almış ve kamusal yaşamın önemli bir parçası olmuştur. Roma forumları, Yunan agorasından farklı olarak genellikle kapalı bir yapıya sahip olmasıdır ve agorada yer almayan yapılar forumda mevcuttur. Örneğin rostra "konuşmacı kürsüsü"bu öğelerden biridir. Konuşmacı kürsüsü forumda yer almasından dolayı bouleterion'a ihtiyaç duyulmamıştır. Daha sonraları çoğunlukla ana aks üzerinde inşa edilen macellum yapılarında ticari faaliyetler sürdürülmüş olup

forumlar daha çok propoganda amacı taşımıştır. Forumlar, sivil hayatın merkezi olarak işlev görmüş ve genellikle iki önemli mimari yapıyla zenginleştirilmiştir: bazilikalar ve kurialar. Kuria Anadolu kentlerinde pek gözlemlenmemektedir. Ayrıca, forumlar adalet işlemler ve resmi toplantılar için de kullanılmıştır. Roma bazilikalarının mimari etkisi, erken Hristiyan döneminde inşa edilen kilise bazilikalarında da görülürken, Hristiyan yapıları Roma modellerinden farklılıklar göstermiştir. Kurialar ise daha kompakt yapıları ve yerel Senato veya topluluk yönetimi için toplantı salonları olarak işlev görmüştür. Her iki yapı türü de forumların merkezinde stratejik bir konumda yer alarak sivil yönetimin ve otoritenin sembolü olmuştur.

Roma'da hamamların sayısı ve çeşitliliği zamanla artmış, küçük banyolar ile devlet kontrolündeki hamamlar arasında farklar belirginleşmiştir.

Roma şehir planlamasında dikdörtgenlik yaygındı ve iki ana eksen olan kuzey-güney doğrultusunda kardo maximus ve doğu-batı doğrultusunda decumanus maximus'a sahipti. Kent sokaklarının konumlandırılmasındaki temel amacın ana rüzgarlardan kaçınmaktı.

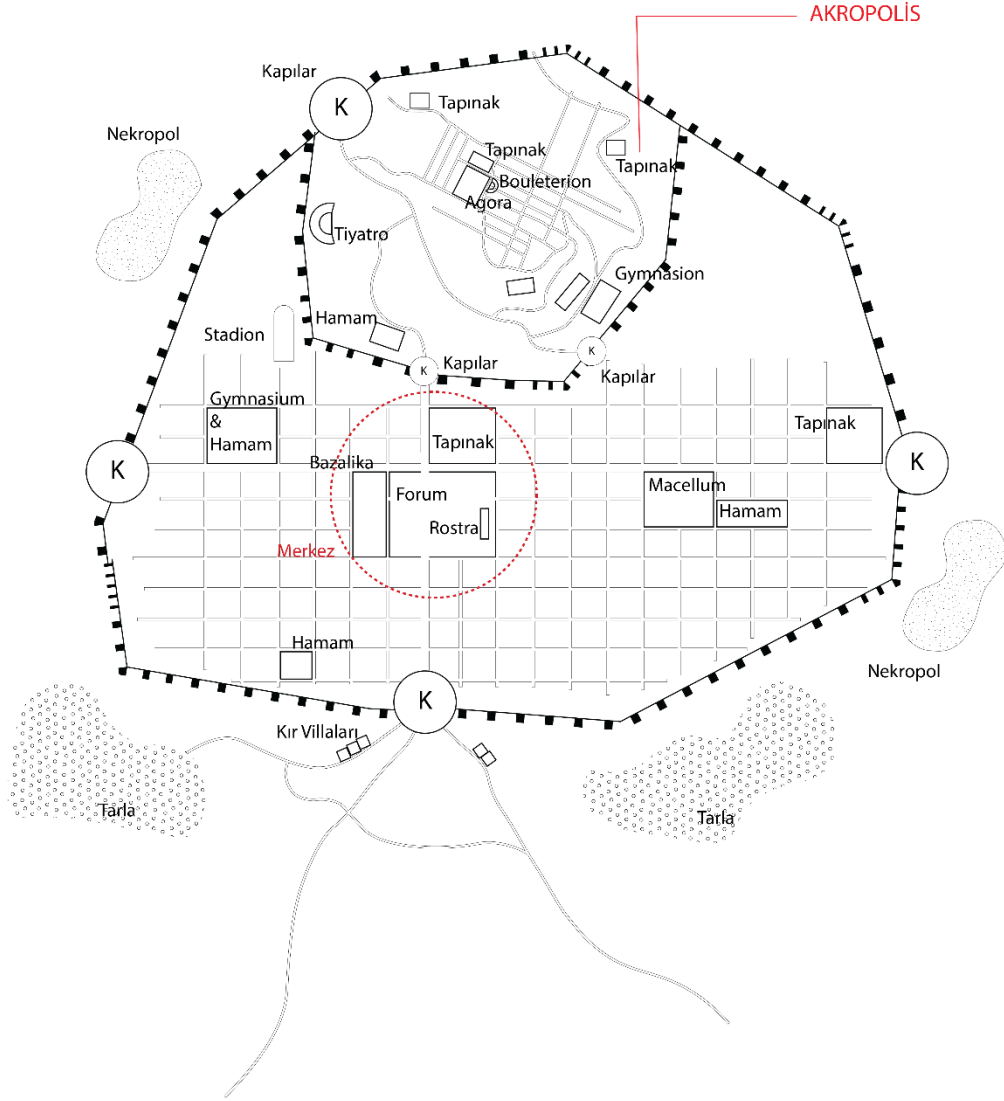
Roma şehirlerinde, sokakların kesişmesiyle oluşan bloklarda bulunan insula adı verilen apartmanlar, yer eksikliğini yüksek yapılarla telafi etmiştir. Bu bloklar bazen dar sokaklarla bölünmüş ve atölyeler de içerebilmiştir. Vitruvius'a göre, Roma kentleri mevcut alanı etkin kullanmış ve gelecekteki gelişmelere olanak tanımıştır. Domus terimi, Roma dönemi evlerini tanımlar ve genellikle bir kişinin yaşadığı evi veya mülkiyetini ifade eder. Domuslar zamanla birden fazla konuta bölünebilir veya dikey olarak genişleyebilirdi, özellikle Roma'nın elit sınıfının yaşam tarzını yansıtmak açısından önemlidir.

Romalı villalar çeşitli kategorilere ayrılırdı: çalışan çiftlikler, kır ikametleri, dinlenme ve lüks konutlar gibi. Bu villaların merkezi özelliği tarımla bağlantılı olmalarıydı. Kır evleri şehir evlerinden daha az lüktür ancak genellikle kırsal ve şehir binalarının birbirleriyle yakın ilişkişş vardır.

Roma'da kamu ve özel araziler ile kutsal ve diğer araziler arasında ayırım yapılırdı. Bu ayırımın kaydı tutulur ve kamu haklarını korumak için gerekliydi. Kamu arazisi bazen özel kişilere satılır, genellikle zorunlu kamulaştırma yoluyla kamu kullanımı için özel arazi edinilirdi. Bu süreçte tazminat ödenirdi ve adil bedel ödenerek zorunlu satın alma uygulanırdı.

Antik Roma'da belirli bir şehir planlaması olduğu, ancak modern uygulamalardan farklı ve daha tepkisel olduğu anlaşılmaktadır. Kamu yararına yapılan bilinçli eylemler ve

düzenlemelerle birlikte, imparatorların zevkleri ve pragmatik ihtiyaçlar da göz önünde bulundurulmuştur.

Şekil 4.2. Antik Roma Dönemi Kentlerinin Yerleşim Şablonu

Geç Antik Çağ'dan Orta Çağ'a geçiş sürecinde, yeni inşa edilen şehirler eski planlama kurallarını takip etmemiş ve Hristiyanlığın yayılması şehir düzenini derinden etkilemiştir. V. yüzyıldan itibaren yerel piskoposlar devasa dini yapılar inşa ederek mevcut düzeni bozmuş ve kent altyapısının çökmesine yol açmıştır. Bu dönemde sakinler, eski binalardan inşaat malzemesi kullanarak veya eski yerleşim alanlarını yeniden işgal ederek şehirlerin anıtsal karakterini yok etmiştir. Yeni şehirler genellikle doğal olarak tahkim edilmiş pozisyonlarda inşa edilmiş ve VII. ve VIII. yüzyıllardan sonra rastgele düzenlenmiştir.

Batı'da şehir merkezlerinin yok olma riski taşırken, Doğu'da yeni şehirlerin ortaya çıkması kentsel geleneğin devam ettiğini ve yeni bir şehir idealinin şekillendiğini

göstermiştir. Bu dönemin kentsel ve kırsal çevre üzerindeki etkisi "kentsel gerileme" olarak tanımlanmış, ancak aynı zamanda kültürel değişim veya dönüşüm olarak da yorumlanabilir.

Pagan tapınakların terk edilmesi veya dönüştürülmesi, Hristiyan ibadet yerlerinin artışı ve şehir ile nekropolis arasındaki ayrımın azalması, bu dönemin kent planlaması üzerindeki belirgin değişiklikleri gösterir.

Geç Antik Çağ'dan Orta Çağ'a geçiş sürecinde, şehirler klasik yapılarını ihmal ederek birçok tanıdık özelliğini kaybetmiştir. Sütunlu cadde revakları kapatılmış ve çeşitli evsel, endüstriyel ve perakende faaliyetler için kullanılmaya başlanmıştır. Yıkılmak üzere olan binaların caddelere ve açık alanlara zarar vermesi, kamusal alanlardaki düzensizliği artırmıştır. Terk edilmiş kamu binaları, özellikle hamamlar ve tiyatrolar, işlevsiz hale gelmiş ve mobilyaları sökülmüş veya duvarları yıkılmıştır.

Kent surları, su kemerleri, kanalizasyon sistemleri ve sokak yüzeyleri gibi kamusal tesislerin düzensiz bakımı ve terk edilmesi, kentin altyapısının çöküşünü derinleştirmiştir. Ana caddeler enkazla dolduğu için mezarlık olarak belirlenmeyen yerlerde rastgele gömüler yapılmıştır. Bu süreçte, büyük yollar ve kamusal alanlar inşa edilmiştir ancak bakım ve koruma eksikliği büyük bir sorun olmuştur.

Erken Bizans döneminde, kiliseler genellikle şehir duvarlarının dışındaki nekropolislerde yer almıştır. Roma dönemine ait yapılar, hamamlar, portikolar ve peristil evler işlevsiz hale gelmiş veya terk edilmiştir. Bu dönemde, bazı büyük yapılar kiliselere dönüştürülmüş, sütunlu cadde portikoları ise atölyelere dönüştürülmüştür. Hipodrom ve forum gibi yapılar unutulmuş veya yok olmuş, basilica tipi kiliseler ise kentin önemli yapıları haline gelmiştir.

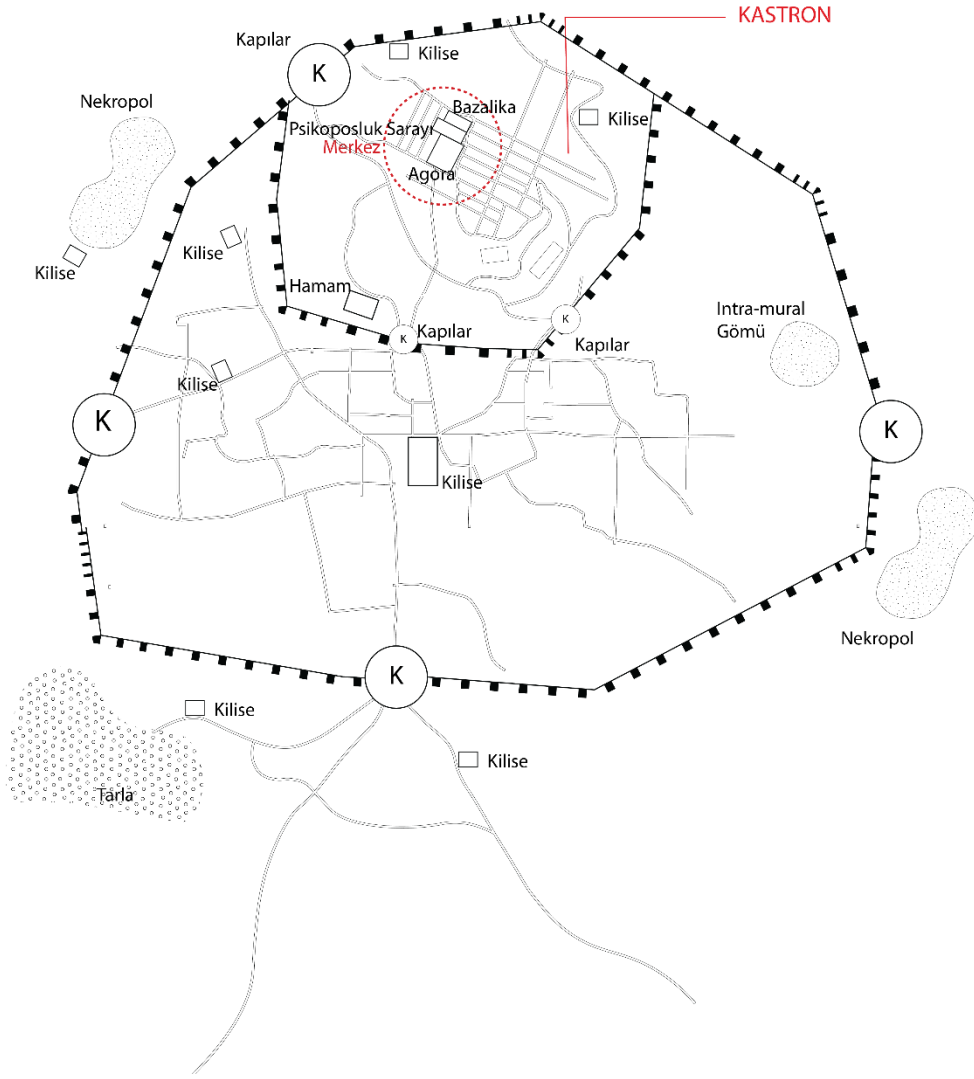
Kentsel gerileme sürecinde, yönetici ile halk arasındaki ilişkiler zayıflamış, kamusal gösteriye kaçınılmış ve antik yapıların işlevleri değişmiştir. Tiyatro ve gymnasium gibi eğlence ve toplanma alanları terk edilmiş ve unutulmuştur. Sadece hamamlar işlevini sürdürebilmiş, diğer yapılar ise dini veya başka amaçlarla yeniden kullanılmış veya terk edilmiştir.

Kırsal Bizans kentlerinde ise güvenlik kaygıları nedeniyle ticaret ve alışverişler polis merkezlerinden ziyade köylerde, çiftliklerde veya hac merkezlerinde yapılmıştır. Kırsal alanlarda bulunan "kastron" adlı küçük kaleler, Bizans kent yaşamının merkezi olmuş ve iyi su kaynakları sağlamıştır. Bu dönemde, Bizans kentleri, tamamen yok olan aşağı şehir sebebiyle Roma kentinden daha çok Yunan kenti karakteri gösterir. Bu süreçte kent planlaması, eski yapıların terk edilmesi, yeni işlevlerin kazanılması ve güvenlik odaklı kentsel yapıların önem kazanmasıyla şekillenmiştir.

Küçük Asya'nın vilayet kentlerinde, özellikle IV. yüzyıldan itibaren Hristiyan mezarlıklarının kent dışında, kiliselerin etrafında gelişmeye başlaması dikkat çekicidir. Bu dönemde, kent dışı gömü uygulamaları kent merkezlerine doğru kaymış ve eski Yunan ve Roma dönemi nekropollerinin kullanımı azalmıştır.

Kentlerin sokakları genellikle dar, düzensiz ve çıkmaz sokaklar şeklinde olup, konutlara erişim karışıktır. Binalar küçük taban alanlarına sahiptir ve birbirine yakın, düzensiz bir şekilde inşa edilmiştir. Bu durum, erken dönem kentlerinin yapısal sınırlamaları nedeniyle dinamik bir şekilde geliştiğini ve düzensiz yapılaşmanın ortaya çıktığını gösterir.

Orta Çağ kentleri, genellikle güçlü bir çekirdek etrafında düzenlenmiş daha küçük birimlere ayrılmıştır. Ancak, bu dönemde daha düzenli planlanmış kentlerin sayısı azdır ve ana caddenin önemi belirgin değildir. Kent planlaması, zamanla değişen ihtiyaçlar ve yapısal sınırlamalar göz önüne alınarak şekillenmiştir.

Şekil 4.3. Bizans Dönemi Kentlerinin Yerleşim Şablonu

Selçuklu Türkleri'nin Anadolu'ya girişi, Bizans dönemindeki kentsel ağın ve ulaşım sisteminin çöküşüne yol açmış ve Anadolu'nun uzun mesafe ticaretine kapanmasına neden olmuştur. Bu sebeple Kervansaray gibi yapılar inşa ederek uzun mesafeli ticareti desteklemişlerdir. Bizans döneminde Anadolu'daki nüfus genellikle çiftçilerden oluşurken, kentler zanaatkarlar ve tüccarlar tarafından domine edilmekteydi.

Selçuklular'ın Anadolu'ya müdahalesiyle birlikte kale yapıları önemli ölçüde değişmiştir. Kaleler genellikle iç kale, dış kale, şehristan ve ahmedek gibi bölümlerden oluşmuş, ancak bazı kalelerde dış kale ve ahmedek bulunmamakta, sadece iç kale bölümünden oluşan yapılar düzenlenmiştir.

Ticari merkezler başlangıçta surların dışında iken, zamanla surların içine alınmış; pazaryerleri genellikle surların dışında kalmıştır. İç kaleler başlangıçta sadece dinsel veya yönetsel törenler için kullanılırken, zamanla yöneticilerin konutları ve anıtsal

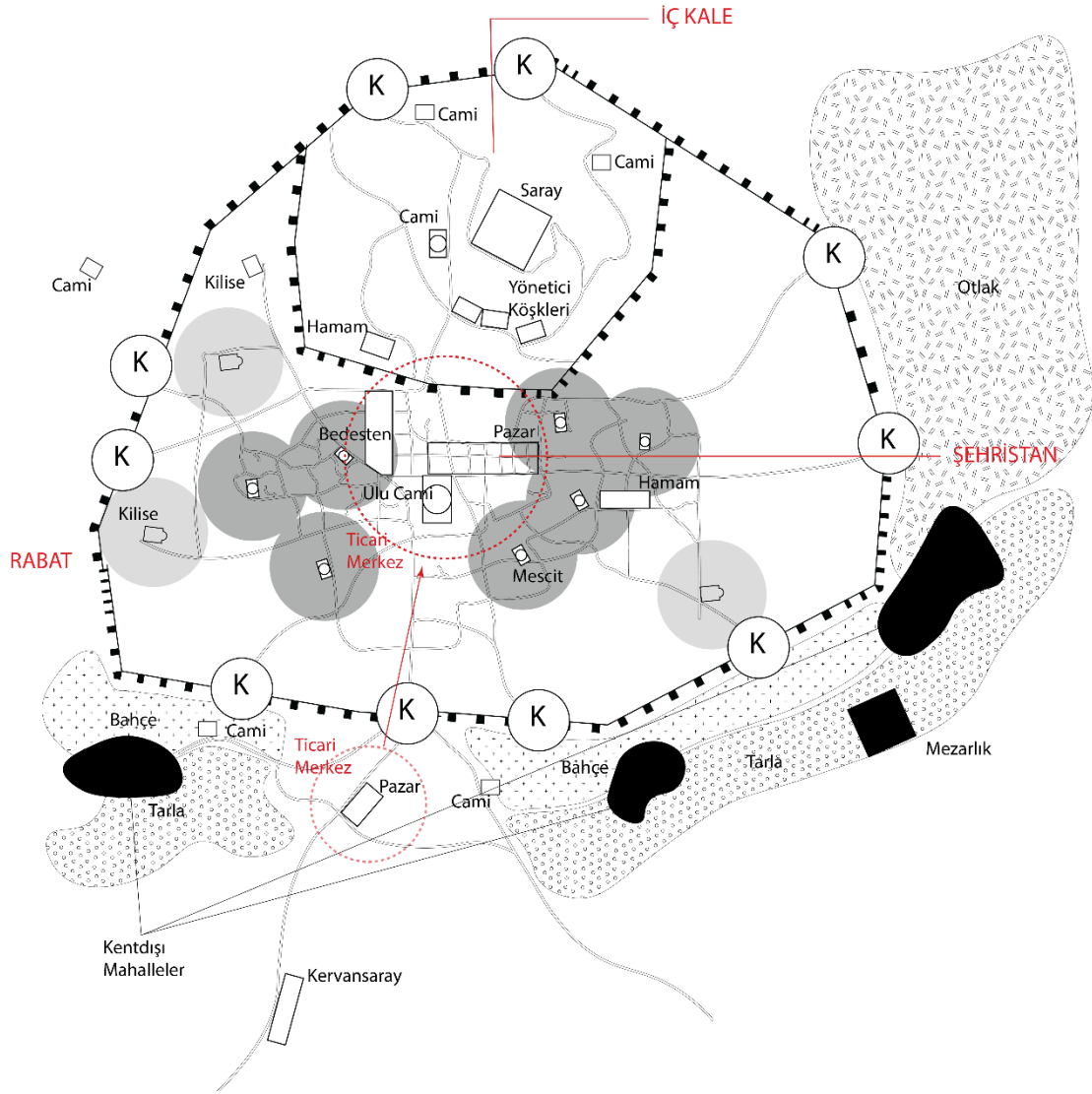
yapılar da iç kaleye eklenmiştir. Şehrin ana bölümü olan Şehristan'da ise ticaret ve konut alanları, mahalleler, dar sokaklar, meydanlar, büyük camiler, vakıf kurumları, pazar yerleri ve diğer kamu yapıları bulunmaktadır. Pazaryerleri başlangıçta surların dışında iken, dış saldırıların etkisiyle sonradan Şehristan'ın içine alınmıştır.

Anadolu'daki birçok şehir, antik dönem merkezlerinden evrilmiş olup, Selçuklu kentleri genellikle mevcut Bizans kalelerine dayanmaktadır. Bu kentlerin genel yapısı çokgen şekildedir ve mahallelerin konumu, büyüklüğü ve iç yapısı, mevcut Bizans dönemi kaleleri tarafından belirlenmiştir. Selçuklular, mevcut kaleleri iç kale olarak yeniden inşa ederek surların dışında dış şehirleri genişletmişlerdir. Bu süreçte mescitler etrafında yerleşim birimleri oluşturulmuş ve Selçuklu kentlerinin karakterini etnik ve dini temellere dayalı mahalleler belirlemiştir.

Anadolu Selçuklu döneminde, kentlerin oluşumunda iki ana yaklaşım gözlemlenmiştir. Birinci yaklaşım, mevcut Bizans yapılarının Türk-Müslüman kurumlarına entegrasyonunu içerir; bazı yapılar camiye dönüştürülmüş veya yeniden amaçlandırılmıştır. İkinci yaklaşım ise mevcut kent çeperlerinde yeni sosyal kurumların inşası ve bu yapıların etrafında yeni yerleşim birimlerinin oluşturulmasıdır. Bu süreçler, Anadolu'daki Selçuklu kentlerinin planlamasında ve gelişiminde önemli rol oynamıştır.

Anadolu Selçuklu döneminde iç şehir, yeni yerleşenlerin ilk konutlarıyla birlikte bir cami, sultan konutu ve muhtemelen bazı dükkanları içermekteydi. Bizans kalesi, Türklerin hakimiyeti altında önemli değişikliklere uğramış ve yeni işlevlere kavuşmuştur. Dış şehir ise doğrudan Selçuklular tarafından inşa edilmiş; kent surları dışındaki mahalleler de Selçuklu mimarisinin ürünüdür. Bu bölgeler sürekli bir plan dahilinde gelişmiş ve sonunda surlarla çevrilen bir dizi haline gelmiştir.

Anadolu Selçuklu döneminde kentler, iç kale bölgelerinde düzensiz yapılaşma ve tek bir cami ile şekillenirken, merkezi camiler genellikle pazar yerleri yakınında konumlanıyordu. Kentlerde güçlü bir merkezi yapı eksikliği gözlenirken, kamusal yapılar (kaleler, camiler, pazar alanları) kentsel alan içinde dağınık bir şekilde yer alıyordu. Yapısal bütünlüğü olmayan sokak sistemi de bu durumu pekiştiriyordu. Saltanat sarayları genellikle küçük ve gösterişsizdi, avlulu planlarıyla sınırlı dış yaşam alanı sunuyordu. Kırsal saraylar, yazlık-kışık mevsimlik faaliyetlere yönelik olarak daha önemli işlevlere sahipti. Ticaretin merkezi olan çarşılar ve hanlar, farklı esnaf gruplarını bir araya getirerek çeşitli uzmanlık alanlarına göre düzenlenmişti. Çarşı ve pazarlar belirli faaliyet konularına odaklanmıştı ve genellikle ulucamiler veya kale kapıları yakınında yer almaktaydı.

Şekil 4.4. Selçuklu Dönemi Kentleri Yerleşim Şablonu

Anadolu Selçuklu kentleri, şehristan surlarının dışında seyrek bir dokuya sahipti. Selçuklular genellikle Bizans döneminden kalan surları korumuş ve onarmış, ancak kentin genel yapısını büyük ölçüde değiştirmemişlerdir. Kentlerin boyutları ve biçimleri uzun süre sabit kalmış, büyüme mevcut yapı hücrelerinin çoğalmasıyla gerçekleşmiştir. Bu durum kentlerde yoğunluğun artmasına ve arazi kullanım oranlarının yükselmesine yol açmış, ancak düzenli meydanlar veya açık alanlar için sınırlı fırsatlar sunmuştur. Savunma amaçlı surların ve kapıların güçlendirilmesi hayati önem taşımış, gözetleme ve işaret kuleleri stratejik olarak yerleştirilmiştir. Mahalleler genellikle bir mescidin etrafında şekillenmiş, mescidin büyüklüğü mahalle boyutunu ve kentin merkezine olan yakınlığını belirlemiştir. Mahalle meydanları genellikle çeşmelerle donatılmıştır. Mahalleler, dini kimliklere göre şekillenmiş ve Musevi ve Hristiyan mahalleleri kent dokusuna entegre edilmiştir. İslam kültüründe suyun

önemine binaen, mahallelerde hamamlar bulunmuş ve günlük ihtiyaçları karşılayacak dükkânlar ve atölyeler faaliyet göstermiştir.

Osmanlı kentinin sosyal yapısı, Selçuklu dönemi Anadolu kentlerinin devamı niteliğindedir. Selçuklu'daki İç Kale, Şehristan ve Rabat bölümlenmeleri Osmanlı kentlerinde de devam etmiştir.

Derviş zaviyeleri yerleşim ajanları olarak işlev görmüşlerdir. Bu zaviyeler, ribat olarak da adlandırılan yapılar olarak başlamış ve hem ileri akınların merkezi hem de yolcular için konaklama ve yiyecek sağlama noktaları olarak hizmet vermiştir. Bazı zaviyeler, büyük kervansaraylar gibi işlev görmüş ve genellikle yolların stratejik noktalarında, özellikle dağ geçitlerinde kurulmuştur.

Osmanlı'da genellikle tarım dışı faaliyetlerin, idari yapıların ve ticaretin yoğun olduğu yerleşimler şehir olarak kabul edilirdi. Bu bakımdan Antik Çağ ve Bizans kentlerinden ayrılmaktadır çünkü o dönemlerde kır ile kent ayrımı bu kadar keskin değildi. Kadı ve subaşı gibi idari görevlilerin bulunması, ticaretin gelişmiş olması ve pazarların kurulması şehir olma kriterlerinden bazılarıydı.

Osmanlı bir yeri fethettiğinde ana kiliseyi camiye dönüştürerek bu yapıya Ulu/Cuma Cami adını vermişlerdir. Bu sebepler neredeyse tüm Osmanlı şehirlerinde Ulu/Cuma Cami bulunmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu, kuruluşundan itibaren hem eski Bizans kentlerini genişleterek hem de yeni kentsel çekirdekler oluşturarak gelişmiştir. Kentlerin büyümesi, eski çekirdek alanların dışına doğru genişleyen yeni yerleşim bölgeleri ile gerçekleşmiştir.

İmaretler, hem siyasal yapının hem de kentsel gelişmenin nüfus ve mekânsal anlamda gelişimine katkıda bulunmuştur.

Osmanlı döneminde çarşılar, genellikle bir bedesten etrafında gelişen ve çeşitli işyerleri, hanlar, hamamlar, camiler ve hastaneleri içeren bir kompleks olarak tanımlanabilir. Bedesten, Osmanlı şehirlerinde önemli ticaret merkezlerinden biriydi ve genellikle kapalı bir yapıydı. Bedestenler etrafında uzanan sokaklar ve ticaret merkezleri oluşmuş, bu alanlar şehirlerde üretim, ticaret ve hizmet faaliyetlerinin merkezi haline gelmiştir. Şehir merkezleri genellikle bedestenler etrafında şekillenmiş, bu bölgelerde büyük camiler ve konaklama alanları bulunmuştur. Ticaretin gelişmesiyle Osmanlı şehirleri XVI. yüzyılda önemli bir evrim geçirmiştir, bu süreçte Uzunçarşı gibi önemli ticaret caddeleri ve esnaf örgütleri ortaya çıkmıştır. Çarşılar, ticaretin yoğun olduğu bölgeler olarak işlev görürken, bu alanlar aynı zamanda sosyal ve kültürel etkileşimlerin merkezi haline gelmiştir. Anadolu şehirlerinde genellikle planlanmış meydanlar bulunmaz. Açık alanlar genellikle cami veya çeşme etrafında

veya pazarlarda yer alır. Yeşillikler genellikle ev bahçelerinde kümelenir. Büyük yapılar, genellikle çevrelerine düşünülmeden inşa edilir.

Osmanlı döneminde çarşılar, genellikle bir cami veya bedesten etrafında gelişmiştir. Bu çarşılar, ticaretin yanı sıra üretilen malların pazarlandığı ve el sanatlarına dayalı imalatın yapıldığı merkezler olarak işlev görmüştür. Osmanlı şehir ekonomisinin temeli, çarşı içindeki üretici-satıcılar ve sanatkârlar tarafından oluşturulmuştur.

Osmanlı çarşıları, şehir içindeki ikamet alanlarından ayrı, medreseler ve yönetim yapılarını içeren geçiş bölgeleriyle organize edilmiştir. Şehir merkezinde cami etrafında gelişen çarşılar, saraylar, yöneticiler, esnaf ve sanatkârların ikamet alanlarıyla çevrelenmiştir.

Osmanlı şehirlerinin gelişim süreci, yeni mahallelerin kurulmasıyla gerçekleşmiştir. Mahalleler, kendi gelir kaynaklarına sahip, imam, hoca ve bekçilerin bulunduğu, sosyal dayanışma içinde yaşayan insanların oluşturduğu topluluklardır ve köylerle benzerlik gösterirler. Osmanlı şehirleri, mahallelerden oluşur ve bu mahalleler genellikle dinsel ve etnik gruplara göre ayrılmıştır. Müslüman olmayanlar ayrı mahallelerde yaşarken, bazı meslek grupları da kendi adlarını taşıyan mahallelerde toplanmıştır. Osmanlı'da merkezi otoritenin güçlü olması, mahallelerin savunma alanı olmaktan çıkmasını ve şehir sakinlerinin birbirleriyle daha rahat ilişki kurmasını sağlamıştır.

Osmanlı döneminde surların dışına taşan şehirler genellikle yeniden surlarla çevrilmemiştir, ancak istisnalar vardır. Sur içi şehirlerde küçük ölçekli yapılar inşa edilirken, külliyeler ve ticaret yapıları sur dışında yer almıştır. Eski kaleler ise genellikle hapisane olarak kullanıldıktan sonra terk edilmiştir. Bu gelişim süreci, Osmanlı şehirlerinin sosyo-ekonomik yapısını ve kentsel düzenini şekillendirmiştir.

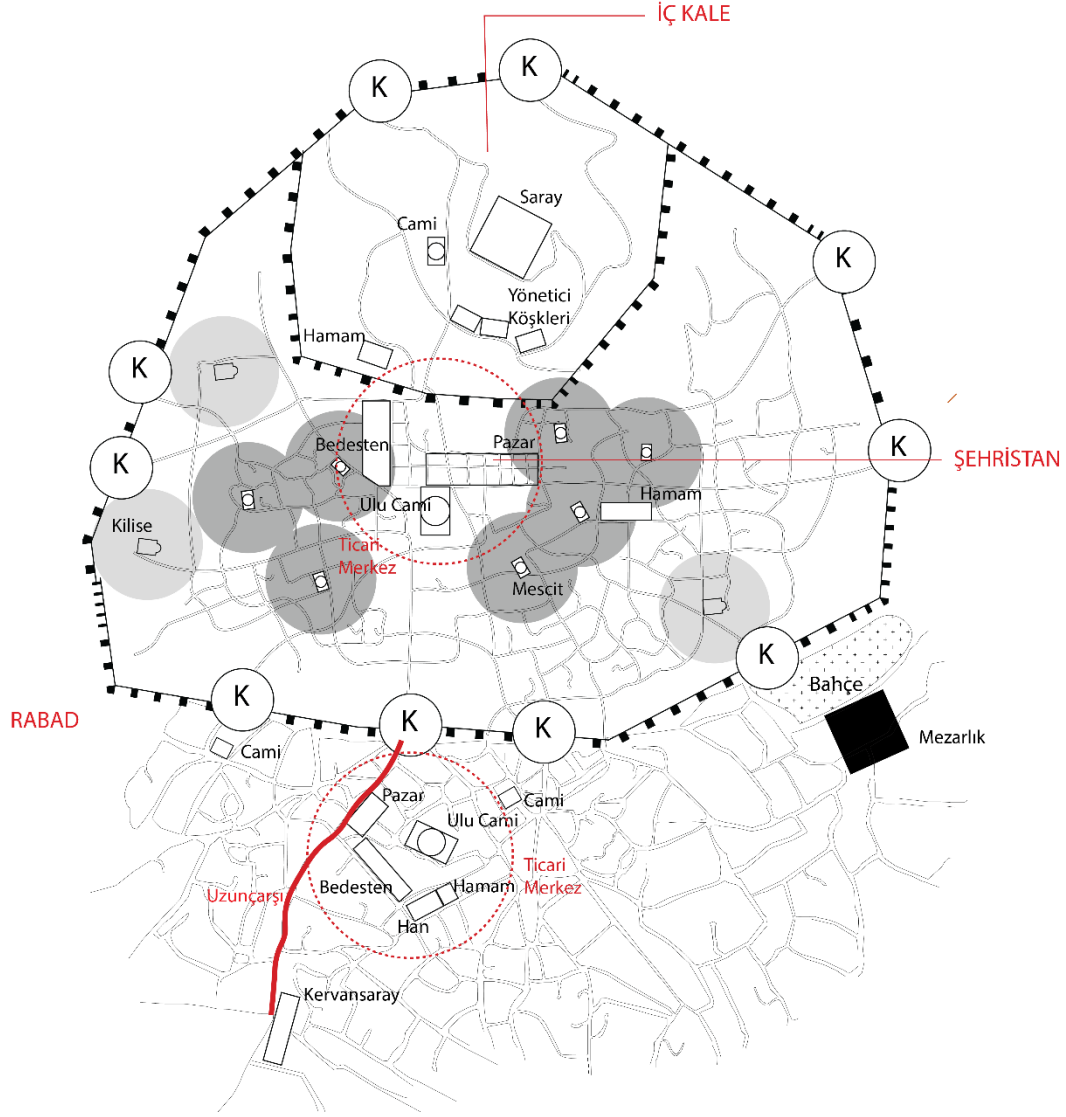
Osmanlı şehirlerinde külliyeler, dinî, ekonomik ve sosyal altyapılarıyla yeni mahallelerin oluşmasını teşvik etmiştir. Bu külliyeler, mevcut kent dokusunun dışına yapılarak şehrin Orta Çağ surlarının ötesine genişlemesine neden olmuştur. Yeni şehir merkezleri genellikle külliyelerin etrafında gelişmiştir. Osmanlı şehirlerinde mahallelerin tanımlanmasında ekonomik özellikler de önemli bir rol oynamıştır. Bazı mahalleler, meslek adlarıyla anılmaktaydı; örneğin, Kütahya'da Bezirciler ve Börekçiler mahalleleri. İstanbul'da ise Debbağlar, Unkapanı, Keresteciler, Çiçekçi, Kağıthane gibi ekonomik açıdan canlılık gösteren çarşılar, dükkanlar ve pazar yerlerinin bulunduğu mahalleler vardı. Bu mahalleler, ticari faaliyetlerin yoğun olduğu bölgeler olarak bilinmekteydi.

Mahallelerde statü farklılığına sahip insanların konutları birarada yer alabiliyordu. Osmanlı konutları genellikle geniş bahçeler ve depo alanlarıyla planlanmıştır ve ticaret bölgelerinden ayrı bir düzenle işlev görmüşlerdir. Mimari yapılar, Bizans ve diğer kültürel etkilerden izler taşımaktadır ve evler genellikle işlevseldir, ev sahiplerinin ihtiyaçlarına uygun olarak düzenlenmiştir.

Tanzimat Dönemi öncesinde yönetsel merkezler şehir dokusunda belirgin bir yer tutmamış, devlet işlerini gören memurlar genellikle evlerinden çalışmıştır. Bu durum, aristokrat mahallelerinin yaygın olmamasına yol açmış, saraylar ve konaklar genellikle mahalle içine dağılmıştır.

Dar ve pitoresk sokaklar, arsa mülkiyetinin karmaşıklığı ve çıkmaz sokakların yaygınlığıyla şekillenmiştir. Bu sokaklar, Osmanlı ve İslam şehirlerinin önemli bir unsuru olup, çocukların sosyalleşmesine ve sokakta oyun oynamasına olanak tanımıştır. Batı şehirlerinin aksine, Osmanlı şehirlerinde evler genellikle bahçeler içinde yer alır ve bu durum hem mimari hem de çevresel olarak ferah bir yaşam ortamı sunmuştur. Ancak ahşap evlerin sıklıkla yangın riski oluşturmasıyla mücadele edilmiş ve bu durum XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar devam etmiştir. Şehir yönetimleri, yangın tehlikelerini azaltmak için ahşap ve konut gelişimlerine kısıtlamalar getirmiş, mahallelerin kapılarla korunmasını sağlamış ve illegal yapılaşmayı engellemiştir. Bu önlemler, şehirlerin güvenliği ve düzenini sağlamayı amaçlamıştır.

Osmanlı şehirlerindeki organik doku, çeşitli faktörlerin etkisiyle şekillenmiştir. İklim, topografik özellikler, yerel gelenekler ve yaşam tarzı gibi unsurlar bu yerleşim biçimini belirlemiştir. Sokaklar genellikle insan ölçeğinde, dar ve dönemeçli olarak planlanmıştır. Bu sokaklar, plansızlığın ve imar planı eksikliğinin bir sonucu olarak farklı uzunluklara ve ani yön değişikliklerine sahiptir. Osmanlı şehirlerinde genellikle ana yollar bulunur; bu yollar genellikle antik dönemlere dayanan bir düzenlemeye sahiptir ve çarşılar ile hanlar gibi ticaretin merkezi noktalarını birbirine bağlar. Sokaklar, ticaretin yoğun olduğu bölgeleri içerir ve gün ışığını etkili bir şekilde alacak şekilde düzenlenmiştir. Ayrıca, yağmur suyunun drene edilmesi için uygun tasarımlar yapılmış ve koruma sağlamak amacıyla asma ve geçici gölgelikler kullanılmıştır.

Şekil 4.5. Osmanlı Dönemi Kentleri Yerleşim Şablonu

Osmanlı'nın son dönemlerinde Batı ile gelişen ilişkiler sayesinde Osmanlı aydınları batı kentlerini model almıştır. Modernleşme sürecine giren İmparatorluk 1858 yılında yayımlanan talimatla birlikte, memurların görevleri net bir şekilde belirlenmiş ve ülke, eyalet, liva (sancak), kaza ve köyler olmak üzere farklı idari birimlere ayrılmıştır.

XIX. yüzyılda kentleşmenin artmasıyla birlikte Anadolu kentleri dış ticarete açılmış ve yabancı tüccarlar ile araçların etkisiyle yerel üretimin gerilemesine neden olmuştur. Bu süreçte, geleneksel çarşıların yanı sıra yeni ticari merkezler de ortaya çıkmış; iş hanları, bankalar, oteller gibi yapılar bu merkezlerde yoğunlaşmıştır.

Türk kent planlama tarihinde önemli bir dönem olan Tanzimat sonrası dönemde, özellikle yangın sonrası kentsel düzenlemeler ve göçmen mahallelerinin planlamasında Batı'dan etkilenen simetrik ve düzenli mekânsal örüntüler kullanılmıştır. Türk mühendislerin etkin hale gelmesiyle, İstanbul ve diğer şehirlerde

modern planlama uygulamaları yaygınlaşmış, bu süreçte tarihi ve estetik değerlere vurgu yapılmıştır.

Ebniye Kanunu'nun getirdiği yasal düzenlemelerle birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nda kentsel alanlardaki ulaşım ağı düzenlemeleri Batı plânlama ilkeleri doğrultusunda yeniden yapılandırılmıştır. Özellikle ızgara yol şemaları gibi Batı etkili planlama öğeleri benimsenmeye başlanmıştır.

Elde edilen tüm verilerden tarihi dönemler için üretilen yerleşim şablonlarının sağlamlasının yapılması amacıyla Side, Antalya, Trabzon, Bergama ve Edirne'nin dönemsel mekân organizasyonu incelenmiştir. Kentlerin yerleşim düzenleri kent tarihi şablonlarıyla kıyaslanmıştır. Kıyaslamanın net anlaşılabilmesi için matrisler oluşturulmuştur.

Tablo 4.1. Side Kenti Şablon Uyumluluk Matrisi

KENT	DÖNEMLER	YERLEŞİM DOKUSU										ŞABLONA UYUMLULUK ORANI
		YOL AĞI	MERKEZ	TİCARİ ALAN	DİNİ TESİSLER	MEYDAN	MAHALLE	İDARİ	HAMAM	MEZARLIK	SUR	
SIDE	Hellenistik	Siturlu ana aks bulunmaktadır. Bu aks kentin girişinden başlayarak kırdaki tapınakların ve diğer yapıların ticari bir aks olduğu düşünülmektedir. Ana aksı dik kesen sokaklar bulunmaktadır. Hippodamian plan uygulaması daha başarılı çok yönlü.	Agro ve İlyatro çarşısı oluşmaktadır. Kentin ana aksı dik kesen sokaklar bulunmaktadır.	Siturlu caddede boyunca uzanan bir ticari aks mevcut.	Kentin adanmış olduğu tapınakların yanına inşa edilmiş. Ayrıca Apollon ve Artemis tapınakları da kentte bulunmaktadır.	Agro kentin ana giriş yolu üzerinde yer almakta. Bitliğinde İlyatro yapısı yer almaktadır.	-	Hamam yapısı ana aksın üzerinde yer almaktadır.	Nekropol alanına kent surlarının dışında yer almaktadır.	Kent suya erişimi olup iç kale yapısı mevcut. İç kale kenti kentin akropolisidir. Burada bu agro, hamam, çarşı, sarnık, çarşılar, tapınaklar ve surların dışında yer almaktadır.	80%	
	Roma	Yol ağı olduğu gibi devam etmiştir.	Agro ve İlyatro çarşısı hala merkez olarak kullanılmaktadır.	Ticari merkezi macellum yapısına kaymıştır. Macellum ana caddede üzerinde yer almıyor.	Roma tapınakları derinleşmiş ve tapınaklar var. Hellen tapınaklarının yanına inşa edilmiş. Ayrıca Apollon ve Artemis tapınakları da kentte bulunmaktadır.	Agro çarşılarını aydınlatıyor.	-	Hamam yapısı ana aksın üzerinde yer almaktadır.	Nekropol alanına kent surlarının dışında yer almaktadır.	Kent suya erişimi olup iç kale yapısı mevcut. İç kale kenti kentin akropolisidir. Burada bu agro, hamam, çarşı, sarnık, çarşılar, tapınaklar ve surların dışında yer almaktadır.	70%	
	Bizans	Ana aksler kullanılmaya başlanmıştır. Kentin ana aksı dik kesen sokaklar kullanılmaktadır. Kentin ana aksı dik kesen sokaklar kullanılmaktadır.	Bizans döneminde agro ve İlyatro yapılarının önemli azalmışından dolayı merkez ticari anıtsal kullanılan macellumun kayması olabilir.	Macellumun kayması olabilir.	İç kale kısmında bazilika ve kilise yapıları kentte inşa edilmiştir. Bazilika kısmında inşa edilmiştir.	Agro kullanımını otobiler.	-	İç kale kısmında bazilika ve kilise yapıları kentte inşa edilmiştir. Bazilika kısmında inşa edilmiştir.	Yeni hamam mevcut değil, eski hamamların kullanımına devam ediyor olabilir.	Sur dışında.	Kent suya erişimi olup iç kale yapısı mevcut. İç kale kenti kentin akropolisidir. Burada bu agro, hamam, çarşı, sarnık, çarşılar, tapınaklar ve surların dışında yer almaktadır.	70%
	Selçuklu	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Osmanlı	Önceki kente 45 derecelik bir eğimle yerleşmiş olup grid sistemi. Ana aks yapısı bulunmaktadır.	-	Ticari bir aks mevcut.	Osmanlı dönemine ait dini bir tesis mevcut değil.	Meydan bulanamamakta.	Tevazzun Çifti döneminde tarlanın yerleştiği bir köy (Selimiye).	Hamam yapılarının kullanımına devam etmiyor.	Sur dışında.	Bizans döneminden sonra keskinleşen İlyatro yapılarının yanı sıra Bizans döneminde yerleşmiş olduğu yapılar da kentte kullanılmıyor.	10%	

Tablo 4.2. Antalya (Kaleiçi) Kenti Şablon Uyumluluk Matrisi

KENT	DÖNEMLER	YERLEŞİM DOKUSU										ŞABLONA UYUMLULUK ORANI
		YOL AĞI	MERKEZ	TİCARİ ALAN	DİNİ TESİSLER	MEYDAN	MAHALLE	İDARİ	HAMAM	MEZARLIK	SUR	
ANTALYA (Kaleiçi)	Hellenistik	Çiğir kapısından bucağık kulelerine uzanan ana aksis mevcut. Hippodamian stili çığara planını var olma olasılığı yüksek	Afrodiziyağlı buluntulara göre kentin agorası ana aksis üzerinde yer almaktadır. Merkezini burası olma olasılığı yüksek	Ticari alan olarak agora kullanılır	Agoranın yakınında Hellenistik tapınak kalıntıları bulunmaktadır	Agora mevcut. Kentin merkezinde yer alıyor	-	-	-	Nekropol bölgesi olarak kentin dışındaki alanların kullanımına dar bilgi mevcut	Kentte Hellenistik ve sur bulunmaktadır. Helen yerleşimine dair izler akropolis çevresinde değil aşağı kenti kapsamında yer almaktadır	80%
	Roma	Tiğrik surlarında, üç kerterli Hellenistik kenti ortasına, izgara sokak yapısı mevcut. Cardo ve Decumanus izleri görülebilmekte	Merkezini Hellenistik dönemden kalan agora çevresinde yer almış çok mültenel	Ticari alan olarak agora çevresini kullanılmıy olmasından muhtemel	Agoranın yakınında Hellenistik tapınak kalıntıları Roma döneminden itibaren kullanılmaya başlanmıştır	Meydan olarak, öncelikli dönem yapısı kullanılıyor. Cardo ve Decumanus caddelerinin kesişiminde yer alıyor	-	-	-	Hellenistik dönemde olduğu gibi aşağı kenti kapsamında konumlanmaktadır	60%	
	Bizans	Yol ağı iç kale kısmında organik, aşağı kenti kısmında Hellenistik dönemden kalma yol izleri mevcut	Merkez olarak iç kale kısmında sur kenarında yer alan ticari aksis bulunmaktadır. Aşağı kenti kısmında ticari alanın genişlemesiyle bölgeye dönüşüm	Ticari alan olarak iç kale duvarlarına yakın konumlanmaktadır	Tapınak kalıntısının temel üzerine kilise inşa edilmiştir	-	-	-	-	-	Kenti küçülerek, akropolisle ilişkisi zayıflamıştır. Sur yapısı şablonla uyum sağlıyor	45%
	Selçuklu	İç kaleye yerleşen Selçuklu kenti organik yol çözümlerine sahip	Merkez bölge iç kale ve çevresi	Ticari alan bizans dönemindeki gibi iç kale surları arasında, Uzunçarşılı sokakları bulunuyor	Camii, türbe ve medreseler iç kale kısmında yer almaktadır. Bazı kiliseler çamyay çevrilmiştir	Meydan bulunmuyor	İç Kale ve Selçuklu'da maksimum nüfus yaşamakta. 1. ve 2. kale bölgelerinde bahli tüccarlar ve Yahudiler, Rumlar 2. iç kale ve şehrin güneydoğusuna yerleşmiş.	Saray iç kalede yer almaktadır	İç kalede Selçuklulara ait hamam bulunmakta	Sur yapısı şablonla uyum sağlıyor	90%	
	Osmanlı	Mevcut doku korunmuş, kenti organik yol ağı ile geliştirilmiştir	Çarşı kaleğirinde yer almış, merkez burası olarak kullanılmaktadır	Çarşı birbiri dik kesen sokaklarla geliştirilmiştir. Konut alanları ticari alanlardan ayrılmıştır.	Kiliseler çamyay çevrilmiştir	Meydan bulunmuyor	Mahallesler etnik ve dini kökenlere göre oluşturulmuştur	Hamam yapıları kenti dağıtmıştır	-	Surlar zaman zaman içerisinde onenir yapılmış, kenti surların dışına doğru büyümüşür	80%	

Tablo 4.3. Edirne (Kaleiçi) Kenti Şablon Uyumluluk Matrisi .

KENT	DÖNEMLER	YERLEŞİM DOKUSU										ŞABLONA UYUMLULUK ORANI				
		YOL AĞI	MERKEZ	TİCARİ ALAN	DİNİ TESİSLER	MEYDAN	MAHALLE	İDARİ	HAMAM	MEZARLIK	SUR					
Edirne (Kaleiçi)	Hellenistik															
	Roma	Roma dönemi Kastrom planı uygulanmıştır. Cardo ve Decumanus caddelerinin var	Merkez iki ana aksın keşişiminde yer alan forum olmalıdır.	Forum ve çevresi kullanılmış olabilir		Ana aksların keşişiminde bulunmaktadır								Sur dışında	Kastrom plana uygun sur duvarları yer almakta. Akropolis mevcut değil	45%
	Bizans	Roma dönemi planı kullanılmıştır			Döneme ait kiliselere sadece sur içinde rastlanılmaktadır.										Kent sur içinde deva etmiştir	40%
	Selçuklu															
	Osmanlı	Geçmiş dönem yol izini konmuş olsa da zaman içerisinde organik doku gözlemlenmiş, dar ve çıkılmaz sokaklar mevcut	Kent merkezi kale dışına taşınmış, cami ve bedesten etrafında gelişmiştir	Kentin surarı dışına taşın kent burada bedesten, han, çarşı etrafında ticari bir merkez oluşturmuştur	Kilise camiiye dönüştürülmüş. Yeni cami, Kuliye ve medreseler sur dışında konumlanmıştır	meşdan bulunmuyor	Manahleler mesek gruplarına göre ayrılmıştır. XVII yüzyılda kaleiçide gayrimüslimler yaşıyor. Bu yüzyıldan sonra müslüman mahalleleri de kaleiçide yerini aldı.							Sur dışında kentin çevreinde	Kaleiçide kente dağılmış şekilde hamam yapıları mevcut (Genellikle cami ve bedesten çevresinde konumlanıyor)	75%

Tablo 4.4. Bergama Kenti Şablon Uyumluluk Matrisi

KENT	DÖNEMLER	YERLEŞİM DOKUSU										ŞABLONA UYUMLULUK ORANI
		YOL AĞI	MERKEZ	TİCARİ ALAN	DİNİ TESİSLER	MEYDAN	MAHALLE	İDARİ	HAMAM	MEZARLIK	SUR	
Bergama	Hellenistik	Akropolis hem de grid sistemi kullanılmaktadır.	Akropolis bulunan agora çevresi merkez olarak kullanılmıştır	Agora ve çevresindeki siba yapısı ticari merkez olarak kullanılmıştır	Tapınaklar ana caddede üzerinde yer almış olup dağınık haldedir	Yüksek ve aşağı apora mevcuttur	-	Kent çevresinde yer almaktadır	Sur dışında nekropol bölgesi bulunmaktadır	Hellenistik dönemde akropol çevresi sura çevrilidir	100%	
	Roma	Kent ovasına doğru genişlemiş olup grid plan mevcuttur. Ana aks vardır	Merkez ovasına taşınmıştır. Kızı avlu çevresi merkezen olarak kullanılmıştır	Kızı avlu çevresi ticari merkez olarak kullanılmıştır	Kutsal yol ile Asklepon kentine varılmakta ve burada tapınaklar bulunmaktadır.	Kızı Avlu ve alışverişin olası forum yapısı meydana olarak kullanılmıştır	-	Önceki Gymnasion yapısındaki hamamlar kullanıma devam etmiş olup Odas Decumanus caddesi üzerinde hamam yapı inşa edilmiştir	Sur dışında nekropol bölgesi bulunmaktadır	Akropol ve aşağı kenti çevreleyen sur yapısı bulunmaktadır.	100%	
	Bizans	Önceki yol ağı kullanılmıştır	Kent Hellenistik akropole gelişmiştir. Merkez burası olmuştur	Ticari alan akropole yer alan agora çevresinde devam etmiştir	Gymnasion terasına, Kızı Avlu içine kiliseler inşa edilmiştir.	Önceki meydanlar kullanıma devam etmiştir	Kızı Avlu içindeki kilise paleo-postluk merkezi olarak kullanılmıştır	Önceki hamam yapılan kullanıma devam etmiştir	Nekropol sur dışında konumlanmıştır. Kent içinde dağınık bir şekilde mezarlar da yer almıştır	Akropol ve aşağı kenti çevreleyen sur yapısı bulunmaktadır.	100%	
	Selçuklu	Hellenistik ve Bizans kent dokusu benimsenmiştir. Ancak kent ovasına doğru organik bir şekilde gelişmiştir	Akropol terk edilmiş. Merkez ovasına kaymıştır	Ticari alan ovasına kaymıştır	-	-	-	-	-	Akropol ve aşağı kenti çevreleyen sur yapısı haricinde ovası çevreleyen bir sur bulunmamaktadır.	40%	
	Osmanlı	Önceki dokular kısmen benimsenmiş kent organik dokuda gelişmiştir. Mahremiyeti korumak amacıyla çıkarmak sokaklar bulunmaktadır.	Merkez Ulu camii etrafında gelişmiştir. ovasına kaymıştır	Roma döneminde belirlenen merkezdeki ana aksına kesişen noktada İbik Osmanlı çarşısı oluşturulmuştur.	Kiliseler camiye dönüştürülmüştür. Merkez Ulu camii etrafında gelişmiştir.	meydan bulunmamaktadır	Çarşılar dışında mesiciler çevresinde mahalleler oluşmuştur. Müslümanlar ticaret merkezine yakında konumlanırken gayrimüslimler tepenin eteklerine yerleşmiştir.	Merkezde tabaklar hamamı yer alır	-	Önceki dönemlerde yer alan sur yapısı hariç yapı gözlemlenmemektedir.	100%	

Tablo 4.5. Trabzon Kenti Şablon Uyumluluk Matrisi

KENT	DÖNEMLER	YERLEŞİM DOKUSU										ŞABLONA UYUMLULUK ORANI			
		YOL AĞI	MERKEZ	TİCARİ ALAN	DİNİ TESİSLER	MEYDAN	MAHALLE	İDARİ	HAMAM	MEZARLIK	SUR				
Trabzon	Hellenistik	Akropolis konularının kent topografyasına uygun organik yö. ağı mevcut	Merkez sur içinde yer alıyor	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Akropolis ve aşğıkent mevcut. Bu dönemde kent akropol tepesinde	30%
	Roma	İzgara plan mevcut.	Ticaret aksı merkez olabilir	Ana akslardan birisi ticaret caddesi olarak anılıyor	-	Ana akslardan birisi ticaret caddesi 4 insuladan oluşuyor ve meydana olarak adlandırılıyor	-	-	-	-	-	-	-	Sur yapısı şablona uyum sağlıyor	65%
	Bizans	Bilimle beraber önceki yol dokusunu korumuş olması oldukça büyük ihtimal taşınmakta	Ticaretin olduğu kısmı kent merkezi oluşturuyor. Merkez aşğıkentte	Ticaret sur duvarlarının içinde limana yakın bir bölgede yer alıyor. Kentin kuy paralelinde uzanan ana caddesi boyu ticarî bölge olabilir	Birçok kilise ve manastır inşa edilmiştir. Psikoposluk merkezi haline gelmiştir. Kent surlarının dışında da birçok kilise mevcut.	Batıda Kabak, doğuda Gavur meydanı mevcut.	7 mahalleye ayrılmıştır, mahallelerin adları orada bulunan kilise adlarından gelmektedir. Mahalleler Saray ve konutlar için kale kısmında yer alıyor doğu banliyölerine doğru yayılmıştır.	-	-	-	-	-	-	Kale üç bölüme ayrılmıştır. Yukarıda, Orta ve Aşağıda. Surun doğusundaki kısım banliyö bölgesi olarak kullanılmıştır.	80%
	Seiçuklu	-	-	Ticaretin başlangıç ve bitiş noktalarındaki günlük kapıların bulunduğu merkezler ve limanlarla ilişkili küçük dükkanlar, arastalar, hanlar ve bedesten yapılarının olduğu çarşı ve pazarlar bulunmaktadırlar.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Osmanlı	Önceki dönemlerin ana aksı korunmuş, kent organik olarak gelişmiştir.	Çarşı, han ve en iyi binaların yer aldığı bölge merkez olarak kabul edilmiştir.	-	Çoğu kilise camiye çevrilmiş, müslüman nüfus bu camiler çevresinde mahalle oluşturmuşlardır.	Meydan mevcut	Sur içinde müslüman nüfus artmış, gayrimüslimler sur dışındaki kısımler etrafında konutlanmış	-	-	-	-	-	-	Sur duvarları önceki dönem halini korumuştur	70%

Üretilen şablonlar ile farklı bölgelerden seçilen Side, Antalya, Edirne, Bergama, Trabzon kentlerinin yerleşim tarihi kıyaslanmıştır. Bu kıyaslamanın sonucunda Hellenistik Dönem mekân organizasyonu yüksek oranda uyum sağlayan üç kent tespit edilmiştir. Roma Döneminde ise bu durum dört adet olarak ortaya çıkmıştır. Yine beş kentin dördü Bizans Dönemi yerleşim planı şablona uyum sağlamaktadır. Osmanlı döneminde durum yine dört kent olarak gözlemlenmiştir. Bu bağlamda oluşturulan şablonların başarıya ulaştığı düşünülebilir.

Sonuç olarak her kent kendi içerisinde bambaşka birer organizma olarak karşımıza çıkmaktadır. Her kent kendine özgü doğası, iklimi, topografyası ile şekillenir. Ancak kent tarihinde istisnalar dışarıda tutulduğunda genelleme yapmak mümkündür. Peki bu genellemeler ne işe yarar? Bir kentin tarihi incelenirken neyin nerede aranması gerektiği konusunda yol gösterici olacaktır. Örneğin günümüzde somut olarak gözlemlenemeyen ancak sur duvarının varlığını bildiğimiz kentlerde yol dokusunu incelemek sur duvarının güzergahından haber verebilir. Veya mescit/cami etrafında gelişen Müslüman mahallelerin adları kentin geçmiş ticari faaliyetleri hakkında bilgi verebilir. Bir diğer örnek olarak Ulu cami etrafına konumlanmış bedesten, Pazar vb. yapılar tespit edildiğinde Osmanlı döneminde buranın merkez olduğu söylenebilir. Bu sebeple kent tarihi şablonları kent tarihi incelemede yardımcı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Akdağ, M.** (2010). *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*. Yapı Kredi Yayınları.
- Akiner, N.** (2018). Eski Bir Kentin Göstergibilimsel Çözümlemesi: Side Antik Kentini Okumak. *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler'de Akademik Araştırmalar-2*, 209–228.
- Akman, K.** (2020). Kent Meydanlarının Önemi ve Değişen İşlevi. *Akademik Düşünce Dergisi*, 1, 17–33.
- Aktüre, S.** (1975). 17. Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehirsal Yapının Değişme Süreci. *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 1(1), 101–128.
- Aktüre, S.** (1987). Mimarbasi Sinan and the Building Policies of the Ottoman State. *Environmental Design Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre*, 98–105.
- Alkan, S.** (2016). *Ondokuz ve Yirminci Yüzyıllarda Edirne'de Kentsel Değişim ve Algısal Restorasyon* [Yüksek Lisans Tezi]. Trakya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Argın, G.** (2012). *Changing sense of place in historic city centers : the case of Antalya Kaleiçi* [Yüksek Lisans Tezi]. Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Arlı, Y.** (2018). Kentleşme, Şehircilik Ve Roma İmparatorluk Dönemi Şehir Planlamasına Dair Gözlemler. *Turan-Sam*, 40, 334–338.
- Arnaud, J. L.** (2008). Modernization of the Cities of the Ottoman Empire (1800-1920). In R. André, P. Attilio, & H. Renata (Eds.), *The city in the Islamic World* (pp. 953–976). BRILL.
- Atalay, B.** (2016). *CBS Ortamında Kentsel Sit Alanlarındaki Arkeolojik Değerlerin Algılanabilirliği: Side Antik Kenti Örneği* [Yüksek Lisans Tezi]. Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Baç, S.** (2012). *Tarihi Kentlerde Koruma Kavramının Mekan Dizim Yöntemi Üzerinden Araştırılması - Bergama Örneği* [Doktora Tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Bahar, B.** (2019). *Trabzon İç Kalesi ve Sarayı* [Doktora Tezi]. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Barton, I. M. (Ed.)**. (1996). *Roman Domestic Buildings*. University of Exeter Press.
- Batur, G.** (2021). *Hadrianopolis (Edirne) ile Yakın Çevresi Tümülüsleri ve Buluntuları* [Yüksek Lisans Tezi]. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bayartan, M.** (2005). Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle. *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*, 13, 93–107.
- Belge, B.** (2023). Türkiye'de Çok Katmanlı Yerleşimler Üzerine Bir Değerlendirme. *Research Article Araştırma Makalesi*, 61–76.

- Bouras, C.** (2002). Aspects of the Byzantine City, Eighth-Fifteenth Centuries. In A. E. Laiou (Ed.), *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century* (pp. 497–537). Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Buchwald, H.** (1979). Lascarid Architecture. *Jahrbuch Der Österreichischen Byzantinistik*, 28, 261–296.
- Çam, F. B.** (2016). Eğitim Sisteminin Ortaya Çıkışı ve Antik Yunan Eğitim Anlayışının Temelleri. *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 629–643.
- Candan, A.** (2019). *Assessment of changes in World Heritage Sites: The case of "Pergamon and its multi-layered cultural landscape"* [Yüksek Lisans Tezi]. ODTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Cansever, T.** (1999). Osmanlı Şehir ve Devlet Yönetimini Biçimlendiren İlkelerden Modern Devletin Çıkardığı Dersler (Yönetmek Yerine Yönlendirmek). *İslami Araştırmalar Dergisi*, 12(3–4), 215–223.
- Çelik Başok, G.** (2016). *Conservation History of Cultural Heritage in Kaleiçi District in Antalya (From the 20th Century to Present Day)* [Doktora Tezi]. ODTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Cerasi, M. M.** (2001). *Osmanlı Kenti - Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*. Yapı Kredi Yayınları.
- Ceylan, B.** (2004). *Antik Dönem Anadolu Kentleri ve Kent Mimarisi: Antik Kentlerde Kent ve Yapı Etkileşimi*.
- Cezar, M.** (1983). *Typical Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period and the Ottoman Construction System*. Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Cin Özdemir, S.** (2005). *Şehir Morfolojisi ve Kültür: Urfa ve Trabzon'da Karşılaştırmalı Olarak Şehir Dokusu ve Yöresel Müziğin İlişkilerinin Araştırılması*. İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Conze, A.** (1913). Stadt und Landschaft. In *Altertümer von Pergamon (Band I, Text 2)* (Vol. 1). Georg Reimer Yayınevi .
- Demet, G.** (2023). *Pivoting On the Church of St. John Exoteichos: From the Empire to Modern Trabzon* [Yüksek Lisans Tezi]. Bilkent Üniversitesi Mühendislik ve Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Demir Koç, Z.** (2020). *Osmanlı Dönemi'nde Trabzon Kenti'nde Camiye Dönüştürülen Kilise Yapılarının Değişiminin Mimari Analizi* [Yüksek Lisans Tezi]. Bursa Uludağ Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Demir, M.** (2010). *Kentsel İletişim ve Kamusal İnsan Kavramları Perspektifinde Yaşanılır Mekan Olgusu ve Kamusal Alanların Organizasyonu: Antik Çağ'da ve Günümüzde Bergama Örneği* [Yüksek Lisans Tezi]. Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Demirgen, E., & Esin, F.** (2016). Eski Yunan'da Müzik Eğitimi. *Journal Of International Social Research*, 46, 9.
- Dursun, P.** (2002). *Trabzon Kentsel Dokusunda Morfolojik Analiz* [Doktora Tezi]. İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü.
- El-desokey, A. K., & Yassin, K. A.** (2023). From Archaic Agora to Roman Forum: Urban Organization of Public Spaces in Ancient Alexandria. *Journal of the Faculty of Tourism and Hotels-University of Sadat City*, 7.
- Eren, K.** (2019). Hellen Polisinin Ortaya Çıkışı: Güncel Çalışmalar Üzerine Değerlendirmeler. *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 225–236.

- Ergenç, Ö.** (1980). Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri. In H. İnalçık & O. Okyar (Eds.), *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)* (pp. 103–109). Meteksan.
- Ergenç, Ö.** (1984). Osmanlı Şehrindeki Mahalle'nin İşlev ve Niteliklerinin Üzerine. *Osmanlı Araştırmaları IV*, 71–78.
- Ergin, O.** (1993). Çarşı. In *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (pp. 360–362).
- Eyice, S.** (n.d.). Bizans Mimarisi. In 1988.
- Foss, C.** (1994). The Lycian coast in the Byzantine age. In *Dumbarton Oaks Papers* (Vol. 48, pp. 1–52).
- Freeman, C.** (2003). *Mısır, Yunan ve Roma* (çev. Suat Kemal Angı, Ed.). Dost Kitabevi.
- Genç, A.** (2019). *Bizans İmparatorluğu Döneminde Trabzon (Siyasi, İktisad ve İdari 395- 1204)* [Doktora Tezi]. Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gökalp, N.** (2008). *Attaleia Kent Tarihi ve Yazıt Korpusu* [Doktora Tezi]. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Göney, S.** (2011). Türk-Osmanlı Şehirlerinin Batıyı Etkileyen Bazı Özellikleri. *Sosyoloji Derisi*, 3(22), 281–293.
- González-García, A. C., & Magli, G.** (2015). Roman City Planning and Spatial Organization. *Handbook of Archaeoastronomy and Ethnoastronomy*, 1643–1650.
- Grant, M.** (1970). *The Roman Forum*. Michael Grant Publications Ltd. .
- Grimal, P.** (1983). *Roman Cities*. The University of Wisconsin Press .
- Günay, V.** (1999). *XV-XVI. Yüzyıllarda Bergama Kazası* [Doktora Tezi]. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gündüz, A.** (2020). Ortaçağ'da Avrupa Feodal Kenti ve Osmanlı Kenti. *İzmir Demokrasi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 42–57.
- Güner, A. F.** (2019). *Eski Kent Dokularının Korunmalarına Yönelik Bir Araştırma: Edirne Kaleiçi ve Kaledişi* [Yüksek Lisans Tezi]. Trakya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Güner, Y.** (2017). *XV. Yüzyılda Edirne'nin Kentsel Dönüşümü* [Doktora Tezi]. Trakya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Haldon, J.** (1999). *The Idea of the Town in the Byzantine Empire* (G. P. Brogiolo & B. Ward-Perkins, Eds.). Leiden: Brill.
- İnalçık, H.** (1985). The Hub of the City: The Bedestan of Istanbul. *Studies in Ottoman Social and Economic History*, 1.
- İnalçık, H., & Arı, B.** (2005). Türk-İslam-Osmanlı Şehirciliği ve Halil İnalçık'ın Çalışmaları. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3(6), 27–56.
- Jamieson C. Donati.** (2014). The City in the Greek and Roman World. *The Oxford Handbook of Greek and Roman Art and Architecture*.
- Karadayı, G.** (2000). *Kent Kimliğinin Sürdürülebilirliği ve Görsel Etki Değerlendirmesi: Trabzon Örneği* [Yüksek Lisans Tezi]. Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

- Karakaya Aydin, B., Özyavuz, M., & Ertin Tezgör, D. G.** (2016). Kent Kimliğinin Edirne Kaleiçi Yerleşim Alanı Üzerinde Değerlendirilmesi . 4. *Uluslararası Kentsel ve Çevresel Sorunlar ve Politikalar Kongresi*, 81–102.
- Karcılı, H.** (2009). *Bergama Kentsel Kültür Varlığı Envanteri Bağlamında Bergama Evi ve Koruma Yaklaşımı* [Yüksek Lisans Tezi]. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Kaygalak, S.** (2005). Osmanlı'da Kentsellik ve Kentler: Kent Tarihi Yazımında Kültürelciliklerin Ötesine Geçebilmek. *Mülkiye Dergisi*, 29(246), 19–35.
- Kazhdan, A. P.** (1995). The Italian and Late Byzantine City. *Dumbarton Oaks Papers*, 1–22.
- Kejanlı, D. T.** (2010). Anadolu'da Selçuklu Ve Osmanlı Dönemlerinde Kent Sistemi, Kale Ve Merkez-Çarşı Gelişimi. *Dicle Üniversitesi*, 287–302.
- Kejanlı, D. T., Akın, C. T., & Yılmaz, A.** (2007). Türkiye'de Koruma Yasalarının Tarihsel Gelişimi Üzerine Bir İnceleme. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(19), 179–196.
- Kiousopoulou, T.** (2024). Spatial Organization In Late Byzantine Cities (13th–14th Centuries). In N. Bakirtzis & L. Zavagno (Eds.), *The Routledge Handbook Of The Byzantine City* (pp. 91–103).
- Koç, Y.** (2005). Osmanlı'da Kent İskânı ve Demografisi (XV.-XVIII. Yüzyıllar). *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3(6), 161–210.
- Koder, J.** (n.d.). The Urban Character of the Early Byzantine Empire: Some Reflections on a Settlement Geographical Approach to the Topic. In *The 17th International Byzantine Congress: major papers* (pp. 155–187). Dumbarton Oaks/Georgetown University.
- Konak, S.** (2003). *Antik Karya Bölgesindeki Kent Dışı Kutsal Alanlar* [Yüksek Lisans Tezi]. Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Kuban, D.** (1968). *Anadolu-Türk Şehri: Tarihsel Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler*.
- Küçükkaşçı, M. S.** (2010). Şehir. In *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Vol. 38, pp. 441–446).
- Kurt, Ö.** (2010). *Kaleiçi'nin (Antalya) Kuruluşundan 16. Yüzyıla Kadar Mekansal Değişimi* [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Kuş, A.** (2018). The Evaluation of Some Claims of Western Travelers and Researchers about the Crypto-Christians in Trabzon (Trebizond) and its Vicinity in the XIX. Century. *Belleten*, 82(294), 531–567.
- Kutlu, İ., & Eray, S. S.** (2021). Anadolu'da Selçuklu ve Osmanlı Kent Yapısında Çarşının Konumu ve Mekânsal Kurgusu Üzerine Bir İnceleme. *Kent Akademisi | Kent Kültürü ve Yönetimi Dergisi* |, 14(2), 506–517.
- Macaulay, D.** (1988). *City: A Story of Roman Planning and Construction*.
- Mango, C.** (2016). *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu* (3. Baskı). Yapı Kredi Yayınları.
- Mansel, A. M.** (1963). *Die Ruinen Von Side*. Alman Arkeoloji Enstitüsü.
- Mısırlı, A.** (2019). *Bizans Dönemi Kent Morfolojisinin İncelenmesine Yönelik Bir Yöntem Önerisi* [Doktora Tezi]. Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Mumford, Lewis., Koca, G., Tosun, T., & Yardımcı, C.** (2007). *Tarih boyunca kent : kökenleri, geçirdiği dönüşümler ve geleceği*. Ayrıntı Yayınları.

- Niewohner, P.** (2017). From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks. In P. Niewohner (Ed.), *The Archaeology of Byzantine Anatolia* (Vol. 119, pp. 39–59). Oxford University Press.
- Nollé, J.** (2009). Zu den Gründungstraditionen des thrakischen Hadrianopolis (Edirne). *Alman Arkeoloji Enstitüsü Elektronik Yayınları*, 39, 101–162.
- Örmecioglu, H. T.** (2019). Cumhuriyetin İlk Yıllarında Köycülük Tartışmaları ve Numune Köyler. *Bellekten*, 83(297), 729–752.
- Özcan, K.** (2006). Tanzimat'ın Kent Reformları: Türk İmar Sisteminin Kuruluş Sürecinde Erken Planlama Deneyimleri (1839-1908). *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 7(2), 149–180.
- Özcan, K.** (2010a). Erken Dönem Anadolu–Türk Kenti Anadolu Selçuklu Kenti ve Mekânsal Ögeleri. *Bilgi Dergisi*, 193–220.
- Özcan, K.** (2010b). The Anatolian Seljuk City An Analysis on Early Turkish Urban Models in Anatolia . *Central Asiatic Journal*, 273–288.
- Özdeş, G.** (1998). *Türk Çarşıları*. Tepe Yayınları.
- Özel Görücü, E.** (2019). *Geleneksel Merkez Dokusu: Bergama Örneği* [Yüksek Lisans Tezi]. Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Özkök, M. K., & Yenen, Z.** (2023). Pietro Del Massaio'nun Planına Göre 15. Yüzyılda Edirne'nin Kentsel Mekân Değerlendirmesi. *Bellekten*, 87(310), 853–888.
- Pikulska, A.** (2004). Romalı haritacılar ve entelektüel eğitimleri. . In *Uluslararası Antik Çağ Hakları İncelemesi* (Vol. 51, pp. 205–216).
- Pounds, J. G. N.** (1969). The Urbanization Of The Classical World. In *Annals of the Association of American Geographers* (Vol. 59, Issue 1, pp. 135–157). Indiana University.
- Pustu, Y.** (2006). Küreselleşme Sürecinde Kent: Antik Site'den Dünya Kentine. *Sayıştay Dergisi*, 129–151.
- Rheidt, K.** (1996). *Kent mi, Köy mü? Orta ve Geç Bizans Anadolu'sunda Konut ve Yerleşme* (Y. Sey, Ed.). Tarih Vakfı.
- Robinson, O. F.** (1994). *Ancient Rome: City Planning and Administration* (1st ed.). Routledge.
- Rodríguez-Antón, A., González-García, A. C., & Belmonte, J. A.** (2018). An archaeoastronomical approach to Roman urbanism. Orientation of Roman settlements across the Empire. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 18, 89–95.
- Russel, J.** (1986). *Transformations in Early Byzantine urban life: the contribution and limitations of archaeological evidence* (pp. 137–154). The 17th International Byzantine Congress. Major Papers.
- Şahin, İ.** (2010). Şehir. In *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (pp. 446–449).
- Şahin, M., & Işık, E.** (2011). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Mahalle Yönetimi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 30, 221–230.
- Şahinalp, M. S., & Günal, V.** (2016). Osmanlı Dönemi Anadolu Şehirleri Çarşı Sisteminin Fonksiyonel Analizi. *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 11(8), 335–360.
- Sandıkçı, P.** (2017). *18-19. Yüzyıl İngiliz Seyyahlarına Göre Osmanlı Kenti* [Doktora Tezi]. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Sargın, H.** (2011). *Geleneksel Konut Dokularının Sürdürülebilirliği: Bergama Örneği* [Yüksek Lisans Tezi]. Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Serin, U.** (2024). The Byzantine 'City'in Asia Minor. In N. Bakirtzis & L. Zavagno (Eds.), *The Routledge Handbook of the Byzantine City* (pp. 139–171).
- Soykal Alanyalı, F.** (2016). Side: Kaybolan Bir Kentin Yeniden Keşfinin Hikâyesi. *Mediterranean Journal of Humanities*, 17–28.
- Storey, G. R.** (2004). The Meaning of "Insula" in Roman Residential Terminology. *Memoirs of the American Academy in Rome*, 49, 47–84.
- Strabon.** (2018). *Geographika: Antik Anadolu Coğrafyası (Kitap XII-XIII-XIV)* (N. Başgelen, Ed.). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Süer, A.** (2006). *The Analysis of Historical/Cultural Pattern Development and Conservation Plans of Antalya Kaleiçi* [Yüksek Lisans Tezi]. İzmir Yüksek Teknoloji Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Tabak, R.** (2018). *Roma Dönemi'nde Hadrianopolis (Edirne) Kent Surları* [Yüksek Lisans Tezi]. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tankut, G.** (2007). *Selçuklu Kenti*. ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliği.
- Taşbaş, E.** (2017). Osmanlı'da Eski Eser Korumacılığı ve Bir Örnek: Osman Hamdi Bey'in Side'ye Göçmen İskanını Engelleme Çalışmaları. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(2), 1299–12314.
- Tekeli, İ.** (2009). *Modernizm, Modernite ve Türkiye'nin Kent Planlama Tarihi*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tekeli, İ.** (2011). Osmanlı İmparatorluğu'nda Mekân Organizasyonunun Evrimi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Bölgesel Politikalarının Kökenleri, 37 Yıl Sonra Yapılması Zorunlu Ek. In *Türkiye'de Bölgesel Eşitsizlik ve Bölge Planlama Yazıları* (pp. 30–67). Türk Vakfı Yurt Yayınları.
- Topalidis, S.** (2023). *Byzantine and Greek Orthodox Churches in Trabzon*.
- Ü. Demirkaya, F., & Tuluk, Ö. İ.** (2018). Komnenos Hanedanlığından Osmanlı'ya Trabzon Mahalleleri: Kentsel Dinamikler Bağlamında Bir Fiziksel Gelişim Okuması. *Türkiye Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı II. Kentsel Morfoloji Sempozyumu*, 713–723.
- Uçaryiğit, E.** (2017). *Osmanlı Kentlerinde Kamu Yapıları ve Kentsel Düzen: Bursa, Edirne, Ankara, Konya Örnekleri* [Yüksek Lisans Tezi]. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uğur, A., & Aliağaoğlu, A.** (2016). Osmanlı Şehri. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 38, 203–226.
- Ulusoy Binan, D.** (2013). Türkiye'de Çok Katmanlı Yerleşimlerde Tanımlama-Koruma Yaklaşımı ve Öneriler: Bergama Örneği. *Tasarım ve Kuram Dergisi*, 16, 1–26.
- Ünlü, T.** (2018). Mekânın Biçimlendirilmesi ve Kentsel Morfoloji. *Türkiye Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı II. Kentsel Morfoloji Sempozyumu*, 59–70.
- Veikou, M.** (2024). Theorizing Byzantine Urbanity: The City Constituting Memory, Memory Constituting the City. In N. Bakirtzis & L. Zavagno (Eds.), *The Routledge Handbook of the Byzantine City* (pp. 37–55).
- Veinstein, G.** (2008). The Ottoman Town (Fifteenth-Eighteenth Centuries) . In H. Altenmüller, B. Hrouda, B. A. Levine, R. S. O'Fahey, K. R. Veenhof, & C. H. M. Versteegh (Eds.), *The City in the Islamic World* (Vol. 1, pp. 205–217). BRILL.

- Waelkens, M.** (1989). Hellenistic And Roman Influence In The Imperial Architecture Of Asia Minor. *University of London. Institute of Classical Studies*, 77–88.
- Wagner & Debes.** (1913). *Trapezunt 1913 Haritası*.
https://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:Trebizond_1913.jpg.
- Wycherley, R. E.** (1986). *Antik Çağda Şehirler Nasıl Kuruldu?* (Nur Nirven & Çev. Neziha Başgelen, Eds.). *Ufuk*.
- Xiao, H.** (2021). How did Public Buildings and Monuments Contribute to the Evolution of Agora to Forum during the Early Roman Period in Athens? *Journal of Architectural Research and Development*, 5(4).
- Yağcı, Ö.** (2009). Antalya Tarihi Kent Merkezi Gelişim Süreci. *Planlama Dergisi*, 31–49.
- Yalçın, E.** (2023). Modern ve Postmodern Kent. *Toplum, Ekonomi ve Yönetim Dergisi*, 4(1), 163–180.
- Yegül, F.** (1992). *Baths and Bathing in Classical Antiquity*. The MIT Press.
- Yegül, F.** (2006). *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkınma* (B. Avunç, Ed.). Homer Kitabevi ve Yayıncılık Ltd. Şti.
- Yegül, F., & Favro, D.** (2019). *Roman Architecture and Urbanism*. Cambridge University Press.
- Yenice, M. S.** (2014). Türkiye'nin Kentsel Dönüşüm Deneyiminin Tarihsel Analizi. *BAÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 16(1), 76–88.
- Yenişehirlioğlu, F.** (2000). Erken Osmanlı Döneminde Balkanlarda Kent Oluşumu veya Değişimi. *Balkanlarda Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslar Arası Sempozyumu*, 888–892.
- Yıldırım, K.** (2023). Eski Türklere Şehir Yapısı ve Kültürü Üzerine Bazı Değerlendirmeler. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 12(1), 81–89.
- Yıldırım, Ş.** (2013). *Side Antik Kentinin Bizans Dönemi Dini Mimarisi* [Doktora Tezi]. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldırım, Ş.** (2015). Hadrianopolis: Trakya'da Bir Kalekent. *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, 18(18), 181–204.
- Yılmazçelik, İ.** (1995). *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*. Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Zanini, E.** (2003). The Urban Ideal and Urban Planning in Byzantine New Cities of the Sixth Century A.D. In L. Lavan & W. Bowden (Eds.), *Late Antique Archaeology* (pp. 196–223). BRILL.
- Zuiderhoek, A.** (2017). *The Ancient City*. Cambridge University Press.

